

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 13

Київ
2021

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 13

Київ
2021

УДК 94(477.411)”653/654”

Наукове видання

Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 13. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. – 240 с. : іл.

Видання містить тези доповідей учасників науково-практичної конференції «Київ і кияни», що відбулася в Музеї історії міста Києва 25–26 листопада 2021 року.

Затверджено та рекомендовано до друку рішенням Ученої ради Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 30.09.2021 р.)

ISBN 978-617-7399-54-3

АРХЕОЛОГІЯ КИЄВА

Володимир Гнера,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу археології Києва
Інституту археології Національної академії наук України
Київ
gneravolodimir@gmail.com

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ АЕРОФОТОЗЙОМКИ НА ПАМ'ЯТКАХ АРХЕОЛОГІЇ, м. КИЇВ

Статтю присвячено застосуванню аерофотозйомки, за допомогою квадрокоптера, у сучасних археологічних дослідженнях. Представлено основні практичні аспекти проведення аерофотозйомки та здійснено аналіз функціональних можливостей застосування квадрокоптера для фотограмметричної зйомки. Наведено приклади застосування аерофотозйомки на пам'ятках археології у м. Києві, які стали показовим ілюстративним матеріалом для подальших дистанційних досліджень. В поєднанні з традиційними археологічними дослідженнями, аерофотозйомка показала ефективні результати і наповнила археологічні вишукування новим змістом.

Ключові слова: аерофотозйомка, квадрокоптер, фотограмметрія, пам'ятка, науково-рятівні.

Сьогодні аерофотозйомка є одним із ефективних інструментів у ході археологічних досліджень, особливо у м. Києві, де забудова останнім часом набрала стрімкого росту. Завдяки дистанційно керованими літаючими апаратам (квадрокоптер, дрон, тощо), сучасна аерофотозйомка (ситуативна) стала першочерговим засобом дистанційних вишукувань та необхідним інструментом просторового аналізу археологічної інформації. Результат – відповідне накопичення фото і відео даних про сучасний стан пам'яток.

Протягом 2014–2020 рр., під час археологічних досліджень архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України, автором була проведена

аерофотозйомка об'єктів археологічної спадщини на території Києва. Для аерофотозйомки археологічних досліджень у місті, протягом цих років, були використані квадрокоптери DJI Phantom 2-ї, 3-ї та 4-ї серії, в режимі фото і відео. Пілотування здійснювалось за допомогою пульта дистанційного управління, де знаходиться кріплення для смартфона, на який відповідна система транслює візуальну інформацію з камери. Дані квадрокоптери були застосовані автором більш ніж на чотирьохстах об'єктах археологічного дослідження у різних умовах.

Під час археологічних досліджень апробовані та впроваджені функціональні можливості квадрокоптера для ситуативної та фотограмметричної аерофотозйомки:

– оперативна аерофотозйомка великих і малих об'єктів, територій;
– проведення планової аерофотозйомки (надир – вертикально вниз), перспективної зйомки (під кутом до горизонту);
– аерофотозйомка в умовах складної міської забудови;
– фото і відео обліт навколо об'єкта (360 градусів);
– створення, за допомогою програмного забезпечення, ортофотопокриття території;
– формування ортофотоплану (фотографічний план місцевості на точній геодезичній основі);
– побудова тривимірної моделі;
– монтування презентаційних відео сюжетів;
– оперативні аерофотознімки для археологічної та охоронної документації.

В результаті аерофотозйомки формується набір фотографій та дані телеметрії, які включають в себе географічні координати центру фотографування, а також кути крену, тангажу і курсу. Наступним етапом стає повна обробка та зведення всіх отриманих результатів – це данні з самого квадрокоптера та додаткові данні отримані від наземних геодезичних робіт. Збірна інформація таких фотограмметричних робіт вноситься до єдиної цифрової системи пам'ятки (цифрова карта, різночасовий фотоплан, ортофотоплан, 3D-моделі окремих археологічних об'єктів і комплексу взагалі). Якісно складений ортофотоплан є основою для поєднання результатів досліджень попередніх і подальших робіт, реконструкції реалістичної моделі пам'ятки, мікрорельєфу, джерелом точних вимірів конструкцій та особливостей пам'ятки та моніторингу її сучасного стану.

Регулярна аерофотозйомка, розпочата у 2014 р., продовжуються до цього часу при дослідженні пам'яток у міській забудові (науково-рятівні археологічні дослідження) в межах м. Києва. Зокрема, на таких об'єктах, як «Феофанія» XI–XIII ст., «Кирилівська» VIII–XVIII ст., «Кудрявська» XI–XIX ст., «Сагайдачного» XI–XIII ст., «Верхній вал» X–XIX ст., «Цитадельна» X–XIX ст., «Щекавицька» XI–XIX ст., тощо. На цих об'єктах виконувались низько-висотні знімки площ розкопів, побудовано їх ортофотоплани та 3D моделі, проаналізовано перспективу майбутніх досліджень за фотопланами частково виявлених об'єктів, особливо з низьких висот. Така фотограмметрична аерофотозйомка проходить в складних умовах пілотування: різновисотні будівлі, лінії електропередач, потужні магнітні поля, велика кількість радіосигналів тощо. З 2016 р., квадрокоптер використовується при проведенні науково-рятівних розкопок у м. Києві, вже як обов'язковий елемент рятівної міської археології. В

поєднанні з традиційними археологічними дослідженнями, ця практика показала значні результати і наповнила археологічні дослідження новим змістом.

Здобутий досвід вказує на ефективність застосування аерофотозйомки у ході археологічного дослідження. Знімки з висоти показують не тільки розташування архітектурних, інженерних та природних об'єктів, а й основні фіксовані видові перспективи, сектори та точки огляду зйомки. Створення ортофотопланів археологічних об'єктів за сучасними аерофотознімками, дозволяє оперативно виявляти зміни на території пам'ятки.

Ведення роботи зі створення щорічних ортофотопланів є неодмінною умовою при виконанні аерофотозйомці в місті. За відсутності таких планів неможливий об'єктивний і наочний облік мінливого стану історичного та культурного середовища. Такі плани повинні створюватись регулярно і використовуватись у постійній роботі з уточнення ситуації. Також це забезпечує зберігання максимуму інформації у вигляді цифрової моделі пам'ятки про об'єкти, які будуть розібрані в процесі археологізації. Таку інформацію можливо використовувати для візуалізації існуючих та зруйнованих об'єктів на даній території у контексті сучасної забудови. Крім того, аерофотограмметрія є єдиним ефективним засобом вивчення історичних та археологічних об'єктів, які не можуть бути досліджені традиційними методами – пам'ятки архітектури, історії тощо.

Досвід проведення аеромоніторингу та практика створення цифрової документації на базі аерофотознімків, дозволили зробити ряд методичних висновків:

– Використання компактних квадрокоптерів дозволяє реалізовувати програму досліджень великих територій, особливо у важкодоступних і малодосліджених районах.
– Аерофотозйомка у новому форматі моніторингу дозволяє забезпечити високу точність позиціонування і достовірність отриманих документів про місцевість.
– Регулярний аеромоніторинг дає можливість відстежувати техногенні і антропогенні зміни, які відбуваються на самій пам'ятці та в зоні її охорони.
– Технологія фотограмметричної обробки разом з геоінформаційними та картографічними методами дозволяє отримувати електронні продукти (цифрові карти, ортофотоплани, 3D-моделі та ін.).
– Накопичена цифрова інформація відкриває значні можливості для отримання додаткової (альтернативної) інформації про стан об'єктів археологічної спадщини, що полегшує процес наукового дослідження та збереження останніх.
– На основі фотограмметричних платформ обробки існує можливість побудови і картографічної візуалізації похідних моделей, що відкриває додаткові можливості для пошуку і вивчення на етапі попередніх обстежень.
– Зібрана інформація у формі цифрових моделей та створення на їх основі інформативного банку даних можуть бути використані в майбутньому як джерела для розробки архітектурно-історичних завдань.

Систематична аерофотозйомка дає можливість більш якісно контролювати зміни на самих пам'ятках та у навколишньому середовищі, що має велике значення

для їх збереження. Основна мета такого моніторингу виконання загального контролю за станом об'єктів, що охороняються законом України «Про охорону культурної спадщини», а також їх найближчого оточення в межах зон охорони. Здійснення постійного нагляду за режимом використання пам'ятки та за видами робіт, що проводяться на пам'ятках в зонах охорони і на землях історико-культурного призначення, а також нагляд за роботами, що можуть внести зміни у стан пам'ятки.

У теперішніх реаліях, швидкої урбанізації околиць Києва, вкрай важливе проведення суцільного моніторингу об'єктів археологічної спадщини. Реальний стан археологічних пам'яток ставить на порядок денний питання швидкої оптимізації діяльності за для їх збереження. Потрібна розробка охоронно-інформаційних заходів, до числа яких може бути віднесено і проведення аерофотозйомки об'єктів культурної спадщини.

Тому підвищуються вимоги до інформації облікової документації про пам'ятку археологічної спадщини, необхідної для оперативного реагування на загрозу під час будівництва, дорожніх, земляних робіт у зонах його охорони, на охоронних археологічних територіях, в історичному ареалі. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у новій системі паспортизації об'єктів археологічної спадщини (як нововиявленних так і вже відомих пам'яток), яка дасть можливість збільшити обсяг інформації про об'єкти (аерофотознімки, фотографічні плани, ортофотоплани, 3D-моделі, схеми геофізичних сканувань місцевості та ін.) запровадити електронну форму їх збереження. Такі новітні паспорти можуть стати початком створення інтерактивної археологічної карти Києва, на сучасному інформаційному рівні.

Застосування аерофото– та відеозйомки є прогресивним напрямком у популяризації культурної спадщини та демонстрації: пам'яток археології; пам'яток архітектури та містобудування. До того ж, створення ситуативної візуалізації зруйнованих об'єктів архітектури на аерофотознімках мають перспективу використання у науковій, музейній, пам'яткоохоронній роботі. Також значний потенціал міститься у використанні їх як інструменту адвокації власної історії через, різноманітні візуалізації та сферичні панорами об'єктів культурної спадщини.

Vladimir Gnera,
PhD. Science Senior Researcher
Department of Archeology of Kyiv
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
gneravolodimir@gmail.com

PRACTICE OF APPLYING AEROPHOTOGRAPHY ON ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS, KYIV

The article is devoted to the use of aerial photography, using a quadcopter, in modern archaeological research. The main practical aspects of aerial photography are presented and the analysis of the functional possibilities of using a quadcopter for photogrammetric shooting is carried out. Examples of aerial photography on archeological monuments in Kyiv

are given, which became illustrative material for further remote sensing. In combination with traditional archaeological research, aerial photography has shown effective results and filled the archaeological research with new content.

Key words: aerial photography, quadcopter, photogrammetry, monument, scientific and rescue.

Олександр Пашковський,
заступник генерального директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва
Київ
paszkowski.oles@gmail.com

Марія Тимошенко,
завідувач відділу «Київ давній і середньовічний»
Музею історії міста Києва
Київ
byzantinica@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄМУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПОСУДИН З ВУЗЬКИМ ГОРЛОМ ЗА ДОПОМОГОЮ 3D-МОДЕЛІ

Сучасні технології є потужним і універсальним інструментом наукової роботи, використання яких значно розширює наші аналітичні можливості. Розглядаються методи виміру об'ємів археологічного посуду і апробуються використання 3D-моделі для визначення місткості посудини закритого типу. Для дослідження відібрано цілу форму – середньовічну амфору поширеного на Русі типу. Її характеризує вузьке горло, опуклий тулуб, відсутність втрат корпусу. Це, з одного боку, унеможливлює проміри товщини стінок амфори, проте дозволяє провести натурне дослідження – наповнити амфору рідкою речовиною (водою) для порівняння з результатами математичного обрахунку об'єму здійснюваного комп'ютерною програмою за формулою суми об'ємів усічених конусів та виміром корисного об'єму 3D-моделі створеної методом фотограмметрії у програмі Blender. Похибка становить 1,5 % і 0,4 % відповідно. Проведена робота дозволяє зробити висновок про ступінь точності методів і ефективність використання тривимірних моделей.

Ключові слова: 3D-модель, амфора, об'єм, методи виміру

Метрологічні дослідження археологічної кераміки не втрачають своєї актуальності, а з розвитком науки і техніки продовжують вдосконалюватись, і апробуватися нові методи та методики, що значно поточнює отримані результати.

Історіографія питання визначення об'ємів археологічних посудин нараховує не одне десятиліття. З неінвазійних методів найчастіше дослідники використовують математичний метод, заснований на принципі обрахунку об'ємів усічених конусів. Рисунок профілю посудини розділяється на кілька частин, кожна з яких обраховується за відповідною формулою ($V = 1/3\pi h(R2+R\times r+r^2)$), результати додаються[1].

Швейцарський археолог Жан-Поль Тальман займаючись вимірами кераміки комп'ютеризував цей процес написавши у 2000 році додаток «Calcul du volume des

[1] *Rigoir Y.* Méthode géométrique simple de calcul du volume des contenants céramiques // Documents d'Archéologie Méridionale. 1981. № 4. P. 193–194; *Генинг В.Ф.* Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии. Киев, 1992. С. 53.

recipients ceramiques» на базі програми Director 8.5 від компанії Macromedia[2]. Запустивши додаток потрібно завантажити рисунок визначених параметрів (18×18 см 72 dpi), задати масштаб та поставити кілька точок на внутрішньому профілі посудини. Програма миттєво видає результат – об'єм посудини та перераховує у відповідні показники маси води, олії, вина та зерна для цього об'єму.

Програму зі схожим інтерфейсом «Pot Utility» та програму «Calculating vessel capacities» що працюють за тим же методом використовує дослідниця з Швейцарії Летиція Фіалон у статті присвяченій кубкам середньоелладського та ранньомікенського часу[3].

Отже, маємо констатувати широку практику застосування обчислень об'ємів посудин за методом усічених конусів і його діджиталізацію, проте точність отримуваних результатів викликає сумніви.

Якісно новий метод обчислення об'ємів посудин археологічного походження шляхом побудови 3D-моделей пропонує О. Ромашко на прикладі казанів скіфського часу. Дослідниця побудувала 72 тривимірні моделі та обрахувала їх об'єм в комп'ютерній програмі Autodesk 3ds MAX[4]. До цього кроку вчена вдалася через особливість форми досліджуваних посудин в перерізі казани мають овальну, а не сферичну форму, а відтак їх графічне креслення різниться в залежності від обраного кута проєкції зображення.

Методику побудови моделі за графічним профілем керамічної посудини та алгоритм роботи в Autodesk 3ds MAX для обчислення об'ємів описали дослідники Є. Загваздін та Н. Турова з Тобольська. Саме цей принцип було використано для розрахунків місткості середньовічної керамічної тари (амфор причорноморського типу) Є. Сухановим у дисертаційному дослідженні[5].

У вітчизняній археології об'єм горщика за його тривимірною фотограмметричною моделлю вперше обчислив В. Жигола та детально описав послідовність дій у програмі Blender[6]. На жаль, більшість описаних досліджень не супроводжувалися систематичною перевіркою отриманих даних, зокрема на рівні натурних досліджень. Метою нашої роботи є апробація використання 3D-моделі для підрахунку об'єму у співставленні з іншими наведеними методами.

---

[2] *Thalmann J.-P.* Transporter et Conserver: Jarres de l`Age du Bronze a Tell Arqa // Archaeology & History in Lebanon. Issue Seventeen: Spring 2003. P. 25–37.

[3] *Phialon L.* Thoughts on the Capacities of Goblets and Consumption Practices in Middle Helladic and Early Mycenaean // Settlements Archaeologia Austriaca. 2020. Band 104. P. 195–229.

[4] *Ромашко О.В.* Типологія скіфських металевих казанів Півдня Східної Європи за об'ємом. Історичні етюди: зб. наук. праць. Дніпро, 2014. С. 200–202.

[5] *Суханов Е.В.* Использование трехмерного моделирования при изучении объемов средневековых «причерноморских» амфор // Археология и геоинформатика. Москва, 2017. Вып. 8. URL: Доступ: https://www.archaeolog.ru/media/periodicals/agis/AGIS-8/Sukhanov/page1.html; *Суханов Е. В.* 2015. Об объемах средневековых «причерноморских» амфор // Краткие сообщения Института археологии Российской академии наук. Вып. 240. С. 172–189.

[6] *Жигола В.* Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. Середньовічні та Ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Мат-ли XVII Міжн. студ. наук. археол. конф. Чернігів, 2018. С. 47–54; *Жигола В.С., Скороход В.М.* Новітні методи фіксації в археології // Археологія. 2019. № 1. С. 118–130.

За об'єкт вимірів обрано стандартну одиницю тарного середньовічного посуду – т.зв. сфероємнісну амфору, належну до найбільш масового типу амфорної тари на Русі[7]. Артефакт належить до колекції Музею історії міста Києва і походить з комплексу житла X ст., дослідженого по вул. Володимирська, 7, 1987 р. Технологічною особливістю амфор є принцип їх виготовлення, з кількох окремих частин, що дозволяло гончарю, на певних етапах, дотримуватись визначених пропорцій, натомість порушувало симетрію профілю посудини відносно умовної осі при поєднанні частин. Амфору характеризує вузьке горло, опуклий тулуб, відсутність втрат корпусу. Це, з одного боку, унеможливлює проміри товщини стінок амфори, проте дозволяє провести натурне дослідження для перевірки результатів застосованих методів комп'ютерного обрахунку.

Створену методом фотограмметрії 3D-модель амфори імпортуємо до комп'ютерної програми Blender, масштабуємо відповідно до реальних розмірів об'єкта. В нашому випадку це 38,5 см – висота, а найбільший діаметр – 31,1 см. Розміри додатково перевіряємо інструментом Ruler/Protractor з розділу Crease Pensil, або за допомогою інструментів додатку Measureit. Подальші виміри проводимо тим же чином. Застосовуємо модифікатор для автоматичної ретопології (спрощення) моделі Decimate. Дублюємо модель і надалі працюємо з копією. Видаляємо полігони, що не стосуються корисного об'єму посудини, тобто ручки і верхню частину амфори. Прогалини що утворились внаслідок попередніх маніпуляцій заповнюються шляхом екструдування сусідніх полігонів та змикання між собою відповідно до округлої форми стінок моделі. Важливо не допустити отворів для правильних обрахунків. Отриманий об'єкт масштабується таким чином, щоб відстань між стінками моделі амфори (оригіналу) та отриманого об'єкту (зміненої копії) відповідала товщині стінок амфори. Оскільки в нашому випадку точно їх виміряти не маємо можливості, то припускаємо, за аналогіями амфор цього типу, що вони становлять близько 1,1–1,3 см при товщині дна 1,5–2 см. Отже, обираємо середні значення 1,2 см та 1,7 см відповідно. Отримана форма і є візуалізацією корисного об'єму амфори. Звертаємось до розділу 3D Printing і застосовуємо інструмент Volume, отримуємо результат вимірів: 11490,9 см^3, що відповідає 11,49 л. Для подальших перевірок вимірюємо відстань між корисним об'ємом і вінцем амфори: 6,5 см.

Провівши експеримент з наповненням амфори водою до рівня 6,5 см ми отримали значення в 12,17 л, але, як виявилось, амфора не є герметичною і просочує незначну кількість рідини в області дна, хоча видимих пошкоджень чи тріщин не має. Варто взяти до уваги, що суха, не вкрита поливою або не просмолена кераміка частину вологи вбирає. Через деякий час, після повного висихання посудини, нами проведено повторний експеримент, але з тонким гідроізолюючим (поліетиленовим) шаром і отримано значення в 11,54 л.

Таким чином, отримані результати місткості амфори складають: 11,49 л за результатами виміру 3D-моделі, 12,63 л за обрахунком формулою суми усічених конусів

[7] *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси. Конец IX–XVII век. Москва, 2010. С. 152; *Його ж.* Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси // 1000 років візантійської торгівлі (V–XV століття). Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових праць. Київ, 2012. С. 44.

і 11,54 л – 12,17 л за натурним експериментом. Похибка становить 0,4 % і 1,5 % відповідно. Проведена робота дозволяє зробити висновок про високу точність обох методів і ефективність використання тривимірних моделей.

Підсумуємо, знайдене у результаті натурних вимірів, значення об'єму амфори в історичному розрізі. Як вже зазначалося вище, посудина належить до поширеного типу, що добре описаний в літературі і включений до більшості типологічних побудов, зокрема: тип I за Н. Гюнсенін[8], група I.1. за В. Ковалем[9], тип 1К за В. Булгаковим[10]. Центр виробництва амфор даного типу локалізований в районах Гошкьой (Hoşköy) і Газікьой (Gaziköy) на узбережжі Мармурового моря, у підніжжя гори Ганос, що в 140 км на південний захід від Константинополя[11].

Примітно, що це основна група візантійського тарного посуду маркована клеймами, доля якої, за підрахунками В. Булгакова, складає 95 % від усіх клеймованих матеріалів[12]. Таке маркування могло засвідчувати відповідність стандартам міри та якості, гарантувати справедливу ціну, зокрема на ринку Константинополя, і застосуватись, відповідно, Епархом або чиновниками його відомства[13]. На думку І. В. Волкова, тавровані амфори слугували еталоном об'єму і використовувались при дрібнооптовій торгівлі[14].

Об'єм сфероємнісних амфор, неодноразово ставав предметом дослідження. Так, за спостереженнями В. Булгакова, для X–XI ст. він становить становив 7–15 л для посудин середнього стандарту і сягав 15–25 л для великих одиниць, характерних

---

[8] *Günsenin N.* Les amphores Byzantines (Xe–XIIIe siecles). Typologie, production, circulation d'apres les collections turques. Paris, 1990. P. 21–24, fig. 4; *Idem.* La typologie des amphores Günsenin. Une mise au point nouvelle. Anatolia Antiqua. XXVI.2015. P. 92–96.

[9] *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси… С. 152–157; *Його ж.* Византийские амфоры (магарики)… С. 44–47.

[10] *Булгаков В.В.* Византийские амфоры IX–XIV вв… С. 10–19. URL: http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/bulgakov.html; *Булгаков В. В., Яковлев Б. Г.* Петрографическая характеристика византийских сфероемкостных амфор X–XI вв. URL: http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/analysis/bulgakov1.htm.

[11] *Günsenin N.* Ganos. Centre de production d'amphores à l`époque byzantine // Anatolia antiqua. 1993. 2. P. 195.

[12] *Булгаков В.В.* Византийские амфоры IX–XIV вв… – С. 11. [Електронний ресурс]: http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/bulgakov.html.

[13] *Булгаков В.В.* Штамп для клеймения византийских амфор XI в. // Восточноевропейский археологический журнал. 1(2). январь-февраль 2000. [Електронний ресурс]: http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/bulgakov.htm; *Його ж.* Византийские амфорные клейма с монограммой имени Константин // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей. К, 2001. С. 149–150; *Волков И.В.* О происхождении двух групп средневековых клейменных амфор // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей. К., 2001. С. 131.

[14] *Волков И.В.* Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. Ростов-на-Дону, 1989. С. 92; *Його ж.* Трапезундские керамические клейма из Азова // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей. К., 2001. С. 209–210.

для другої половини XI ст.[15] Традиційно ці амфори пов'язують з торгівлею вином[16], а ця галузь у Візантії була чітко регламентованою. Відповідний припис присутній у § 19 Книги Епарха міста Константинополя. Зокрема, у джерелі зазначається: «міна» – 3 «літри» вина і більша міра у 30 / 32 літри вина[17]. У системі морських перевезень, цей об'єм відповідав т. зв. «Морському метру» (θαλάσσιον μέτρον), що застосовувався для рідких речовин і складав – 10,25 л[18]. Окрім того, вартує зазначити принцип розрахунку, запропонований американським дослідником Ф. ван Дурнінком на прикладі матеріалів з кораблетрощі Серче-Лімани (30-ті рр. XI ст.), віднайденої поблизу Середземноморського узбережжя Туреччини[19]. Саме ним послуговуємося при наступному розрахунку.

Зважаючи, що «літра» є одиницею ваги, то й об'єм амфори слід розраховувати виходячи з щільності конкретної речовини. Для вина цей показник складає 1,054 – 1,067 г/см^3, а отже вага, отриманого при натурному вимірі, об'єму амфори складатиме 12,16 – 12,31 кг у винному еквіваленті. Надалі конвертуємо число у візантійські одиниці виміру і отримуємо, відповідно значення, що трохи вище стандарту «Морського метра» (1,12 θαλάσσιον μέτρον), близько 38 візантійських літр (38,12 – 38,59)[20] або майже 13 мін вина (12,70 – 12,87).

---

[15] *Булгаков В.В.* Византийские амфоры IX–XIV вв… С. 76. [Електронний ресурс]: http://archaeology.kiev.ua/journal/010100/bulgakov.html.

[16] *Günsenin N.* Ganos Wine and Its Circulation in the 11th Century // Byzantine Trade, 4th-12th centuries / Ed. Marlia Mundell Mango. 2009. P. 147–149.

[17] Византийская Книга эпарха / Перевод М. Я. Сюзюмова. Москва, 1962. С. 68.

[18] *Schilbach E.* Byzantinische Metrologie. München, 1970. P. 112–113.

[19] *Van Doorninck F., Jr.* The Metrology of the Piriform Amphoras from the Eleventh-Century Byzantine Ship at Serçe Limanı. New Designs but an Old System // Maritime Studies in the Wake of the Byzantine Shipwreck at Yassıada / Ed. by Deborah N. Carlson, Justin Leidwanger, and Sarah M. Kampbell. Texas, 2015. P. 36–37.

[20] 1 λίτρα = 319 г (IX – початок XIII вв.) за: Schilbach E. Byzantinische Metrologie. München, 1970. P. 166.

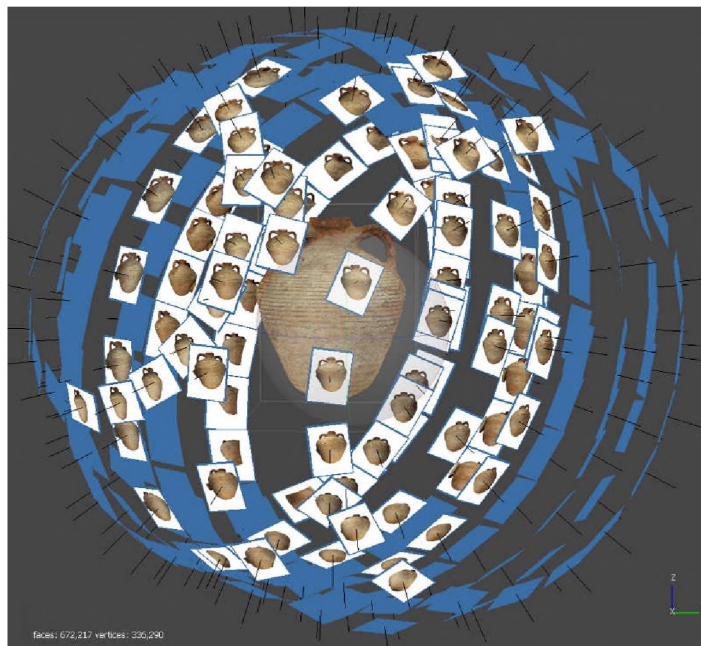
Oleksandr Pashkovskyi,
Deputy Director General of Academic Affairs
Museum of Kyiv History
Kyiv
paszkowski.oles@gmail.com

Mariia Tymoshenko,
Head of Kyiv Ancient and Medieval department
Museum of Kyiv History
Kyiv
byzantinica@gmail.com

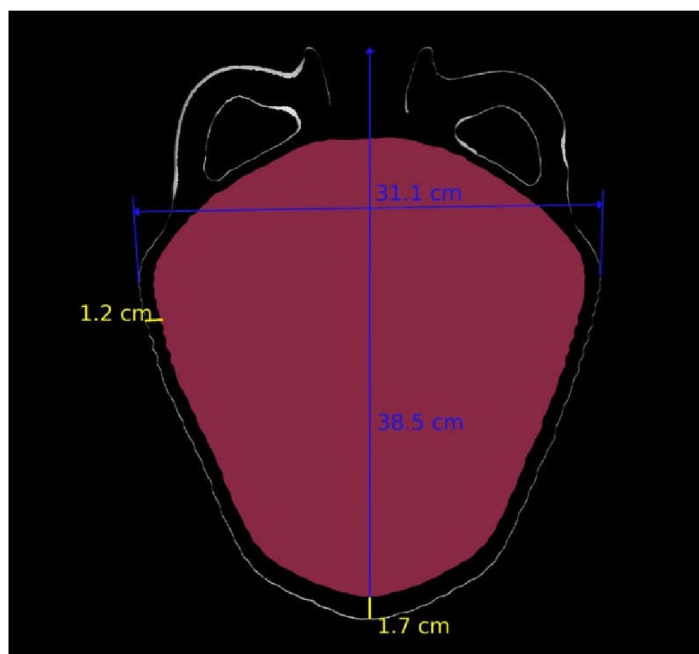
MEASUREMENT OF THE VOLUME OF ARCHAEOLOGICAL VESSELS WITH NARROW NECK USING A 3D MODEL

Modern technology solutions provide us the strong and universal tool for science and expands our analytical capabilities for investigations. The paper deals with the methods for measuring the volume of archaeological vessels and proposed 3D modelling application to determine the capacity of its closed forms. We decide to use the amphora (Günsenin I) – as a typical and standardized ceramic jar of the high dimension. It characterized by the narrow throat and spheroconical body with no loss fragments. Thus, it impossible to measure the thickness of the walls of the amphora, but allows us to fill the amphora with a liquid (water). Further, we correlate this result with mathematical calculation of the volume performed by Macromedia – the computer program based on the formula of the sum of truncated cones shaped into vessel volume and the useful volume had measured via 3D-model created by photogrammetry in Blender. The error appeared in amount of 1,5 % and 0,4 % in each case. The experimental practicing allows us to conclude about the accuracy of methods and the efficiency of 3D-models.

Keywords: 3D-model, amphora, volume, measurement methods

Тривимірна модель досліджуваної амфори з позначеним розташуванням фотографій для її створення. Знімок з екрана.

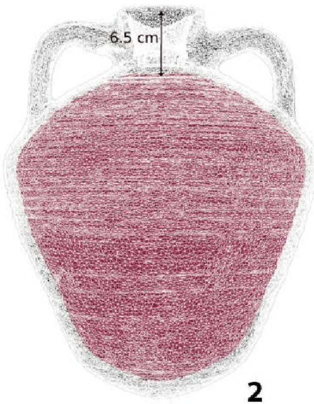

Візуалізація перерізу моделі амфори та її корисного об’єму. Комп’ютерна графіка.

Vμ = 12,63 л **V = 11,49 л** **V = 11,54 л**

Δ = 1,09 л (1,5%) **Δ = 0,05 л (0,4%)**

Результати обчислення об’єму амфори: 1 – методом усічених конусів за допомогою додатку Calcul du volume des recipients ceramiques – J.P. Thalmann, 2000; 2 – за допомогою комп’ютерної програми Blender та тривимірної моделі; 3 – шляхом експерименту. Комп’ютерна графіка.

Марина Сергєєва,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту археології Національної академії наук України
Київ
mar.sergeyeva@gmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИВЧЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНИХ АРТЕФАКТІВ В КОНТЕКСТІ АРХЕОЛОГІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

У контексті археології повсякдення дерев'яні артефакти викликають особливий інтерес. Продукція деревообробки включала житлові і господарчі споруди, деталі інтер'єру, хатнє начиння, знаряддя домашньої праці, предмети особистого вжитку і засоби пересування. Дерево також було єдиним джерелом отримання палива.

Основні напрями вивчення артефактів побутового призначення включають: 1) аналіз складу виробів і сфери їх використання; 2) походження: можливість виготовлення в домашніх умовах або придбання у майстрів-професіоналів; 3) особливості різних видів деревини як сировини для їх виготовлення; 4) вивчення складу паливних ресурсів.

Серед виробів побутового призначення насамперед представлені тарні контейнери (бондарні, берестяні), столовий посуд, знаряддя домашнього ремесла, деталі предметів домашнього господарства, транспортних засобів і оздоблення. За виключенням побутових гребенів, вони виготовлені з деревини місцевих порід. Перші дослідження залишків палива виявили перевагу сосни і дуба.

Дерев'яні артефакти, виявлені у Києві, загалом відносно нечисленні і не презентують повного асортименту побутових предметів. Однак матеріали, які є у нашому розпорядженні, дозволяють говорити про те, що багато в чому їхні основні характеристики формуються у рамках регіональної традиції, ширшої за виключно давньоруську. Вузьколокальні особливості київських дерев'яних предметів побуту на сучасному етапі досліджень не простежуються.

Ключові слова: археологія повсякдення, Давній Київ, дерев'яні вироби, предмети побуту, засоби пересування, паливо

Останнім часом археологія повсякдення зазнала швидкого розвитку. У цьому зв'язку вивчення побуту і побутової культури населення Києва і Київської землі можна вважати перспективним. У зазначеному контексті дерев'яні артефакти викликають особливий інтерес. Вироби з дерева, складають значну частину речового світу давньоруської людини. Продукція деревообробки включала житлові і господарчі споруди, деталі інтер'єру, хатнє начиння, знаряддя домашньої праці, предмети особистого вжитку і засоби пересування. Дерево також було єдиним видом палива.

Побутові споруди, житлові і господарчі, можуть бути об'єктом самостійного дослідження, тому зараз зосереджуємося на рухомих виробах і паливі.

Складнощі, з якими стикається дослідник, звертаючись до зазначеної теми, полягають насамперед в поганому збереженні археологічного дерева на досліджуваній території і взагалі на території Середнього Подніпров'я. Найбільшу кількість дерева, і передусім побутових виробів, виявлено у Новгороді, що дозволило реконструювати основні сфери застосування дерева у давньоруському повсякденні. Велику кількість дерев'яних артефактів виявлено також у Звенигороді і Берестьї (Білорусь). Звісно, що дані, отримані поза Києвом, враховуючи відносну гомогенність побутової культури давньоруського часу (звісно, з деякими регіональними відмінностями), можна залучати для реконструкції давньоруського побуту, у тому числі киян, проте тільки як аналогію. Основою реконструкції побуту мають бути артефакти, виявлені на досліджуваній території.

Незважаючи на те, що ґрунти на території Києва не створюють таких сприятливих умов для збереження археологічного дерева, як, наприклад, у Новгороді або Звенигороді, багаторічні дослідження Києва і його околиць виявили певну кількість дерев'яних артефактів, які відображують певні сторони повсякдення киян[1]. Слід виділити низку напрямів їх вивчення. Основними з них є: 1) аналіз складу виробів і сфери їх використання; 2) походження: можливість виготовлення в домашніх умовах або придбання у майстрів-професіоналів; 3) особливості різних видів деревини як сировини для їх виготовлення; 4) вивчення складу паливних ресурсів.

Серед виробів побутового призначення насамперед представлені тарні контейнери (бондарні, берестяні), столовий посуд, знаряддя домашнього ремесла, деталі предметів домашнього господарства, транспортних засобів і оздоблення.

Серед знарядь праці, виявлених археологічно, багато їх відносно примітивних різновидів, здебільшого оброблених простими різальними інструментами. До таких знарядь належать дрібні вироби: голки для плетіння сітей, знаряддя для обробки текстильного волокна – чесала і тріпала, колотушки і дерев'яні молотки, деталі ручних млинів, товкачки та ін. Також відомі поплавці з соснової кори. Їх міг виготовити власноруч кожен господар у своїй оселі.

Окремо варто згадати рідкісну знахідку для регіону: гребінь з Софіївської Борщагівки під Києвом (фрагмент). Такі гребені використовували для чесання льону й коноплі. Гребінь міг бути продуктом професіонала.

Всі знаряддя праці, призначені для домашніх робіт, є типовими загалом для Русі і, ширше, європейського середньовіччя, і мають численні аналогії в етнографії.

Тарний посуд репрезентований залишками бондарних, видовбаних і берестяних виробів. У Повісті временних літ у зв'язку з київським реаліями X ст. згадуються три основні види бондарного посуду: «ведро», «кадь» і «бочка». Археологічно у Києві виявлені залишки відер і різних видів кадібців, а також інші, рідкісні, види бондарного посуду: зокрема невеликий стаканчик з клепок (Поштова пл.) і клепки від невеликої дводонної ємності усічено-конічної форми (Поділ, шар XI ст.).

Загалом проаналізовані матеріали не дозволяють говорити про будь-яку своєрідність південноруських бондарних виробів. Можна констатувати спільність традиції

---

[1] *Сергєєва М.С.* Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі: дис….д-ра іст. наук: 07.00.04/Інститут археології НАН України. Київ, 2018. 832 с. Там само посилання на попередні публікації матеріалу.

виготовлення таких виробів скрізь на Русі. Могли мати місце лише окремі невеликі відмінності, проте вони не простежуються.

Археологічно виявлені також плетені тарні контейнері і інша плетена продукція. Про поширення дрібних виробів у техніці плетіння також може свідчити велика кількість знарядь для плетіння або в'язання – металевих і кістяних. Уривчаста інформація різних джерел дає приклади побутування таких категорії плетених виробів, як ємності (плетіння з пруття) і взуття (личаки – плетіння з лика).

Серед столового посуду (вирізаний і точений на токарному верстаті) виявлені келихи, блюда, миски, чаші. Переважно це посудини традиційних форм, поширені скрізь на Русі, а також за її межами, зокрема у Центральній Європі. Серед них, у тому числі, є посудини, які можна залічити до парадних. Приклад – дерев'яний посуд з тайника Десятинної церкви – чаша на високому стояні і глибока профільована посудина вибагливих форм з гравійованим стилізованим рослинним орнаментом. Вони є прикладом копіювання металевого парадного посуду, який побутував серед верхівки суспільства. Писемні пам'ятки позиціонують дерево як не престижний матеріал, доступний для широкого загалу (наприклад, епізод з ложками для дружини у Повісті временних літ). Тим не менше, не всім доступний металевий посуд, його копіювали в дереві – форми і орнамент.

Ще одна категорія виробів, виявлених у Києві – побутові гребені (виявлено 2 екземпляри – у Верхньому місті і на Подолі).

Також предмети оздоблення, до яких належить декоративна різьблена балясина (Поділ), мініатюрні точені балясинки (Київ, Поділ і Софіївська Борщагівка).

Транспортні засоби представлені фрагментами возу і і полозів санчат двох типів (всі на Подолі). Самі вози і сані згадуються у літопису, проте виявлені артефакти конкретизують уявлення про їх місцеві варіанти.

Додатково про дерев'яні вироби, які не збереглися, свідчать їхні металеві деталі: металеві частини дерев'яних засувів, деталі скринь – замки, ручки, личини. Велика кількість черешкових ножів дає уявлення про руків'я – втулкові, ймовірно тотожні кістяним, які збереглися.

У давньоруський період діапазон деревообробного виробництва достатньо широкий – від домашнього ремесла з застосуванням універсальних знарядь праці до спеціалізованих робіт, які потребували професійних навичок і спеціального реманенту. Це стосується також виготовлення побутових виробів.

Виявлені побутові вироби можна розділити на дві групи: виготовлені власниками у домашніх умовах – знаряддями універсального призначення за нескладними технологіями, і придбані у професіоналів. До першої групи належать примітивні знаряддя праці, берестяні і видовбані контейнери, плетені вироби та ін. Професійною є продукція бондарів, гребінників, різьбярів по дереву широкого профілю і токарів. За складними технологіями (включаючи гнуття) виготовлені також транспортні засоби.

Аналіз деревини дозволив виявити основну сировину для різних видів побутових предметів. Це переважно місцеві породи, для кожного виду виробів свої. Тільки для побутових гребенів матеріалом є імпортований самшит, або вони самі є імпортом. Така ситуація має аналогії на інших давньоруських пам'ятках.

Окреме питання – опалення житла. Вивчення деревного вугілля як основного різновиду палива, на нашу думку, має певні перспективи. Це стосується

визначення палива для різноманітних виробничих процесів і (що важливо для побутової культури) для опалення житла. Джерелом для вивчення цього аспекту людської господарчої й виробничої діяльності є вугілля з печей і вогнищ. Таке вугілля є джерелом інформації щодо складу місцевої деревної рослинності та її можливого відбору з урахуванням теплотворних властивостей різних деревних порід для створення потрібного температурного режиму опалення. Найбільш цікавим у цьому плані є комплекс, досліджений на Кирилівській, 37 у 2016 р. Вугілля з давньоруських і слов'янських об'єктів, яке можна пов'язувати з паливом, репрезентоване дубом та сосною – найпоширенішими видами дерева у регіоні. Ця ситуація простежена і на інших давньоруських пам'ятках. У печі будівлі XVIII ст. виявлено також березу. За етнографічними даними, береза належала до основних видів палива, проте для давньоруського (і ранньослов'янського) її використання зафіксовано тільки в окремих випадках. Аналогічна ситуація зафіксована на інших давньоруських пам'ятках.

Дерев'яні артефакти, виявлені у Києві, загалом відносно нечисленні і не презентують повного асортименту побутових предметів. Однак матеріали, які є у нашому розпорядженні, дозволяють говорити про те, що багато в чому їхні основні характеристики формуються у рамках регіональної традиції, ширшої за виключно давньоруську. Вузьколокальні особливості київських дерев'яних предметів побуту на сучасному етапі досліджень практично не простежуються.

Maryna Sergeeva,
Doctor of Historical Sciences,
Leading Researcher of Institute of archaeology NAS of Ukraine
Kyiv
mar.sergeyeva@gmail.com

ON THE STUDY OF WOODEN ARTIFACTS IN THE CONTEXT OF THE ARCHEOLOGY OF EVERYDAY LIFE

In the context of archeology of everyday life, wooden artifacts are of particular interest. Woodworking products included residential and auxiliary buildings, interior details, household utensils, household tools, personal items and vehicles. Wood was also the only source of fuel.

The main areas of study of artifacts for everyday use include: 1) analysis of the composition of products and the scope of their use; 2) their origin: the possibility of manufacturing at home or purchase from professional masters; 3) features of different types of wood raw materials for their manufacture; 4) study of fuel composition.

Among the household products, containers (cooperage products and of birch bark), tableware, household craft tools and parts of household items, vehicles and decoration are primarily presented. Except for household combs, they are made of local wood species. The first studies of fuel residues revealed the predominance of pine and oak.

Wooden artifacts found in Kyiv are generally relatively few and do not present a full range of household items. However, the materials at our disposal allow us to say that in many respects their main characteristics are formed within the framework of a regional

tradition that is broader than exclusively the Old Rus' one. The narrow local features of Kyiv wooden household items cannot be traced at the present stage of research.

Keywords: archeology of everyday life, Ancient Kyiv, wooden products, houseware, vehicles, fuel.

Марія Тимошенко,
завідувач відділу «Київ давній і середньовічний»
Музею історії міста Києва
Київ
byzantinica@gmail.com

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ПОЛИВ'ЯНИЙ ПОСУД У ПОБУТІ КИЯН

Давньоруському Києву належала виключна роль у споживанні та перерозподілі привізних продуктів, зважаючи на географічне розташування міста, його соціально-економічне та політичне значення столиці. У доповіді дається огляд знахідок візантійського полив'яного посуду. Ця категорія керамічного імпорту, на противагу довозу візантійських амфор, так і не набула масового характеру. Матеріали віднайдені у межах середньовічного Києва перебувають у фондах Інституту археології НАН України, Національного музею історії України, Музеї Ханенків та археологічній збірці Музею історії міста Києва. Попри багаторічні дослідження та залучення цих матеріалів до ряду робіт широкої тематики, спеціальних тематичних зводів, публікації окремих знахідок та комплексів, осмислення корпусу візантійського полив'яного посуду в історичній топографії та соціокультурному просторі міста залишається актуальним науковим завданням.

Ключові слова: Візантія, полив'яний посуд, Київ, імпорт, торгівля

Візантійський полив'яний посуд є унікальним явищем середньовічної культури Середземномор'я, що відображає не лише її технологічний і художній розвиток і слугує атрибутом міського побуту, але й важливим індикатором культурних явищ, суспільних настроїв, ідей і смаків. Його походження пов'язують з імітацією гравійованих посудин з металу, зокрема іранських зразків. Переваги посуду оздобленого глазур'ю стали очевидними не лише у здешевленні технології і доступності виробів. Різноманіття освоєних візантійськими майстрами технік виявилось у своєрідній і оригінальній художній естетиці[1].

Археологічні комплекси засвідчують доступність полив'яного посуду для широких мас населення. Більше того, придворний візантійський письменник Нікіфор Григора, під час опису бенкету на честь коронації Іоана IV Кантакузіна (1347 р.), зауважує доцільність використання керамічного (та олов'яного) посуду як чесноту, яку протиставляє марнотратству і згубним розкошам. При цьому, знахідки товарних партій полив'яної кераміки у комплексах кораблетрощ (Кастеллорізо, Алонісос, Новий Світ тощо)[2] засвідчують високий рівень комерціалізації цього продукту, супроти своєї

---

[1] *Якобсон А.Л.* Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник.1978. 39. С. 148–159; *Dark K.* Byzantine pottery. Ceramics as a source for reconstructing Byzantine culture. Stroud, Gloucestershire 2001. P 96–112.

[2] *Papanikola-Bakirtzis D.* Byzantine Glazed Ceramics: the art of Sgraffito. Athens, 1999. P. 134–188; *Francois V., Spiecer J.-M.* Pottery and Glass Production in Byzantium // Economic History of Byzantium / Angeliki E. Laiou. Dumbarton Oaks, 2002. P. 602; *Зеленко С.* Подводная археология Крыма. Киев, 2008. С. 124–143, 156–175.

відносної дешевизни і крихкості та слугують індикатором торгівельних зв'язків між регіонами Середземноморського світу та на дальніх дистанціях.

На Русі столовий посуд візантійського походження трапляється у незначній кількості, особливо у порівнянні з імпортом вина в амфорах, що набуває масового характеру (від XI ст.). Примітно, що найраніші зразки – невеликі за розмірами білоглиняні чаші, часто з зображенням хреста на дні, віднайдені у Гньоздові, Новгороді та інших містах, пов'язують з християнською обрядовою практикою[3]. Надалі надходження візантійського полив'яного посуду має спорадичний характер, фіксується виключно у великих міських центрах Дніпро-Балтійського торгівельного шляху («із варяг у греки») і безпосередньо пов'язане з учасниками міжнародних військових операцій Русі, звідки довозиться в якості трофею або ж дипломатичних подарунків[4]. Саме позаекономічна складова (культурного обміну), на думку В. Ю. Коваля, превалює в імпорті візантійської полив'яної кераміки. А її кількість і ареал поширення дещо зростають лише у XII – першій третині XIII ст., що викликано, в першу чергу, збагаченням князівсько-боярського стану і появою прошарку заможного купецтва в містах[5].

Наразі до наукового обігу введено близько двох десятків зразків візантійського глазурованого посуду з археологічних комплексів давньоруського Києва. Дуже незначною мірою ці матеріали представлені у публікаціях широкої тематики, в контексті висвітлення тих чи інших соціально-культурних і торгівельно-економічних питань і процесів[6], а також у формі побіжних згадок у публікаціях поточних результатів археологічних досліджень[7]. Окрему увагу привертали непересічні знахідки та комплекси. Так, по праву унікальною слід вважати випадково віднайдену 1911 р., під час будівництва флігеля по вул. Великій Житомирській, таріль з зображенням птаха (павича), оздоблену в техніці підглазурного поліхромного розпису[8]. Короткий огляд був даний

---

[3] *Залесская В.Н.* Византийские белоглиняные расписные кружки и киликовидные чашки // Советская археология. № 4. С 220–221, *Залесская В. Н.* Памятники византийского прикладного искусства. Византийская керамика IX–XV веков. Санкт-Петербург, 2011. С. 13.

[4] *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси: IX–XVII века. Москва, 2010. С. 186–187, 201, 203–204.

[5] *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси… С. 192.

[6] *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. Москва, Ленiград, 1948. Т. 1. Рис. 209, 1; *Каргер М.К.* Древний Киев. Москва, Ленинград. 1958. Т. 1. С. 346–347.

[7] *Зоценко В.М.* Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу). Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових статей. К., 2001. С. 193, мал. 34; *Мовчан І.І., Климовський С.І.* Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // Археологічні дослідження в Україні, 2000–2001. Київ, 2002. С. 194; *Сагайдак М., Хамайко Н., Комар О.* Спаський розкоп Давньокиївського Подолу // Пам'ятки України. 2015. № 5–6, (213–214), травень–червень. С. 25, 28.

[8] *Макаренко М.М.* Малоазійська миска в Києві // Київські збірники історії і археології, побуту та мистецтва. Київ, 1930. Зб. 1. С. 98–110; *Шелковников Б.А.* Киевская керамика X–XI вв., расписанная цветными эмалями // Советская археология. 1955. Т. XXIII. С. 169–182; *Макарова Т. И.* Поливная посуда из истории керамического импорта и производства древней Руси Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Е1–38. С. 19–20, № 57, табл. IV, 2; *Залесская В.Н.* Византийская белоглиняная расписная керамика IX–XII вв. Ленинград,

комплексу знахідок візантійської поливної кераміки з досліджень Десятинної церкви[9]. Накопичення фактичного матеріалу, а також розвиток теоретичних аспектів проблеми слугував до укладення тематичних зводів Т. І. Макарової[10] та В. Ю. Коваля[11]. Остання монографія заслуговує на особливу увагу з точки зору залучення нових знахідок, розробки систематичної типології для масиву відомих матеріалів, а також аргументованого перегляду атрибуції окремих, раніше опублікованих, артефактів.

Підсумовуючи, слід зауважити, що попри багаторічні дослідження, корпус візантійського полив'яного посуду не був осмислений в історичній топографії та соціокультурному просторі давньоруського Києва. Аналіз опублікованих та ряду нових матеріалів, оглянутих автором самостійно в фондах Інституту археології НАН України та Колекції Музею історії міста Києва дозволяє говорити про чітку соціальну стратифікацію даної категорії імпорту та переважну концентрацію знахідок на території Верхнього міста. З-поміж асортименту домінує продукція асоційована з майстернями Константинополя та його околиць.

Mariia Tymoshenko,
Head of Kyiv Ancient and Medieval department
Museum of Kyiv History
Kyiv
byzantinica@gmail.com

BYZANTINE GLAZED POTTERY IN DAILY LIFE OF KYIVANS

In the period of the 10th – 13th centuries Kyiv obtained an exceptional role in use and distribution of the imported goods due to its geographical location, political importance and social development. The numerous category of import coming from Byzantium. In contrast to the amphorae, delivered to Rus` in large quantities, glazed pottery remains among the unique finds throughout this period. The paper gives an overview of glazed pottery retrieved from the archaeological deposits of Kyiv. Some of them are stored in Kyiv History Museum, others belong to the archeological collections of the Institute of Archaeology of NASU, National Museum of Kyiv History, Museum of art founded by the Khanenko family and even State Hermitage. Most of the findings have been already published within overall catalogs or in case of special items or assemblages. Thus, the paper aims to give a new approach to the findings and consider them as a case data set in terms of historic topography and socio-

1985. С. 7; *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси: IX–XVII века. Москва, 2010. С. 119, табл. 43.

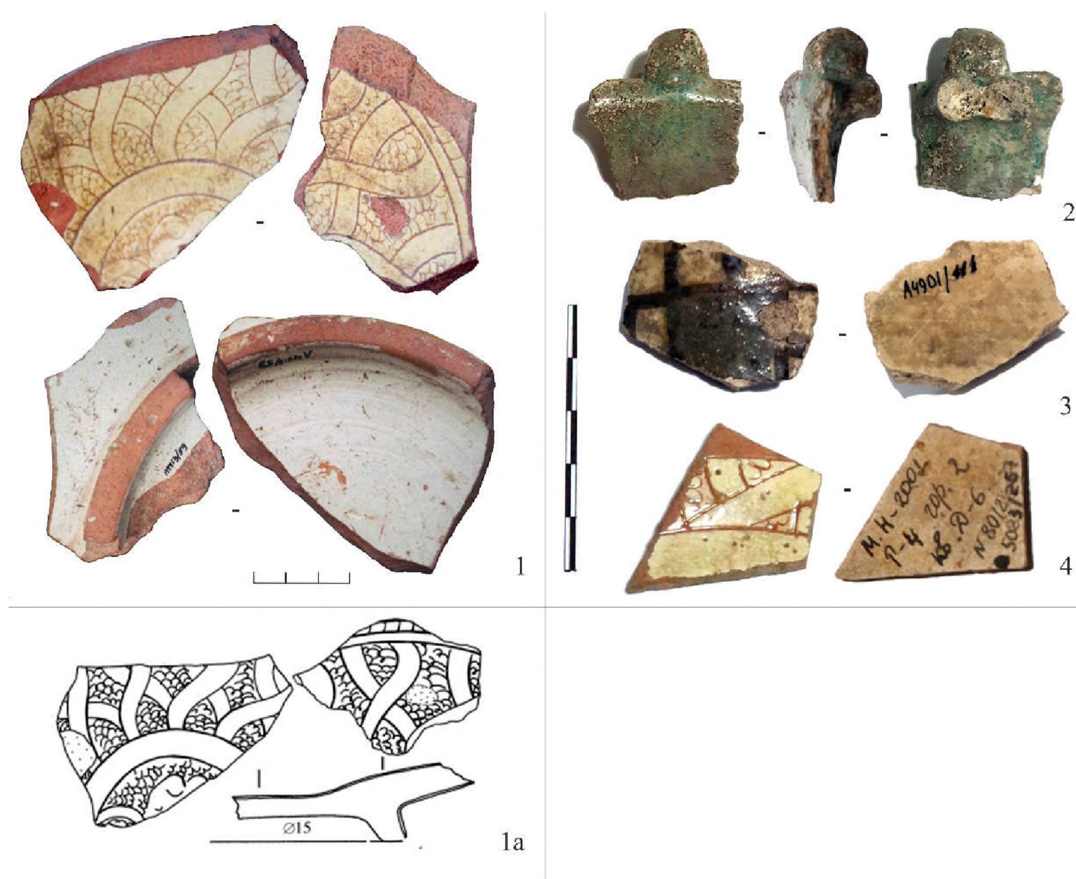
[9] *Залесська В., Іванов О., Рябцева С.* Кераміка // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. Київ, 1996. С. 202.

[10] *Макарова Т.И.* Поливная посуда … С. 11, 13, 19–20, 22, 63, 64, 65, №№ 43, 44, 57, 72, 150, табл. IV, 2, V, 8, XI, 3.

[11] *Коваль В.Ю.* Керамика Востока на Руси … С. 103–104, 107, 111, 113, 115, 117, 119, 121, 122, 124, 127, 129, 130, 131, рис. 36, 7–8, 37, 5, 39, 3, 41, 2, 3, 43, 4, табл. 40, 8, 42, 8, 43, 41, 5, 6, 8, 45, 1, 46, 1, 5, 6, 47, 8.

cultural space of medieval Kyiv. We assume a clear social stratification for this category of import and it primary concentration in the Upper town.

Keywords: Byzantine, glazed pottery, Kyiv, trade relations, imported goods

Візантійський полив'яний посуд з археологічної збірки Музею історії міста Києва: 1 – 1998 р., Київ, вул. Щекавицька, 8/10 (фото і прорис за В.Ю. Ковалем); 2. 1989 р., Київ, вул. Костянтинівська, 34; 3. 1988 р., Київ, вул. Велика Житомирська, 2; 4. 2001 р., Київ, Майдан Незалежності.

КИЇВСЬКІ ПОСТАТІ

Літератори

Наталія Єсипенко,
старший науковий співробітник філії «Музей шістдесятництва»
Музею історії міста Києва
Київ
nt.yesypenko@gmail.com

«12 ФРАНЦУЗЬКИХ ПОЕТІВ» – (НЕ)ВТРАЧЕНА ЗБІРКА: ІСТОРІЯ УКЛАДАННЯ КНИГИ

У 1968 році група перекладачів під керівництвом Григорія Кочура та Івана Світличного подали до видавництва «Радянський письменник» збірку перекладів французьких поетів-сюрреалістів XX століття. Книгу не видали й тривалий час вважали втраченою.

У статті висвітлено передумови та історію створення збірки, запропоновано орієнтовну структуру, виявлено неточності в сучасних виданнях творів Світличного.

Поштовхом для дослідження стало віднайдення у фонді Світличного, який зберігається в Музеї шістдесятництва, матеріалів, які раніше не були в науковому обігу: машинописні та рукописні переклади, біографічні есе.

Віднайдені матеріали, епістолярій Світличного, спогади про нього, публікації в періодичних виданнях України 1960–1970-х років лягли в основу дослідження.

Ключові слова: Іван Світличний, Григорій Кочур, переклад, французька поезія.

Предметом дослідження є переклади французьких та франкомовних поетів, які мали увійти до збірки під назвою «12 французьких поетів», або «З новітньої французької поезії». У наукових колах вона ширше відома як «Антологія французької поезії XX століття».

Перекладацька спадщина Івана Світличного була об’єктом нечисленних наукових праць. До цієї теми звертались Михайло Москаленко, Ірина Добрянська, Максим Стріха, Григорій Кочур, у мемуарах – Леоніда Світлична, Михайлина Коцюбинська,

Лесь Танюк, Всеволод Ткаченко. З їхніх публікацій можна дізнатись про задум створити антологію французької поезії, коротку передісторію її створення, прізвища трьох упорядників та відмову видавництва друкувати книгу.

У Музеї шістдесятництва зберігається архів Світличного, який передала його дружина Леоніда Світлична, в тому числі й переклади середини 1960-х – другої половини 1970-х років, які безпосередньо стосуються згаданого проєкту. Віднайдення цих матеріалів та їхня відсутність в науковому обігу стали поштовхом для дослідження.

Метою розвідки є з'ясувати передумови створення збірки, її структуру, роль Світличного та Григорія Кочура в цій праці.

Ідея перекласти українською мовою та видати друком вибране з французької поезії не була новою. За спогадами Кочура, група київських поетів, ще 1921 року працювала над укладанням антології новітньої французької поезії, але робота не була завершена. У другій половині 1920-х років Степан Савченко та Микола Зеров – викладачі Київського інституту народної освіти – розпочали укладання антології французької поезії. Вона мала охоплювати середину XIX – початок XX століття.[1] Зеров та Савченко перекладали тексти та мали стати головними упорядниками збірки. 1928 року до цієї роботи Савченко залучив і Кочура – першокурсника того ж Інституту народної освіти. Він проявив себе, вправно переклавши поезію Франсуа Коппе «Перша». Збірку навіть передали до видавництва, але вона не вийшла друком.[2]

У другій половині 1960-х років Кочур та Світличний здійснили вже третю спробу укласти та видати збірку французької поезії.[3] Вони зібрали колектив перекладачів, який складався переважно з їхніх приятелів та знайомих. Разом з ними переклали поетичні твори 12 французьких і франкомовних авторів. Еміль Крюба – викладач КНУ імені Т.Г. Шевченка – написав короткі передмови-есе про кожного поета. Вони упорядкували та подали збірку до друку у видавництво «Радянський письменник». Але вона так і не була видана.

Структуру книги можна відновити на основі частково збереженого машинопису. Це зшиток поетичних перекладів з двома варіантами назви та змісту збірки, короткими вступними есе й анонімною рецензією на рукопис. Цей машинопис є важливим ще й тому, що має редакторські правки Кочура та Світличного.

Книга мала включати вибрані твори 12 поетів-сюрреалістів Франції XX століття. Це Гійом Аполлінер, Макс Жакоб, Жюль Сюперв'єль, Сен-Жон Перс, Поль Елюар, Луї Арагон, Робер Деснос, Анрі Мішо, Жак Превер, Рене Гі Каду, Ежен Гільвік, рене Шар. Збірка демонструвала художнє, тематичне й стильове різноманіття, але не давала комплексного уявлення про інші літературні течії Франції XX століття. Тут можна говорити радше про вибране, збірку перекладів творів одного напрямку, а не антологію.

---

[1] *Кочур Г.П.* Етапи розвитку: Французька література в українських перекладах // Всесвіт. 1962. № 11. С. 95.

[2] *Зорівчак Р.П.* У духовно-культурному полі Григорія Кочура // Григорій Кочур: Бібліогр.покажч.: у 2 ч.: Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Ч. 2. С. 12–13.

[3] *Світлична Л.П., Світлична Н.О.* Голос доби: у 2 кн. Київ: Сфера, 2008. Кн. 2: Листи до арешту та із заслання. С. 103.

Серед віднайдених матеріалів є дев'ять коротких вступних есе авторства вже згадуваного Крюби. Вони мали передувати добірці віршів кожного поета. Натомість немає традиційної вступної статті. Апробуючи й популяризуючи збірку, він написав у 1967 році досить розлогу теоретичну статтю в газеті «Літературна Україна» під назвою: «Поети Франції: вперше українською». У ній читачеві представили добірку віршів 10 поетів із планованих 12.

Віднайдені машинописні та рукописні переклади представлені в одному-трьох примірниках. Перший – з рукописними правками чорнилом та олівцем, далі зазвичай (але не завжди) – чистовий варіант з внесеними змінами. У текстах помітні правки двох редакторів. Синьою і чорною кульковою ручкою правив Світличний. Він вносив лексичні, стилістичні й орфографічні зміни. Другим редактором був Кочур, котрий правив олівцем і червоною ручкою. Зміни стосувалися переважно смислових неузгоджень в тексті.

На основі наявних машинописів із зазначенням прізвища перекладача, можна стверджувати, що колектив налічував щонайменше 12 осіб, не рахуючи організаторів проєкту, які також здійснювали переклади. Це Лесь Танюк, Іван Драч, Валерія Андрієвська, Анатоль Перепадя, Володимир Житник, Ірина Стешенко, Наталка Чорна, Галина Венгренівська, Володимир Кваша, Дмитро Павличко, Михайлина Коцюбинська та Всеволод Ткаченко.

У своїй роботі вони користувалися деталізованими підрядниками (дослівний нериманий переклад тексту) Світличного. Ось як про це писав Ткаченко: «…Для багатьох київських поетів і перекладачів, які зголосилися на участь в антології французької поезії XX століття, він здійснив сумлінні підрядники. Чимало текстів без жодної переробки з боку «перекладачів» пішло до друку. І лише один Світличний, відшліфувавши й доробивши їх, наполіг на тому, щоб переклади були підписані двома прізвищами – його й Крюби».[4]

Кожен перекладач зробив різний кількісний і якісний внесок у змістове наповнення книги. Наприклад, перекладів поезій Гійома Аполлінера, здійснених Лесем Танюком налічується 15. Їхня оцінка Світличним звучала так: «Не все на одному рівні, видно, що перекладено раніше, а що – останнім часом. Деякі переклади бездоганні, а деякі треба правити з мовного погляду (це – легко)».[5] Слід додати, що правки Світличного «з мовного погляду» часом докорінно змінювали перший варіант перекладу.

З'ясувати роль Світличного у підготовці видання допомагає його листування. З Кочуром і Танюком він обговорював якість перекладів та інформував про вже виконану роботу. Подружжя Софії й Тита Геврика, Зіна Геник-Березовська, Віра Вовк допомагали накопичувати джерельну базу: оригінальні тексти, літературознавчі статті й перекладні словники.

У жовтні 1967 року Світличний писав до Віри Вовк: «Передусім мені для роботи треба б мати якийсь новий французький Larousse [словник – *Н.Є.*] – звичайно, не дуже габаритний, бо то важко переслати, але й не кишеньковий. Хотілося б мати

---

[4] *Світлична Л.П., Світлична Н.О.* Доброокий. Спогади про Івана Світличного. Київ: ЧАС, 1998. С. 401–402.

[5] *Світлична Л.П., Світлична Н.О.* Голос доби: у 2 кн. Київ: Сфера, 2008. Кн.2: Листи до арешту та із заслання. С. 91.

також збірки поета, якого я перекладав – Сюперв'єля [Supervielle]. Крім того, у Москві я бачив виданий, здається, у Швейцарії – журнал «Poésie vivante» [жива поезія – *Н.Є.*] – якби можна було його передплатити, я був би дуже радий».[6] Та не всі книги, що були надіслані Світличному поштою, доходили до нього. Наприклад, із відправлених Софією Геврик у лютому 1968 року трьох збірок сучасної французької поезії, він отримав лише дві.[7] Під час подорожей до Львова, Москви чи тодішнього Ленінграда, Світличний відвідував букіністичні крамниці й книгарні. Також він мав необмежений доступ до величезної бібліотеки Кочура.

Отже, Світличний, маючи певну кількість оригінальних текстів, відбирав поезії для перекладу, робив підрядники, координував роботу колективу та був ніби єднальною ланкою між перекладачами-початківцями та знавцями французької мови й літератури: Кочуром і Крюбою.

Крім редагування перекладів, Кочур популяризував та здійснював їхню апробацію. Він робив це у різний спосіб. По-перше, організовував вечори закордонної поезії, на яких звучала перекладна поезія, в тому числі з французької, яку читали переважно автори перекладів. По-друге, він регулярно публікував науково-популярні статті про творчість французьких поетів XX століття у тодішніх періодичних виданнях: «Всесвіт» та «Дніпро».

Досвід публічного обговорення перекладацьких і наукових здобутків Кочур виніс ще зі студентських часів, де відвідував в Київському університеті позалекційний «Гурток культури українського слова» під керівництвом Зерова.[8] На заняттях студенти виголошували свої перші доповіді з літератури, обговорювали їх, а викладач озвучував висновки в завершальному слові.

Активна участь Кочура й Світличного помітна на всіх етапах підготовки книги, починаючи від формування перекладацького колективу, пошуку джерельної бази, закінчуючи апробацією текстів й комунікацією з видавництвом.

Отже, Кочур та Світличний, котрі були під наглядом КДБ, забороною друку та не мали повноти знань про літературні процеси Франції XX століття, зуміли широко та якісно представити творчість поетів-сюрреалістів. Станом на 1968 рік, подібних комплексних видань в російському перекладі ще не було. Можливо, через ці причини збірка так і не вийшла друком.

Практичним результатом цього дослідження є віднайдення недрукованих перекладів Світличного. Це дві поезії Поля Елюара «Могутність надії» та «Все виповісти», Ежена Гільвіка «Елегія лісу Сент-Круа», Анрі Мішо – «Плюм у ресторані» (проза). Також з'ясовано, що вірш Анрі Мішо помилково віднесли до авторства Рене Шара у всіх виданнях творів Світличного.

---

[6] Там само. С. 89.

[7] Там само. С. 97.

[8] *Кочур Г.П.* Про Миколу Зерова // Дзвін. 2005. № 5/6. С.138.

Nataliia Yesypenko,
Senior Researcher
Ukrainian Sixtiers Dissident Movement Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
nt.yesypenko@gmail.com

"12 FRENCH POETS" – (NOT) LOST COLLECTION: HISTORY OF COMPILING THE BOOK

A group of translators led by Hryhorii Kochur and Ivan Svitlychnyi submitted a collection of translations of French surrealist poets of the 20th century to the Soviet Writer publishing house in 1968. The book was not published and was considered lost for a long time.

The impetus for the study was the discovery in the Svitlichnyi's fund, which is stored in the Sixtiers Museum, materials that were not accessible previously: typewritten and handwritten translations, biographical essays.

The founded materials, Svitlychnyi's letters, memoirs about him, publications in periodicals of Ukraine in the 1960s and 1970s formed the basis of the research.

The article highlights the preconditions and history of the collection, proposes an indicative structure, reveals inaccuracies in modern editions of Svitlychnyi's works.

Keywords: Ivan Svitlychny, Hryhoriy Kochur, translation, French poetry.

Анатолій Збанацький,
завідувач відділу «Київ періоду новітньої історії»
Музею історії міста Києва
Київ
a.zbanatsky@ukr.net

МОЛОДШИЙ БРАТ «РОЛІТА». ВІДОМІ МЕШКАНЦІ ПИСЬМЕННИЦЬКОГО БУДИНКУ НА ВУЛИЦІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО, 2

Ця робота є продовження опублікованої раніше теми під назвою «Незабутні зустрічі. Побачене, почуте пережите». (У письменницькому будинку на вулиці Михайла Коцюбинського, 2).

Щоб покращити умови для творчої роботи літераторам (письменник мав право на особистий кабінет) доволі потужна організація Літфонд витрачала чимало власних коштів. Вони накопичувалися завдяки значним відрахуванням з письменницьких гонорарів за видані книги. Це давало змогу час від часу будувати багатоквартирні будинки спеціально для членів Спілки письменників України. Коли будинок за цією адресою 1957 року ввели в експлуатацію, в ньому отримали нові квартири: Петро Панч, Михайло Стельмах, Василь Земляк, Зінаїда Тулуб, поети Володимир Сосюра, критик Леонід Новиченко, перекладач Микола Лукаш та багато інших літераторів. Саме там було написано чимало художніх творі, які були доволі популярні серед читачів як України, так і всього Радянського Союзу.

«Василь Кучер. Письменник закоханий у Чорне море»

У першому парадному цього будинку на третьому поверсі жив добре знаний в Україні і у всьому Радянському Союзі письменник Василь Степанович Кучер. Він народився в селі Вербів Сквирського повіту Київської губернії 7 липня 1911 року. Його батьком був сільський вчитель, одружений на простій дівчини. Коли Василь був ще хлопчиком і пас худобу, приятель його батька, також сільський вчитель, майбутній корифей української літератури Максим Тадейович Рильський, подарував хлопчині «Кобзаря» Шевченка. Ця книжка в значній мірі стала дороговказом всього його подальшого життя. Після закінчення Ставищенської семирічної школи юнак деякий час працював на Кожанському цукровому заводі. Згодом був направлений на навчання до Білоцерківського педагогічного технікуму, який закінчив у 1930 році. Під час навчання почав робити дописи до періодичної преси. Згодом стає сількором окружної газети «Радянська нива» у Білій церкві, а з часом і «Радянського села» у Харкові. У 1930–1934 роках навчався у Харківському університеті і працював спершу в газеті «Сільськогосподарський пролетар», а потім у редакції журналу «Трактор». Перше оповідання В. Кучера «Ініціатива» було опубліковано 1931 року в журналі «Молодий більшовик». З 1934 року він стає членом Спілки радянських письменників. В. Кучер служив у армії, закінчивши військову авіаційну школу у Харкові. Згодом працював на редакційній роботі в журналі «Молодняк». Ще до війни його дуже зацікавила доля українського народного героя Устима Кармелюка, який підняв повстання проти свавілля російського панства. Почав збирати матеріал і написав декілька збірок

оповідань. Оскільки тема виявилася невичерпною, у 1940 році з'явилась повість «Кармалюк». Згодом на основі опрацьованого матеріалу був написаний сценарій і поставлено кінофільм. Потім цю повість автор розширив, і так виник роман «Устим Кармалюк», в якому В. Кучер потужно відобразив нескорений бунтарський дух українського народу і його віковічне прагнення до волі.

З початком німецько-радянської війни В. Кучер стає кореспондентом армійської газети «За Родину», очолює воєнний відділ газети «За Радянську Україну». Опинившись у самому горнилі війни, бере участь у кровопролитних боях за Одесу, Севастополь та Сталінград. Закінчує війну співробітником української фронтової радіостанції «Дніпро».

За участь у бойових діях був нагороджений орденами і медалями. Мав звання капітана третього рангу. Після війни Василь Кучер оселився у Києві і все своє подальше життя присвятив творчій літературній роботі написавши близько 30 книг, які користувалися популярністю у читача.

У роки воєнного лихоліття набув такий життєвий досвід, що писати вистачило б не на одне людське життя. За цей час усім своїм серцем прикипів до Чорного моря. При кожній ліпшій нагоді охоче приїздив до Севастополя, де його радо зустрічали військові моряки. Разом з бойовими побратимами обійшов пішки всі лінії оборони Севастополя, які колись так щедро були политі кров'ю його захисників, серед яких був і сам В. Кучер.

Трагічні і водночас героїчні події війни лягли в основу багатьох художніх творів письменника. Уже по війні читач з інтересом зустрів книгу В. Кучера під назвою «Чорноморці». Традиційно багато уваги письменник приділяв вивченню маловідомих сторінок війни. Якось знайомлячись з документами в музеї Чорноморського флоту, він натрапив на спогади морського лікаря Павла Єреська, які просто вразили його своїм драматизмом. З цим чоловіком доля вже зводила Кучера під час оборони Севастополя. Письменник зустрівся з Єреськом. Після війни лікар переїхав на постійне місце проживання до Миколаєва. Він був уродженець Чернігівщини. У критичний момент, коли битва за Севастополь трагічно завершувалась, 3 липня 1942 року він з трьома іншими моряками відплив від кримського берега на благенькій шлюпці, маючи примарну надію дістатися Кавказу. Відчайдухи без їжі й питної води пливли та дрейфували у відкритому морі 36 діб. Всі окрім Єреська померли, не витримавши жахливих випробувань. Але мужній моряк дивом вцілів. Його напівживого 9 серпня 1942 р. підібрали моряки турецького пароплава «Анафорт». Опинився в таборі для інтернованих. Повернувшись додому з Туреччини у 1943 році, він ще встиг повоювати на Кавказі. Після вигнання німців з Севастополя в 1944 р. знову служив там у якості лікаря. Трагізм подій та сила духу чорноморця так захопила письменника, що він вирішив неодмінно написати твір про цю реальну історію.

Новий роман Кучер назвав «Голод». Чомусь ця назва не сподобалася видавцям у Москві, тому в перекладі на російську мову книжка вийшла вже під назвою «Плещут холодные волны». Можливо це сталося через хронічні труднощі з продовольством в країні і могло викликати небажані асоціації.

Твори Кучера на військову тематику витримали випробування часом і виявились одними з найкращих, в яких була відображена правда про оборону Одеси та Севастополя. Таку думку поділяв і відомий письменник Костянтин Симонов. Він вважав Василя Кучера «честнейшим летописцем войны», в книжках, якого була

«выстрадана каждая строчка». Це повністю відповідало дійсності, оскільки війну В. Кучер знав не з розповідей інших і не з книжок. Під час війни, він як кореспондент армійської газети пройшов пішки всі бойові позиції від Балаклави до Інкермана, зустрічаючись з багатьма бійцями та беручи у них інтерв'ю. Йому не раз доводилося потрапляти під ворожий обстріл і дивитися смерті в очі. Ще раніше він приймав участь у обороні Одеси і був евакуйований морем у Крим для подальшої боротьби. Згодом доля привела його аж до Сталіграду. Вдячні чорноморці, в особі командуючого Чорноморським флотом, на знак подяки нагородили його формою капітана 3 рангу і кортиком, який він обов'язково вдягав у день 9 травня. Неодмінним елементом його одягу була і українська вишиванка, в якій часто можна було побачити Кучера, бо ніколи не забував якого він роду і племені. Проживши бурхливе життя, сповнене тяжких випробувань, Василь Кучер передчасно помер у віці 56 років, не встигши здійснити всього задуманого. Його поховали на Байковому кладовищі. На могилі письменника встановлено гранітний пам'ятник, який прикрашає справжній морський якір спеціально привезений з Криму товаришами по зброї – чорноморськими моряками, героїзм, яких він правдиво і майстерно оспівав у своїх творах.

«Натан Рибак.
Автор, який отримав у 1950 році сталінську премію за популярний історичний роман про Переяславську раду, написаний у радянській її інтерпретації».

Цією людиною був відомий український письменник Натан Рибак, який мешкав у квартирі № 26.

Народився Натан Самійлович Рибак (справжнє прізвище Фішер) 1913 року у селі Іванівка Новоархангельського району на Кіровоградщині. Його батько був панським управителем і служив на цукровому заводі. Невдовзі розпочалися часи революційного лихоліття, які негативно позначилися на житті всієї родини. Рятуючись від єврейських погромів, родина Фішерів 1921 року з Іванівки ненадовго переїхала до Петроострова, а вже звідти перебралася на постійне мешкання до містечка Шепетівка.

Там і проминали дитячі та юнацькі роки Натана Рибака. Спочатку він навчався у школі, а після її закінчення у фабрично-заводському технікумі. Завершивши навчання, почав працювати робітником на місцевому цукровому заводі. Рано виявив хист до літератури і почав писати власні твори.

Перший свій нарис опублікував у місцевій газеті. А вже у 1930 році в київській газеті «Пролетарська правда» було надруковано перше оповідання молодого письменника-початківця. Це була новела «Дорогами змагань».

Після цього вирішив спробувати щастя у Києві. Невдовзі він, мабуть за порадою батьків, вступив до Київського хіміко-технологічного інституту і отримав освіту хіміка-технолога. Проте душа бажала чогось іншого, бо не на жарт захоплювався журналістикою. За натурою був оптимістом, товариським, любив жартувати і швидко сходився з людьми. Привітне слово у нього знаходилося для кожного. З початком німецько-радянської війни разом зі спілкою письменників був евакуйований до Уфи. З 1943 року був військовим кореспондентом газети військово-повітряних сил «Сталінський сокіл». Доволі швидко почав зростати у творчому сенсі. Вже у 31 рік став членом Спілки письменників СРСР. Щоб прискорити цей процес не дуже прагнув

стати членом компартії і це відбулося тільки у 1940 році. Можливо цьому заважало не пролетарське соціальне походження. В перших своїх творах розповідав про те, що спостерігав і добре знав ще з молодих років – життя робітників цукрових заводів півдня України. І висвітлював це з класових позицій – як погано жилося трудовому люду за царя і як гарно стало жити за радянської влади. Такої умови мали дотримуватися всі ті, хто хотів займатися літературою, інакше б тоді ніхто не друкував. Найвідомішим твором його життя безумовно стала «Переяслівська рада». Рибак породичався з добре знаним у СРСР драматургом Олександром Корнійчуком одружившись з його сестрою Євгенією. Мабуть за порадою свого знаменитого шурина, який обертався у вищих владних колах і знав, що існують плани широко відзначити знаменну історичну подію «возз'єднання» України з Росією, почав працювати над епічними твором присвяченим цій даті. Натан Рибак був прискіпливим і невтомним дослідником – багато працював у бібліотеках, архівах і музеях Києва та інших міст, збираючи необхідний матеріал. Н. Рибак був доволі плідним автором і написав близько двох десятків творів, серед яких вирізняється роман «Помилка Оноре де Бальзака», в якому розповідається про роки життя видатного французького письменника, проведені в Україні після одруження на поміщиці Евеліні Ганській. Цей твір було екранізовано на кіностудії ім. Довженка і він мав успіх у прокаті, як і декілька інших кінострічок.

Загинув Натан Рибак у віці 65 років, в результаті автомобільної катастрофи, яка сталася 11 вересня 1978 року. Мав їхати з Ірпеня, де мав приватну дачу для творчої роботи у літній час, до Києва на засідання Комітету захисту миру, заступником голови якого він був. З цією метою викликав з міста черговий службовий автомобіль «Волга» з гаража спеціалізованої автоколони при Міністерстві транспорту УРСР. Проминувши Ірпінь, письменник попросив водія звернути ліворуч до містечка Гостомель, щоб у аптеці придбати заспокійливі ліки. Той звернув і на підвищеній швидкості помчав по дорозі. В цей час, в туди ж неквапливо рухалася ціла колона автомобілів. Тому водій «Волги» нетерпляче пішов на обгін, вискочивши на смугу зустрічного руху. До аптеки було вже недалеко. Але сталася прикра несподіванка, раптом легковий автомобіль «Москвич» почав повертати ліворуч до лікарні, яка саме знаходилася у цьому місці. Як встановило згодом слідство, її працівник – місцевий фельдшер, ввімкнувши лівий поворот, так намагався проїхати до себе на роботу. Водій «Волги» не передбачив такого розвитку подій. Гальмувати було вже пізно. «Москвич» фактично перетнув шлях. Уникаючи зіткнення і діючи інстинктивно, водій «Волги» різко звернув ліворуч, де край дороги росло могутнє столітнє дерево. Сила цього удару була настільки великою, що шансів на життя у пасажира практично не було. Він сильно вдарився головою об лобове скло автомобіля отримавши численні пошкодження. Лікарі у цій самій лікарні ще декілька днів боролися за життя Н. Рибака, але всі зусилля медиків виявилися марними. Н. Рибак не мав міцного здоров'я. Ще в молоді роки у нього було діагностовано хворобу печінки, тож мусив, за приписами лікарів, дотримуватися суворої дієти. І робив це з залізною витримкою, навіть тоді, коли доводилося сидіти за святковим столом. Не дозволяв собі навіть доторкнутися до найсмачніших страв і делікатесів, які могли б зашкодити його організму. Вже після посмертного розтину тіла лікарі встановили, що завдяки такому способу життя, стан його печінки був таким, що дозволяв прожити ще довгі роки.

Оскільки трагедія була наслідком порушення правил дорожнього руху, водій був засуджений до 6 років тюремного ув'язнення. Поховали Натана Рибака на Байковому кладовищі. На стіні будинку письменників «Роліт», де мешкав раніше, йому встановили меморіальну дошку.

Anatoly Zbanatsky,
Head of Kyiv of the Period of Modern History department
Museum of Kyiv History
Kyiv
a.zbanatsky@ukr.net

ROLIT'S JUNIOR "BROTHER". FAMOUS RESIDENTS OF THE "WRITERS' HOUSE" AT 2 MYKHAILA KOTSIUBYNSKOHO STREET

This work continues the previously published topic titled «The unforgettable meetings. Seen, heard, and experienced». (In a writers' house at 2 Mykhaila Kotsiubynskoho Street).

In order to improve writers' creative environment (every writer was supposed to have an individual study room) a mighty literature organization – Litfond spent a large portion of its own costs. The costs were accumulated by significant withholdings from the authors' remuneration for sold books. This fact enabled the Litfond to build apartment buildings for the members of the Writer's Union of Ukraine. When the construction was finished in 1957 many well-known writers moved in: Petro Panch, Mykhailo Stelmakh, Vasyl Zemliak, Zinaida Tulub; poets Volodymyr Sosiura, critic Leonid Novychenko, translator Mykola Lukash and many other men of the pen. It was there where numerous literary works were written that became quite popular among the readers of Ukraine and the whole Soviet Union.

Галина Почверук,
кандидат філологічних наук,
провідний науковий співробітник філії «Музей шістдесятництва»
Музею історії міста Києва
Київ
gala.kolo21@gmail.com

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА «НАТУРЩИК»: ІСТОРІЯ ТЕКСТУ І КОНТЕКСТ

Творчість репресованих радянською системою українських поетів і літературознавців вимагає особливих наукових підходів, адже їхні художні методи і подальші шляхи збереження цих напрацювань були нетиповими для світового мистецького досвіду. Так самвидавні поетичні збірки і окремі поліваріантні твори Василя Стуса, редаговані й збережені Іваном Світличним, здатні розкривати таємниці творчої лабораторії, уточнювати історію текстів та їхню контекстуальну багатовимірність. Для ілюстрації специфіки досліджень таких текстів у праці представлено системну інтерпретацію однієї з ранніх поезій Василя Стуса «Натурщик».

Ключові слова: Стус, Світличний, самвидав, варіативність, історія тексту, контекст.

Архів Івана Світличного, який зберігається у фондосховищі Музею шістдесятництва, репрезентує різножанровість самвидавного процесу 1960-х – початку 1970-х років і якісно доповнює спадщину українських літераторів, які передавали йому твори на рецензування та для поширення. Нині одне з основних завдань полягає в тому, щоб із усього масиву текстів виокремити втрачені фрагменти й долучити їх до загального наукового дискурсу.

Таким методом лише з архіву Івана Світличного вдалося укласти окремий архів творів Василя Стуса (переважно 1963–1971 років), що містить рукописні та машинописні оригінальні поетичні тексти, переклади, літературно-критичні праці, особистий епістолярій та відкриті листи-звернення. Стус передавав Світличному більшість власних текстів особисто або залишав для нього на Уманській, 35, про що, наприклад, свідчить записка: «Їване! Я тут тобі лишив жужмом кілька віршів. Може, ще донесу, як зможу, бо не встиг. Ти гачками своїми познач і трохи попиши <…>. Зайду десь через тиждень»[1]. Щоб продемонструвати приклад, як збережені Світличним тексти Стуса актуалізують нові контексти життєтворчості поета, у цій праці спробую провести системну інтерпретацію твору Василя Стуса «Натурщик».

Історія написання «Натурщика» не випадкова і має кілька семантичних рівнів.

Конкретна життєва подія відбулася зі Стусом у травні 1963 року в Одесі під час перебування на семінарі молодих літераторів. Київський скульптор Володимир Сорока створив його погруддя. Про це залишив спогади письменник Василь Захарченко: «Він (скульптор, – уточнення моє) усе придивлявся до Стуса, а потім,

[1] *Стус В.* Записка І. Світличному // Музей шістдесятництва (філія Музею історії міста Києва) (далі – МШ, МІК), КВ–79248, ДК–15970, арк. 1.

уже перед кінцем семінару, назнав на березі моря пластичну глину, приніс кілька відер на дачу Ковалевського, замкнувся з Василем на пів дня й за один сеанс виліпив його погруддя»[2]. Того ж дня (15.05.1963) Стус занотував у «Щоденнику» враження про досвід позування: «Я боявся – бо з мене знімали шкіру, оголювали, а я ховався і не знав, де сховатися від очей – жорстоких – скульптора. Отож – тема натурщика. Тема віддачі мистецтву з радістю і страхом. Потім його розповідь – як він зробив би людський крик <…>. І потім цей крик прийшов до мене – у сні. Я “химерив” розпачно, а над головою (я лежав на землі), нависаючий гуркотливий з неба, з безодні крик матері»[3]. Ця подія започаткувала сприйняття Стусового «Я» водночас як суб'єкта і об'єкта естетичного переживання для інших митців, заклала першу цеглину до моделі формування авторського міфу, який нині активно розбудовує також і масова культура. Варто додати, що поет ніколи не відмовлявся позувати митцям, адже це відкриває «подвійне сприйняття, в якому спостерігається водночас «Я» та «Інший»[4].

Дмитро Стус у книзі «Життя як творчість» зазначив, що на згадку про позування Сороці поет залишив образок «Ніч скульптора»[5], однак цей вірш написаний в липні 1962 року, відомий ще під заголовком «Ніч Мікеланджело». У ньому представлений образ мармурової скульптури як тіла, мовчазної сплячої сутності, яка здатна через століття прорватися криком. З одного боку, це – неточність літературознавця, але з іншого боку, після прочитання цього тексту, легко помітити, що попередній естетичний досвід, якого набув поет під час його творення, через рік став реальністю. І запис у «Щоденнику» також пов'язаний із попередніми поетичними переживаннями. Саме в цьому полягає феномен поняття життєтворчості Василя Стуса, який дослідниця Маргарита Єгорченко пропонує розуміти «як спосіб конституювати себе як культурний феномен і верифікувати свій естетичний досвід»[6]. Також слід зауважити, що така інтерсеміотична практика взаємодії образів з різних знакових систем характерна для українського шістдесятництва: В. Симоненко «Брама замку Стюардів», Ліна Костенко «Брейґель. Шлях на Голгофу», І. Драч «Над малюнками Вестерфельда» та ін.

Окрім авторського рукопису, у фонді збережено шість машинописних примірників з текстовими варіантами. Загалом поетична творчість Василя Стуса має поліваріантну природу, і «Натурщик» не став винятком. Часто таку незвичну для індивідуальної творчості манеру письма пов'язують із періодом «Палімпсестів» (1972–1980), коли автор намагався відновлювати з пам'яті твори, які в нього вилучили, і повертав їх у формозмістовій єдності, що не відтворювала, а радше продовжувала попередній варіант тексту. Однак під час першого ув'язнення і заслання автор лише посилив власну манеру.

---

[2] *Захарченко В.* Він переміг // Не відлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. К., 1993. С. 31–32.

[3] *Стус В.* Щоденник // ІЛ, НАНУ, Ф. 170, од. зб. 1200, арк. 14.

[4] *Лютий Т.* Двійник. Про природу дублюванні і множинності. Київ, 2021. С. 65.

[5] *Стус Д.* Життя як творчість. Київ, 2005. С. 142.

[6] *Єгорченко М.* Ідея життєтворчості в рецепції Василя Стуса: тексти і контексти // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Київ, 2019. № 27. С. 148.

«Натурщик» належить до раннього періоду творчості й датується червнем 1963 року, це час перед вступом в аспірантуру та переїздом до Києва. Ця поезія увійшла до першої опублікованої збірки «Зимові дерева» (Брюссель – Лондон, 1970).

На двох аркушах є присвята «В. Сороці»[7], що і стало доказом зв'язку цього тексту з вищезгаданими подіями в Одесі. Від присвяти Стус пізніше відмовився. Наразі невідомо, чи це трапилося з особистих причин, чи під впливом зовнішньої цензури, адже скульптор був конформістом і послідовно працював у стилі соцреалізму. Його найвідоміша робота – монумент «Комсомольцям 1920-х років», присвячений образу головного героя роману Миколи Островського «Як гартувалася сталь» Павлу Корчагіну – була донедавна в київському парку «Нивки», а згодом підпала під закон про декомунізацію.

Позаяк тексти цього вірша автор віддав на рецензію Іванові Світличному, на аркушах присутні вже згадані на початку «гачки» і «плюси», а також вдала стилістична правка назви – «Натурник», яка, на жаль, не була врахована під час першої закордонної публікації та в повному виданні творів 1990-х років. На трьох аркушах машинопису[8] є печатки про експертизу КДБ від 26.06.1972, отже, текстові варіанти поезії були вилучені в Світличного, попри виключно мистецький характер твору Стуса.

Тут варто детальніше зупинитися власне на системній інтерпретації текстових варіантів твору «Натурщик». Авторське мовлення всіх варіантів побудоване відсторонено, як про третю особу. Ліричний герой під час позування скульпторові відчуває сильне емоційного напруження:

Він хвилюється.
Він не може себе затримати.
Він увесь розтає
Під поглядом скульптора[9]

У варіанті, що увійшов до «Зимових дерев», посилено трагізм на початку «Він <u>в розпачі</u> / Він не може <u>в собі</u> затриматись[10]». Анафора початкових рядків виводить на перший план структуру людського «Я», яка зазнає змін під впливом «Іншого». Скульптор тут набуває виразно демонічних рис і бере під контроль будь-які поривання своєї моделі:

Бубнявіє
шалене серце в грудях,
А пружні пальці
Зашморгом лягли
поперек горла:
Передайся весь
В чужі холодні
зсатанілі очі
Піддатливий, мов глина,

---

[7] *Стус В.* Натурщик // МШ, МІК. КВ–79245, ДК–15967, арк. 34.
[8] *Стус В.* Натурщик // МШ, МІК. КВ–75026, ДК–15646, арк. 1, 2, 3.
[9] *Стус В.* Натурщик // МШ, МІК. КВ–79249, ДК–15971, арк. 1.
[10] *Стус В.* Твори у 4-х томах і 6-ти книгах. Т.1. Кн.1. Львів, 1994. С. 133.

Не знайде,
За що вхопитись[11]

Хвилювання ліричного героя переходить у стан жаху, адже на його очах з'являється його двійник (скульптура), а він поступово починає втрачати життєву силу: «З нього висотують душу. Його оголюють»[12]. Скульптор живить власне творіння вітальною енергією натурника, тому герой впадає у заціпеніння, а межі між людиною і її копією стираються. Завершується вірш емоційним спадом і остаточним переходом натурника в скульптуру, що застигає на металевому каркасі:

Терпне мертве тіло,
і вже, мембрановий,
натурщик остигає
на гострій, ніби шпиль,
колючій ноті[13].

В одному з варіантів виникає образ одночасного переживання народження і смерті[14] та мотив зміщення ціннісної парадигми із життя на мистецтво (ars longa, vita brevis (est)), що провокує жертовне дарування себе красі. З цим мотивом пов'язана ціла літературна традиція (Едгар Алан По «Овальний портрет», Оскар Вайльд «Портрет Доріана Грея», Володимир Винниченко «Чорна Пантера та Білий Ведмідь» та ін.). Ідея переходу життєвої сили людини у витвір мистецтва має давні витоки і пов'язана з анімістичними віруваннями: явища, предмети наділені душею, яка може переходити та існувати нематеріально; страх побачити власне відображення; магічні ритуали з предметами (фігурками), які втілюють образи людей (спалювання, вколювання, обмотування тощо). Зазначені дійства в різних частинах світу детально описав шотландський антрополог Джеймс Джордж Фрейзер[15]. Іще одне погруддя Василя Стуса – робота Бориса Довганя (1968 року) – також символічно продовжує тему «Натурщика». Поета вже зображено з опущеними очима (під час кількох сеансів у майстерні скульптора Стус читав книгу, навмисно блокуючи прямий зоровий контакт з митцем).

Отже, приклад поетичного поліваріантного твору Василя Стуса «Натурщик» добре ілюструє, як системна інтерпретація здатна розкривати історію тексту, активізувати та уточнювати різні контекстуальні рівні. А нові варіанти з погодженими Стусом вдалими редакторськими правками Івана Світличного можуть бути використані під час підготовки академічного видання творів.

У підсумку зауважу, що крім текстової варіативності, ідеї подвоєння і багатовимірності у творчості Василя Стуса дають плідний ґрунт для дослідників та широко представлені через поетичний образно-символічний ряд: множинність світів, виходи в межові стани, сон, дзеркало, тінь, подоба тощо. Така складність творчих напрацювань поета постійно провокує науковців на нові виклики.

---

[11] *Стус В.* Натурщик // МШ, МІК. КВ–79245, ДК–15967, арк. 34.

[12] Там само.

[13] *Стус В.* Твори у 4-х томах і 6-ти книгах. Т.1. Кн.1. Львів, 1994. С. 134.

[14] *Стус В.* Натурщик // МШ, МІК. КВ–79249, ДК–15971, арк. 1.

[15] *Frazer, J.G.* The Golden Bough. The Study of Magic and Religion. https://www.templeofearth.com/books/goldenbough.pdf

Halyna Pochveruk,
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Leading Researcher
Ukrainian Sixtiers Dissident Movement Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
gala.kolo21@gmail.com

INTERPRETATION OF VASYL STUS'S POEM "NATURSHCHYK": HISTORY OF THE TEXT AND CONTEXT

The work of Ukrainian poets and literary critics who were repressed by the Soviet system requires special scientific approaches, because their artistic methods and further ways of preserving these works were atypical for the world art experience. Thus, self-published poetry collections and separate versions of Vasyl Stus's works, edited and preserved by Ivan Svitlychnyi, can reveal the secrets of the creative laboratory, clarify the history of texts and their contextual multidimensionality. To illustrate the specifics of such texts' research, this work presents a system interpretation of Vasyl Stus's poem "Naturshchyk" (Model) that belongs to the early period.

Keywords: Stus, Svitlychnyi, self-publishing, variability, the history of text, context.

Митці

Ольга Друг,
завідувач відділу «Київ ІІ-ї половини XVII ст. – початку ХХ ст.»
Музею історії міста Києва
Київ
olga.druh@gmail.com

КИЇВСЬКИЙ ФОТОГРАФ ГЕНРІХ ЛАЗОВСЬКИЙ (1848–1905) (ДО ІСТОРІЇ ФОТОГРАФІЇ В КИЄВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.)

Серед київських фотографів кінця ХІХ – початку ХХ ст. одним із яскравих фотографів був Генріх Григорович Лазовський. Його ім'я безпосередньо пов'язано з історією Володимирського собору. Саме він фотографував тільки що закінчені розписи собору. Його альбоми та окремі фотографії на паспарту інтер'єрів київського храму відомі й зберігаються в бібліотеках, музеях, приватних колекціях Києва та за його межами. Разом з тим Г. Лазовський знаний як першокласний фотограф-портретист, який вперше при фотографуванні застосував природне й штучне освітлення, за що був нагороджений Паризькою академією мистецтв і став її почесним членом. При Київському відділенні Російського технічного товариства керував заняттями курсів теоретичної та практичної фотографії, які були відкриті взимку 1896 р.

За видовими світлинами Г. Лазовського в Києві вперше була проведена реставрація пам'ятки архітектури за фотофіксацією. Мова йде про реставрацію купола Андріївської церкви у 1895 р. У даному повідомленні будуть наведені нові біографічні дані про Генріха Григоровича Лазовського та його родину. Приділена увага характеристиці робіт Лазовського, які знаходяться в колекції Музею історії міста Києва.

Ключові слова: фотографія, Київ, Володимирський собор, художники-соборяни, візит-портрет

Відомостей про Генріха Григоровича Лазовського не багато. Основна джерельна база це фонди канцелярії київського губернатора (ДАКО), фонд інспектора

друкарень, фотографічних закладів (ДАК), фонди будівельного комітету Володимирського собору. (ДАК і ДАКО) та звіти інспектора друкарень, фотографічних закладів в ЦДІАУ в Києві.

Як відомий київський фотограф, він згадується в багатьох книгах та статтях про розвиток фотографічної справи у Києві. Автори книг і статей – Рибаков М.О., Трачун, Л. Амеліна, Г. Казакевич та інші.

Розгорнуту картину історії створення парадного альбому фотографій розписів Володимирського собору подає відомий вчений, автор книги про собор «Диво і дива київського Володимирського собору (Київ, 2016) – Василь Ульяновський у публікації часопису «Антиквар». Ця важлива робота повністю не увійшла в названу книгу, але побачила світ у часописі. Висвітлені невідомі факти з історії фіксації розписів собору та створення знаменитого парадного альбому.

Біографічні дані про фотографа вдалося знайти у фондах канцелярії київського губернатора. За архівними даними відомо, що Генріх Григорович Лазовський народився в 1848 р. в містечку Старокостянтинів Волинської губернії, за віросповіданням був римо-католиком, за національністю – поляк. Освіту отримав домашню і в 1873 р. приїхав до Києва.[1] На жаль, не вдалося знайти фото самого фотографа. Дві справи в ДАКО, де є заявки Г. Лазовського на акредитацію як фотографа у 1896 р. повинні б були супроводжуватися й фотокартками. Перша справа пов'язана з акредитацією фотографа Лазовського на коронацію Миколи II в Москві, то скоріш за все, всі п'ять екземплярів його фотокарток пішли за правилами в канцелярію міністра імператорського двору. Наступна архівна справа з канцелярії київського губернатора мала відношення про надання свідоцтв фотографам на фотографування подій пов'язаних з перебуванням Миколи II в Києві влітку 1896 р. Окремі фотокартки київських фотографів, які подавалися на акредитацію, присутні, а Г. Лазовського немає.

Як проходив процес навчання Г. Лазовського на фотографа в Києві поки що свідчень не знайдено. В рапорті поліцмейстера від 1896 р. вказано, що Лазовський проживає в Києві вже 23 роки. Зрозуміло, що за цей час він пройшов певний шлях від початківця до професійного фотографа. Відомо, що деякий час працював у Центральній фотографії, що була в будинку на розі Прорізної та Хрещатика. У 1888 р. цей фотографічний заклад був у власності відомого київського фотографа Володимира Висоцького, який також мав фотоательє на Лютеранській вулиці.[2]

Перша згадка про Г. Лазовського зустрічається в київській пресі за 1889 р. Газета «Киевлянин» дала повідомлення про нагороди фотографів киян Г. Лазовського та Ф. де Мезера на Всеросійській фотографічній виставці, яка проходила в Москві в 1889 р. Генріх Лазовський був нагороджений малою срібною медаллю за колекцію знімків (експонував 27 портретів), зроблених при спалаху магнію.[3]

Не відразу Г. Лазовський відкрив свій фотографічний заклад. На це потрібні були й навики фотографічної справи, й певні фінанси для того, щоб закупити обладнання, орендувати приміщення, найняти ретушерів та інших спеціалістів. Рівень майстерності ріс з досвідом участі у фотовиставках, та різноманітних зйомках. У

[1] Держаний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 2, оп. 32, спр. 122, арк. 7–7зв.

[2] Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. 287, оп. 1, спр. 6В, арк. 126

[3] «Киевлянин» – 1889. – № 54. – 9 марта.

1890 р. Г. Лазовський перебував у м. Рівне на військових маневрах в якості фотографа[4]. Зробив шикарний фотоальбом Волинських маневрів, за який від Олександра III отримав в нагороду перстень з діамантом.[5]

Свідоцтво на відкриття фотографічного закладу в Києві за адресою вулиця Прорізна, 4 Генріх Лазовський отримав від київського губернатора 20 липня 1892 р.[6] Згодом Паризька національна академія відзначила його Великою золотою медаллю та дипломом її почесного члена, а також дипломом Академії винахідників за високе вміння поєднувати штучне та природнє освітлення. На фотокартках, зроблених в фотоательє Г. Лазовського на початку 1890-х роках, на звороті паспарту можна прочитати: «Член Паризької національної академії. Знімає портрети з 10 год. ранку до 5 год. вечора. Центральна фотографія, ріг Хрещатика і Прорізної, будинок Клугкіста № 4».

Генріх Лазовський брав участь у роботі фотографічного відділу, який почав діяти у 1888 р. при київському відділенні Російського технічного товариства. Зусиллями членів фотографічного відділу було започатковано курс лекцій та практичних занять із фото справи для всіх охочих.[7] Курс теоретичної практичної фотографії відкрився 19 лютого 1896 р. На цей час Генріх Григорович мав авторитет високопрофесійного фотографа, він став керівником цих курсів.[8] Навчання фотографії для всіх бажаючих мало важливе значення для подальшого розвитку фотографії в Києві. Ті фотографічні заклади, що відкривалися в місті інколи працювали декілька місяців, не витримуючи конкуренції.

У звіті інспектора друкарень, фотографічних закладів за 1897 рік відзначено, що станом на 1 січня 1898 р. кількість фотографій[9] в Києві становила 23. Деякі фотографії закрилися. «Скорочення числа фотографій головним чином пояснюється тим, що особи, які відкрили фотографічні заклади не володіли достатніми засобами та вмінням поставити справу солідно і конкурувати з існуючими в Києві фотографіями, які, наприклад, Мезера, Висоцького, Уземського і Лазовського за художністю своїх робіт не поступаються кращим столичним фотографіям. Особливою вишуканістю вирізняються знімки, зроблені на платиновому папері».[10]

Генріх Лазовський працював у різних жанрах фотографії. Відомо, що він робив видові фотографії. Так, завдяки фотографії Лазовського вдалося відновити купол Андріївської церкви. У 1891 р. стихійне лихо пошкодило головний купол церкви. Розпочався ремонт цієї пам'ятки архітектури. Майстри-виконавці допустилися помилки під час роботи. Коли восени 1895 р. зняли риштування, то кияни побачили, що абрис купола і маківки істотно змінилися, а викривлення стало очевидним. Громадськість обурилася таким ремонтом. Була створена комісія фахівців за участю професора

[4] ДАКО. Ф. 2, оп. 32, спр. 122, арк. 7.

[5] Див. *Трачун А.* История украинской фотографии XIX–XXI века. – К., 2014. – С.11.

[6] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 294, оп. 1, спр. 300, арк. 30.

[7] ЦДІАК України. Ф. 730, оп. 1.спр. 185, арк. 30.

[8] Див. *Попов А.П.* Российские фотографы (1839–1930). Словарь-справочник. – М., 2013. С.694 https://book.museumart.ru/mok/1m/1m/Spravochnik_Popova_tom_1/html5forpc.html.

[9] Фотографія – так на той час називалися не лише світлини, а й фотографічні заклади або ж на сучасний лад – фотоательє.

[10] ДАК. Ф. 287, оп. 1, спр. 51, арк. 18.

А. Прахова, художника В. Васнецова, архітектора В. Ніколаєва. На жаль, проектів Растреллі не віднайшли, тому архітектор В. Ніколаєв скористався фотографією Андріївської церкви до ремонту. Автором цього фото був Генріх Лазовський. Купол храму було перероблено за кресленнями В. Ніколаєва, роботи виконував Єрмаков у 1898–1901 роках. Це був перший у Києві випадок реставраційного проектування на основі фотофіксації.[11]

Про видові фотографії Г. Лазовського згадує й Микола Прахов. У родині Прахових Михайло Олександрович Врубель познайомився з Генріхом Лазовським: «В нашей семье М.А. Врубель познакомился с фотографом и скульптором Г.Г. Лазовским, который предложил ему, для заработка, подкрашивать серию пейзажных снимков Днепровских порогов. Вначале Михаил Александрович охотно взялся за это дело, но скоро охладел. Не имея технического навыка, он вкладывал в каждый снимок слишком много труда, что делало эту работу убыточной». [12]

Микола Прахов назвав Г. Лазовського фотографом і скульптором. Скоріш за все, Лазовський використовував скульптуру, щоб краще було виставити світло для портретної фотографії, це допомагало йому професійно робити кращі ракурси в портретних композиціях. Разом з тим, він захопився скульптурним мистецтвом настільки, що брав участь у мистецьких виставках зі своїми творіннями. Сучасний дослідник історії київської фотографії Г. Казакевич пише про участь Г. Лазовського в київських художніх виставках 1891 та 1900 роках, де були представлені його скульптурні роботи.[13]

Генріх Лазовський спілкувався з родиною А. Прахова і художниками-соборянами. Відомі кабінет-портрети художників та членів родини Прахова, виконані в фотоательє Г. Лазовського. Це портрети Вільгельма Каторбінського, Адріана Прахова, А. Прахова і В. Каторбінського разом, Михайла Нестерова, Миколи Мурашка.

Саме Адріан Прахов порекомендував фотографа Г. Лазовського для виготовлення розкішних альбомів з видами Володимирського собору. Про те, як така ідея з 1888 р. втілювалася в життя А. Праховим цікаво й на маловідомих фактах подає В. Ульяновський в статті «У полоні шедеврів. Київський Володимирський собор у фотографіях Генріха Лазовського».[14]

Спочатку планувалося відкрити Володимирський собор у 1894 р. і на цей час повинен був бути готовим парадний фотоальбом. Часу було небагато і Г. Лазовський високо оцінив свою роботу. Тимчасовий господарсько-будівельний комітет по закінченню будівництва Володимирського собору у червні 1894 р. уклав угоду з фотографом Генріхом Лазовським на виготовлення парадного фотоальбому[15].

Генріх Григорович Лазовський зобов'язувався виготовити 20 примірників фотографічного альбому Володимирського собору за даними йому списками предметів

---

[11] Див. Забудова Києва доби класичного капіталізму. – К., 2012. – С.100.

[12] Див. *Прахов Н.А.* Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. – К., 1958. – С.126.

[13] *Казакевич Г.* Фабрики пам'яті: київська професійна фотографія, 1850–1918 // Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва. – 2020. – №1(9) – С. 94–95 https://www.researchgate.net/publication.

[14] *Ульяновський В.* У полоні шедеврів Київський Володимирський собор у фотографіях Генріха .Лазовського // Антиквар. – № 1–2(121). – 2021. – С. 98–111.

[15] ДАКО. Ф. 17, оп. 1, спр. 1062, арк. 40.

та диспозиції, в 125 аркушів, форматом в 40х50 см, враховуючи лише поле, зайняте фотографічними зображеннями, все рівно з одного негатива чи з декількох менших. Фотографії зобов'язувався зробити неохроматичними, наклеєними на повний аркуш бристольського картону, потовщеного в 6 аркушів. Альбоми повинен був виготовити до квітня 1895 р. за умовою, якщо нададуть предмети, які повинні бути перезняті за місяць наперед. За перший екземпляр альбому комітет зобов'язувався заплатити Лазовському 1580 руб., а також ще 150 руб. додатково, якщо він застосує на половину аркушів неохроматичні негативи, плануючи на другу половину аркушів, які зробить з простих негативів. Неохроматизм буде досягнутий за допомогою світлофільтра. За кожний наступний альбом буде виплачено 175 руб. при кількості 125 аркушів. Лазовський зобов'язувався рахувати за кожний знімок першого екземпляра за 12 руб. 60 коп., якщо буде застосовуватися простий негатив і 15 руб. при нехроматичному негативі, а кожний аркуш наступних екземплярів по 1 руб. 40 коп.[16] згідно цих цифр та кількості доданих чи зменшених аркушів повинна була збільшуватися чи зменшуватися вартість екземплярів альбому. На всі вимоги фотографа комітет дав згоду, єдиною вимогою було, щоб всі негативи на склі стали власністю комітету, а фотографії були нехроматичними, високої якості.[17]

Для Г. Лазовського влаштували в ризниці собору тимчасову майстерню. Фотограф працював над знімками 1894–1896 роки. Як зазначає в своїй статті В. Ульяновський, Генріх Григорович дуже ревно відносився до всіляких спроб інших фотографів і видавців робити знімки у соборі й нікого зі сторонніх до роботи не допускав. Парадних альбомів Лазовського було виготовлено 30 примірників. Самі унікальні – це люксовий варіант: з акварелями та розфарбованими фотографіями. Велику цінність мають й двотомні альбоми з чорно-білими світлинами.[18] Окрім подарункових альбомів Володимирського собору є окремі картонки з наклеєними фотографіями розписів Володимирського собору. Більшість їх у приватній колекції (музей «Духовні скарби України»).

Хоча за угодою негативи на склі повинні були перейти до комітету, багато з таких скляних пластинок зберіглося й у фотографа. Він зберігав дублети, так як робив не один знімок з кожного об'єкту, тому скористався моментом і виготовляв фотографії і невеликі міні-альбомчики і пускав в продаж. Згодом, у 1897 р. випустив досить великий і якісний альбом, присвячений Володимирському собору. Саме 1897 року видання альбом Лазовського зберігається в колекції Музею історії міста Києва.

Частина негативів на склі із зображеннями собору, професора А. Прахова в соборі, художників-соборян за роботою зберігаються в київській родині Прахових. Скоріш за все, це дублікати пластин, які робив Г. Лазовський. У Музеї історії Києва є оцифровані фото з негативів на склі із зображеннями Володимирського собору та художників за роботою. У 2012 р. ці негативи на склі люб'язні були надані І.А. Праховою Музею для оцифрування. Деякі відбитки з цих світлин були використані на виставці «Хрест і тризуб», що проходила в Музеї в 2015 р., а також окремі відбитки

---

[16] Там само.

[17] Див. *Ульяновський В.* У полоні шедеврів Київський Володимирський собор у фотографіях Генріха Лазовського // Антиквар. – № 1–2(121). – 2021. – С. 105.

[18] Там само. С.109–110.

(В. Васнецов за роботою в соборі, М. Нестеров, П. Свєдомський) експонуються на тематичній виставці «Київ і кияни» у Музейно-виставковому центрі Музею історії Києва на вул. Б. Хмельницького, 7.

Генріх Лазовський брав участь як фотограф у висвітленні коронаційних урочистостей в травні 1896 р. в Москві. У Державному архіві Київської області зберігається справа, де розглядалися заяви представників громадськості Києва, які планували брати участь у цих урочистостях. Серед інших заяв були й матеріали Генріха Лазовського. В цих матеріалах подані головні свідчення про рік і місце народження фотографа, освіту тощо.[19]

За альбом коронаційних урочистостей 1896 р. Генріх Лазовський був нагороджений медаллю на Андріївській стрічці. Влітку того ж таки 1896 р. Генріх Лазовський подає прохання київському губернаторові на видання дозволу фотографувати перебування Миколи II в Києві. Він писав у заяві, що хоче зробити фотографічний альбом про цей візит і просив дозволу бути присутнім з фотоапаратом скрізь, де губернатор знайде можливим присутність художника і фотографа. Згідно вимог для акредитації фотографів, Генріх Григорович додав дві свої фотокартки.[20]

На жаль, серед документів канцелярії губернатора цієї справи фотокартки Генріха Лазовського відсутні. За правилами акредитації, фотографа попросили чітко вказати місця, з яких він буде проводити зйомку. На цей запит Лазовський прописав всі основні точки зйомок: вихід з залізничного вокзалу під час прибуття Миколи II на вокзал; біля входу до Володимирського собору; біля пам’ятника Миколі I; із вікна Міської думи під час відвідування царем дворянського зібрання; під час огляду військ на Печерській площі і тому подібне. На окремі моменти зйомок фотографу був наданий дозвіл, датований 17 серпня 1896 р. за підписом київського губернатора Л. Томара.[21]

О. Трачун у своїй книзі пише про чудові фотографії Лазовського, які він зробив під час царського виходу з Успенського собору Києво-Печерської лаври.[22]

Фотографічний заклад Генріха Григоровича Лазовського під час свого існування мав дві адреси, але територіально був на Хрещатику в одній садибі, лише в різних будинках – ріг Хрещатика і вулиці Прорізної, 4, а з січня 1903 р. – Хрещатик, 28. Ця інформація вміщувалася на паспарту фотографії і для того, щоб атрибутувати світлину, такі дані мають важливе значення.

До 1902 р. адреса фотографічного закладу Г. Лазовського вказувалася на бланках фотографій така: вулиця Прорізна, 4, будинок Клугкиста. Ця садиба на розі Прорізної та Хрещатика мала декілька будинків. Другою спорудою після наріжного будинку був якраз № 4, де й містилося фотоательє. Наріжний будинок у 1902–1903 роках став власністю 1-го Російського страхового товариства й був добудований ще двома поверхами за проектом архітектора В. Городецького. Фотограф Г. Лазовський переніс свою фотографію в цей будинок. Зразу ж сповістив про це в київській пресі. Потрібно сказати, що київські фотографи активно використовували

[19] ДАКО. Ф. 2, оп. 32, спр. 122.

[20] Там само, спр. 265, арк. 29.

[21] Там само, арк. 31–33.

[22] *Трачун А.* История украинской фотографии XIX–XXI века. – К., 2014. – С. 10.

пресу для реклами своїх фотографічних закладів. Газета «Киевлянин» повідомляла наприкінці грудня 1902 р. про те, що Генріх Лазовський відновлює свою діяльність з 20 січня 1903 р. в новому приміщенні в будинку 1-го Російського страхового товариства, вхід з Хрещатику. Фотографічний заклад обладнано новітніми апаратами і удосконаленнями.[23] Аналогічного складу текст розміщувався в останніх номерах газети за 1902 р. та перших номерах цієї ж газети 1903 р.

Г. Лазовський був не лише вправним фотографом, але й успішним комерсантом. Фінансову вигоду він прораховував з усіх своїх планів, будь-то видання альбомів чи отримати зиск від здачі в оренду, особливо взимку, коли проходила Контрактова ярмарка. На час Контрактів у Києві в найми здавалося дуже багато приміщень і запити були високими. Вирішив здати своє нове приміщення й Генріх Лазовський. Він здав в оренду під контору два великих зали з електричним освітленням. Про свої наміри здачі нових приміщень сповістив оголошенням в «Киевлянине» від 15 січня 1903 р.[24]

Г. Лазовський активно використовував площі газети «Киевлянин» для реклами свого фотографічного закладу. Особливо, в період проведення Контрактових ярмарок – лютий місяць. Так, за лютий 1904 р. фотограф декілька разів подавав рекламу такого змісту: «Фотограф-художник Г.Г. Лазовський приймає замовлення в новому приміщенні Хрещатик, 28, ріг Прорізної. Ціни помірні, для учнів поступка, а групові фото за зниженими цінами. При фотографії улаштована підйомна машина».[25]

Генріх Лазовський помер 8 березня 1905 р. і був похований на католицькій дільниці Байкового кладовища. Фотограф не мав своєї сім'ї, тому після його смерті право володіння його фотографічним закладом отримала старша сестра – Ніколіна Григорівна Матіас (1837 – ?).

Навесні 1906 р. вона подала клопотання до київського губернатора з проханням видати їй дозвіл на утримування фотографічного закладу на Хрещатику, 28. Це фотоательє вона отримала у спадок від померлого брата Генріха Лазовського як єдина спадкоємиця. Ведення справ вона планувала довірити своєму синові – Леонарду Генріховичу Матіасу, який раніше служив у фотографії Лазовського протягом 10 років. [26]

Майже рік пішов на перевірки й узгодження про благонадійність та вияснення всіх свідчень про Н. Матіас. Канцелярія київського губернатора встановила, що Ніколіна Григорівна Матіас має 69 років, вдова, римо-католицького віросповідання, полька за національністю, повністю благонадійна. Має четверо дорослих дітей. Видано свідоцтво 11 грудня 1906 р. на відкриття фотографічного закладу, що дістався від померлого брата Г. Лазовського.[27] За даними інспектора друкарень, фотографічних закладів і т.п. на 1906–1907 роки фотоательє Н. Матіас діяло за адресою Прорізна, 17.[28] За адресою Хрещатик, 28, де раніше містилося ательє Г. Лазовського,

---

[23] Киевлянин – 1902. – № 355. – 24 декабря.

[24] Киевлянин –1903. – № 15. – 15 января.

[25] Киевлянин – 1904. – № 50. – 19 февраля.

[26] ДАКО. Ф. 2, оп. 42, спр. 253, арк. 1.

[27] Там само, арк. 4–12.

[28] там само, оп. 44, спр. 320, арк. 24.

у 1906–1907 рр. знаходилося фотоательє Леона Юліановича Василевського, відомого київського фотографа, який мав ще одне фотоательє за адресою вул. Фундуклеївська, 4.[29] Фотоательє Л.Ю. Василевського на Хрещатику, 28 існувало до 1917 р.

Племінник Генріха Лазовського – Леонард Генріхович Матіас, як зазначалося вище, десять років працював під керівництвом свого дядька. Його ім'я відоме в історії київської фотографії. Л. Матіас з 1899 р. був дійсним членом Російського фотографічного товариства, брав участь у київських фотографічних виставках, які організовувало товариство «Дагерр» в 1904 та 1905 роках. На цих виставках за свої роботи отримував дипломи 2-го ступеню.[30]

Леонард Генріхович Матіас (1875 (76) – ?), міщанин міста Києва, римо-католицького віросповідання, поляк за національністю. У листопаді 1907 р. подав заяву на ім'я київського губернатора з проханням надати йому дозвіл на право відкриття фотоательє під назвою «Светописное ательє» на вул. Прорізній, в будинку № 20. В цьому ж будинку він й мешкав[31]. Канцелярія київського губернатора за грудень 1907 – січень 1908 рр. збирала свідчення про особу Л.Г. Матіаса з тим, щоб йому видати свідоцтво. За необхідною процедурою свідчення про особу надавали: начальник київського губернського жандармського управління, який повідомив, що Матіас політично благонадійний; київський поліцмейстер та інспектор друкарень О. Нікольський подали дані про рівень професійності, освіти і т.п. З цих свідчень маємо такі дані про Леонарда Матіаса: на грудень 1907 р. Леонард Генріхович Матіас мав 32 роки (за свідченнями пристава Старокиївської дільниці[32]; 31 рік на січень 1908 – за свідченнями інспектора Нікольського).[33] В Києві проживав постійно, одружений. Свого часу закінчив Кременецьке 2-х класне міське училище, фотомистецтву навчався у свого дядька, колишнього київського фотографа Генріха Лазовського. Планує відкрити фотоательє, де головним чином буде займатися збільшенням портретів. Свідоцтво на ім'я Леонарда Генріховича Матіаса було видане 11 січня 1908 р. за № 3702. Фотоательє розміщувалося на вул. Прорізній, 20.

В колекції нашого Музею відсутні роботи Леонарда Матіоса. Деякі роботи з власним штампом цього фотографа зберігаються в документально-архівному фонді Національного художнього музею України.[34] У фонді видатного українського художника Олександра Мурашка знаходяться аркуші з фотографіями учнівських робіт класу Олександра Мурашка та Анни Крюгер-Прахової художньої студії О. Мурашка. Студія відкрилася в 1913 р. і швидко стала в Києві популярною за своєю програмою. Скоріш за все у 1914 р. О. Мурашко й замовив Л. Матіасу зробити фотографії учнівських робіт. На звороті кожного аркуша з фотографіями стоїть штамп «фотограф

[29] Там само.

[30] *Попов А.П.* Российские фотографы (1839–1930). Словарь-справочник. – М., 2013. – Т. 1. – С. 801–802. https://book.museumart.ru/mok/1m/1m/Spravochnik_Popova_tom_1/html5forpc.html.

[31] ДАКО. Ф. 2, оп. 44, спр. 319, арк. 1–3.

[32] Там само, арк. 4.

[33] Там само, арк. 6.

[34] Інформацію надала Дарина Дар'ян – Див. Документи з архівного фонду Національного художнього музею України (ДАФ НХМУ), ф. 12, од. зб. 171–172 .

Л.Г. Матіас. Київ». На 1914 р. Леонард Матіас уже не мав власного фотоательє, працював у конторі акціонерного товариства «Фільверт і Дедіна» й мешкав з родиною на вул. Володимирській, 78.[35] Можна допустити, що Леонард Матіас особисто знав Олександра Мурашка. В НХМУ в цьому ж фонді зберігається світлина Олександра Мурашка зроблена в фотоательє Генріха Лазовського в 1905 р.[36], де в цей час працював Л.Г. Матіас.

Національний художній музей України зберігає світлини відомих художників, на паспарту стоїть логотип фотоательє Генріха Лазовського а також окремі великоформатні картонки з фотографіями розписів Володимирського собору та інтер'єрів особняка Варвари та Богдана Ханенків. Як майстер інтер'єрної зйомки Генріх Лазовський показав себе і в роботі над альбомом інтер'єрів особняка Федора Артемійовича Терещенка (вул. Терещенківська, 9). Альбом фотографій зберігається в Національному музеї «Київська картинна галерея».

В колекції Музею історії міста Києва є роботи фотографа Генріха Лазовського. Перш за все, це в великій кількості кабінет-портрети і візит-портрети пересічних киян, які зберігалися в родинних архівах городян й були передані Музеєві. Кабінет-портрети зберігалися в домашніх альбомах, їх вставляли в рамки і виставляли в інтер'єрі квартири. Візит-портрети використовувалися значно ширше – їх дарували на згадку. Особливо багато в музейній колекції фотографій учнів київських гімназій, студентів та їх викладачів. Ці фотографії зроблені у форматі візит-портретів, які мають розміри 9х6 см, а разом з бланком, на який наклеєні – 10,5×6,5 см. Візит-портрет інколи слугував як посвідчення особи, оскільки там було фото власника. Достатньо було офіційній особі зробити помітку на такому візит-портреті і він ставав майже заміною посвідчення особи власника. Кожна така фотографія несе додаткову інформацію для дослідників. Якщо не відомий час фотографування, це приблизно можна визначити з огляду бланка, на якому наклеєне фото. На зворотах фотографій фотоательє Лазовського перш за все можна прослідкувати за адресою знаходження: 1891–1902 – ріг Хрещатика і Прорізна № 4; 1903–1905 – Хрещатик, 28. На паспарту на звороті вміщений також номер негатива, герб Російської імперії, нагороди, які отримував фотограф і напис «От Двора его Императорского величества государя императора удостоен заказа и награды», ще нижче – «Почесний член Паризької академії фотограф Г. Лазовський». Дрібним шрифтом внизу стоїть зазвичай назва літографії, де замовлявся цей бланк. Г. Лазовський, головним чином, використовував на початку 1890-х київську літографію Стефана Дубинського, згодом – літографію Йосипа Покорного в Одесі. Дозвіл розмістити на бланку зображення державного герба в той час потрібно було ще заслужити «особливо корисною працею для суспільства», воно було особливо почесно і давалося рідко. Дозвіл надавав право брати участь у всіх різноманітних виставках і поставляти товар царському

---

[35] Адресная и справочная книга «Весь Киев на 1914 г.» – К., 1914. – С. 798.

[36] Див. *Амеліна Л.* Золота доба київської фотографії: за архівними матеріалами Національного художнього музею України // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2015. – Вип. 11. – С. 19–35. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spdr_2015_11_5.

двору.[37] Генріх Лазовський тричі отримував звання придворного постачальника – 1892, 1893 і 1903 років.[38]

В колекції МІК є також альбом Г. Лазовського з фотографіями розписів Володимирського собору – «Собор Св. великого кн. Владимира в г. Киеве. Альбом фотографа Г. Лазовского. Лодзь, 1897.[39]

Це альбом середнього формату (31,5х24,5 см) в тканинній та коленкоровій оправі червоного кольору, який надійшов до Музею в 1988 р. На обкладинці альбому назва, тиснена «сріблом» а на звороті – без «срібла» теж тиснений напис «Главная продажа у фот. Г. Лазовского в Киеве цена 10 руб.». На звороті титульного аркушу вказана дата дозволеного цензурою видання – м. Лодзь, 24 жовтня 1897 р. У передмові Г. Лазовський написав, що випускає альбом фототипій, зроблених з його фотографічних знімків художніх робіт собору Св. Володимира в Києві. Тут же приводить коротку історію будівництва Володимирського собору та оформлення внутрішнього оздоблення храму під керівництвом А. Прахова. Подає коротку інформацію про художників – авторів розписів храму. В альбомі 65 аркушів ілюстрацій гарної якості. Під кожною фототипією стоїть напис: «Собственность издателей фот. Г. Лазовского в г. Киеве (Прорезная, № 4 и фот. Б. Вилькошевского в Лодзи». Про фотографа Б.Л. Вількошевського відомо, що він володів фотоательє в Лодзі в 1893–1898 роках та на початку 1910-х рр. видав фотоальбом «Виды города Лодзь», де було вміщено 32 знімки.[40]

У 1910-ті роки племінник Генріха Лазовського М.Г. Матіас, користуючись негативами фотографа видав серію листівок із зображеннями розписів Володимирського собору. В музейній колекції їх налічується 76 одиниць.[41]

Цікавим є ще одне фото роботи Г. Лазовського в колекції Музею. Це великоформатний адрес-вітання з ювілеєм фірми Й. Покорного, датований 1904 роком.[42] Це фото подароване музеєві 27 травня 1982 року, тобто на другий день після урочистого відкриття експозиції Музею історії міста Києва у Кловському палаці. Фото великоформатне (37×26 см), зображує першу фотомайстерню в Києві та магазин для фотографічної справи. Генріх Лазовський зробив фотомонтаж з декількох фотографій. Оскільки адрес-вітання присвячений 25-річчю діяльності фірми Й. Покорного, то у верхній частині розміщене фото самого Йосипа Покорного, а нижче в овальних фотографіях портрети восьми службовців київського магазину та майстерні. Під ними 3 світлини інтер'єрів магазину та майстерні і одне фото зовнішнього виду магазину, розміщеного в будинку на Хрещатику,43. У правому нижньому куті міститься текст

---

[37] Див. *Шипова Т.Н.* Фотографы Москвы (1839–1930): Биографический словарь справочник. – М., 2006. – С. 22.

[38] Див. Список фотографам и печатных дел мастерам поставщикам Двора Е.И.В. (по книге *Скурлов В.В., Иванов А.Н.* Поставщики Высочайшего Двора. – СПБ., 2002). http://www.antik-invest.ru/blog/?page_id=3738.

[39] Музей історії міста Києва (далі – МІК). КВ–44024; Фо-6386.

[40] Див. *Окуренкова Н.В.* Краткий обзор фотографических коллекций Государственной Третьяковской галереи // Сборник докладов международной конференции «Фотография в музее» – 21–23 мая 2013 г. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 17. https://rosphoto.org/wp-content/uploads/2016/07/photography_in_museum_2013.pdf.

[41] МІК. «Росписи Владимирского собора. Издательство М. Г. Матиас». Фо-3502–3573.

[42] МІК. КВ–11589; Фо-4808.

привітання, який починається датами: 1879–1904. 28./II.». Внизу під фотомонтажем стоїть підпис фотографа Генріха Лазовського. Ця робота Г. Лазовського важлива і як показ можливостей фотографії на початку XX ст. і як історичне й візуальне джерело, оскільки будинок на Хрещатику,43 не зберігся, як виглядали інтер'єри магазину теж важлива інформація. Викликають науковий інтерес і фото персоналій – службовців та майстрів першої фотомайстерні в Києві. До питання вивчення розвитку фотографічної справи в Києві це досить вагоме джерело.

Йосип Йосипович Покорний (1862–1914) свою комерційну діяльність розпочав у 1879 р. в Одесі, де відкрив літографію і фабрику фотографічного приладдя. У 1895 р. Покорний відкриває у Москві фабрику фотографічних бланків і вступає в члени Російського фотографічного товариства. Наприкінці 1896 р. Й. Покорний подає прохання на ім'я київського губернатора з проханням дозволити відкрити в Києві магазин з торгівлі фотографічним приладдям, а при ньому спеціальної друкарні для виготовлення бланків, картону, віньєток та іншого художнього приладдя для фотографії.[43]

Інспектор друкарень, фото закладів та інших установ подав позитивний відгук про такі наміри, додавши в рапорті губернатору, що фірма Покорного користується солідною репутацією серед фотографів. Із київських фотографів, за даними інспектора, виписують від Покорного різноманітне фотографічне приладдя всі найкращі фотоательє – Ф. де Мезер, В. Висоцький, Г. Лазовський, М. Уземський, В. Раштанов та інші. На думку інспектора, відкриття закладу Й. Покорного в Києві буде дуже бажаним, тим більше, що існуючі тут заклади Стефана Дубинського і Павла Бєлянкіна не задовольняють всім вимогам щодо продажу фотоприладдя й беруть порівняно дорогу ціну.[44]

Й. Покорний отримав свідоцтво від 5 червня 1897 р., за яким йому дозволялося відкрити в Києві на Хрещатику,43 літографію та торгівлю фотографічним приладдям.[45]

Магазин зразу ж почав успішно працювати, про що було відзначено у звіті інспектора за 1897 р.: «На початку червня згідно з дозволу київського губернатора московським купцем Й. Покорним відкрито у Києві в престижному приміщенні (Хрещатик,43) відділення своєї фірми. Літографія при цьому складі поки що не відкрита, замовлення ж на літографічні роботи для фотографів пересилаються в Одесу, в літографію Покорного. Відкриття цього складу примусило київського торгівця фотографічним приладдям Дубинського перевести свій магазин і літографію в краще приміщення (Анненківська,1-б) та знизити ціни на свої товари».[46]

Магазин Й. Покорного в Києві працював до 1918 р., а літографія при магазині так і не відкрилася. Генріх Лазовський, так як й інші фотографи, замовляв фотографічні бланки у Й. Покорного, а виготовлялися вони в літографії в Одесі.

Діяльність Генріха Григоровича Лазовського відіграла значну роль у розвитку фотографії в Києві. Його досягнення у різних жанрах фотографії очевидні. До деяких

[43] ДАКО. Ф. 2, оп. 33, спр. 65, арк. 1.
[44] Там само, арк. 10–10зв.
[45] Там само, арк. 14.
[46] ДАК. Ф. 287, оп. 1, спр. 51, арк. 18–18зв.

можемо з повним правом сказати – вперше. Так, завдяки видовим світлинам Лазовського вперше в Києві було зроблено реставраційне проектування (купола Андріївської церкви) на основі фотофіксації. Лазовський став першим розфарбовувати чорно-білі фотографії і намагався точної передачі кольорів у найдрібніших деталях. На сучасників це справляло велике враження. Найголовніше досягнення Генріха Лазовського – це використання штучного освітлення при денному світлі для фотопортретів. Це визнала Паризька академія та Академія винахідників. Був нагороджений Великою золотою медаллю, дипломом почесного члена Академії та Почесним дипломом Академії винахідників.

Olga Druh,
Head of Kyiv of the 2nd half of the 17th – beginning of the 20th century depatrment
Museum of Kyiv History
Kyiv
olga.druh@gmail.com

KYIV PHOTOGRAPHER HEINRICH LAZOVSKY (1848–1905) (TO THE HISTORY OF PHOTOGRAPHY IN KYIV IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES)

Heinrich Hryhorovych Lazovsky was one of the outstanding photographers in Kyiv in the late XIX – early XX centuries. His name is related to the history of St. Volodymyr Cathedral. He was the one who took pictures of murals of the Cathedral just by its appearance. He was the one who took pictures of murals of the Cathedral just when the works were done. His photo-albums and separate photos on passé-partouts of the Kyiv Cathedral are well-known, it is kept in libraries, museums, private collections not just in Kyiv but even beyond the borders. Also, he is well-known portrait-photographer, who for the first time used natural and artificial lighting in photography, hence was awarded by the Paris Academy of Arts and became its honorable member. In winter of the 1896 he managed the lessons of the theoretical and practical photography just by its' appearance in the Kyiv dept of the Russian Technical Society.

In 1895, according to G. Lazovsky's species photos, the restoration of the St Andrew's Church was carried out for the first time in Kyiv. This report is dedicated to represent new biography aspects about Heinrich Lazovsky and his family. Attention is paid to the characteristics of Lazovsky's works, which are in the collection of the Museum of Kyiv History.

Keywords: Kyiv, St. Volodymyr Cathedral, artists, photographers, street portraits.

Вулиця Прорізна від Хрещатика. Праворуч – фотоательє Г.Лазовського

Адріан Прахов. Фото Г. Лазовського. 1898 р.

Адріан Прахов. Зворот бланка

Микола Прахов. Фото Г. Лазовського. 1902 р.

Микола Прахов. Зворот бланка

Володимирський собор. 1894–1895 рр. Фото Г. Лазовського

П. Свєдомський пише «Суд Пілата», позує В. Кігн. 1894–1895 рр.

В. Васнецов під час роботи у Володимирському соборі. 1.06.1894 р.

М. Нестеров у Володимирському соборі. 1.06.1894 р.

Фотоательє Г. Лазовського на Хрещатику, 28

Аркуш з альбому «Володимирський собор»

Ірина Климова,
завідувач філії «Музей Шолом-Алейхема»
Музею історії міста Києва
Київ
iklim@ukr.net

ПІОНЕР ЖИВОПИСНОГО КОЛЬОРУ

Ілля Штільман (1902–1966) – один з найталановитіших українських живописців XX століття, портретист, майстер натюрморту та пейзажу. У довоєнний і післявоєнний періоди Штільман був одним з керівників Київського і республіканського правління Спілки художників України. Після II Світової війни Ілля Штільман багато років очолював пейзажну майстерню в Київському художньому інституті, випускниками якої стала більшість сучасних українських пейзажистів.

У роки Другої Світової війни він був ректором Українського об'єднаного художнього інституту – Київського і Харківського.

За все своє життя він не зробив жодної персональної виставки.

У Музеї Шолом-Алейхема працює проєкт «Забуті імена». В рамках проєкту у Музеї має розпочати роботу віртуальний Музей творів українських митців єврейського походження. Проєкт передбачає публікації статей про життя та творчість українських єврейських митців, у творчому доробку яких є єврейська тематика.

Ключові слова: Ілля Штільман, живописець, інститут, музей

Ілля Штільман (1902–1966) – один з найталановитіших українських живописців XX століття, портретист, майстер натюрморту та пейзажу, саме в яких його дар колориста проявився найповніше. Пейзаж дозволяв художнику не тільки вдосконалювати свою майстерність, а й знаходити красу в самих, здавалося б, несподіваних об'єктах. Важко повірити, що такі роботи, як «Завод відроджується», «Задиміли домни», «Мартенівський цех», «Кривий Ріг» (зберігаються в Луганському художньому музеї) або картина «Старі баржі» – соціальне замовлення. Йому не була притаманна «механічність», будь-який сюжет дозволяв йому вирішувати творчі завдання. Колір у картинах Штільмана часом ошелешує, але хто зможе пояснити, якими засобами вдавалося йому досягати колористичних ефектів, що перетворюють роботу майстра-професіонала на твір, таємницю привабливості якого розгадати неможливо. Здавалося б, Штільман писав лише те, що бачив, але він умів втілювати це на полотні особливим чином, ніколи не зводячи роботу до простого копіювання натури. Його пейзажі підмосковного Луганська не схожі на види Києва: інше повітря, інші вібрації кольору. Кілька зимових пейзажів замість звичного холоду заворожують примарним фіолетово-коричневим теплом... Перебуваючи в царстві свободи інтерпретацій, він з легкістю змінював тональність своїх робіт від майже ріжучих око контрастів до абсолютної гармонії. Віртуозне володіння кольором дозволяло йому передавати в пейзажі найтонші відтінки людського настрою і почуттів: ніжність, страждання, тугу, радість, умиротворення. Картина 1960 р. «Причал у Каневі» – втілення таємниці кольору, трепетної й зникаючої. Роботи Штільмана зберігаються в

Національному художньому музеї України, Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури, у більшості художніх музеїв України, в Третьяковській галереї, але частіше в фондах, тому широкому глядачеві вони майже недоступні. У 2003 р. у Національному художньому музеї України до 100-річчя від дня народження майстра відбулася ретроспективна виставка його творів, якій передували виставки та вечори пам'яті, що були організовані в тому ж музеї в 1970, 1982 і 1992 рр. Дивно, але за життя Ілля Нісонович відмовлявся від персональних виставок, незважаючи на безліч пропозицій. Для збереження пам'яті про художника багато робив його син Онісім Ілліч Штільман. У цій доповіді використані і його спогади.

Ілля Нісонович Штільман народився в Києві в 1902 р. Його батько був столяром-червонодеревником, який брав участь в оформленні інтер'єру Київського політехнічного інституту. Здібності до малювання у Іллі Штільмана проявилися вже у дитинстві. У 1917–1920 рр. він навчався в Київському художньому училищі, де його першим педагогом була Олександра Крюгер-Прахова. У 1921 р. він вступив до Академії мистецтв (реорганізовану пізніше у Київський художній інститут). Навчався в майстерні Миколи Бурачека, що пробудив у ньому любов до пейзажу, що і визначило подальший творчий шлях художника. Після того, як Бурачек пішов з Академії, продовжив навчання в майстерні Федора Кричевського (1923–1926). Закінчував інститут у 1927 р. у майстерні Левка Крамаренка. Його дипломною роботою стала картина «Музики на єврейському весіллі», репродукція якої була опублікована в московському журналі «Мистецтво» в 1928 р. і відзначена низкою публікацій. З 18 років Ілля Штільман брав участь у виставках. Його роботи «Човни», «Дерева на сонці», «Алея восени», «Хати» експонувалися в Українській академії мистецтв восени 1921 р. Під час навчання Штільман відвідував також майстерні Вадима Меллера і Володимира Пальмова. Згодом вчителі стали його близькими друзями й колегами. Теплі, сердечні стосунки виникли у художника з багатьма майстрами старшого покоління – Павлом Волокидіним, Федором Кричевським, Олександром Богомазовим, а пізніше і з його власними учнями. Основні роки творчої діяльності Штільмана припали на той час, коли панував соціалістичний реалізм. Соціальне замовлення переважало над власними творчими устремліннями. Багатьом художникам вибір таких жанрів, як пейзаж і натюрморт дозволяв працювати плідно, а, найголовніше, відносно вільно. Для Штільмана пейзаж не був притулком, а усвідомленим вибором, хоча він працював і в інших жанрах, брав участь в оформленні будівель і вулиць Києва, святкових демонстрацій, створював монументальні панно, плакати, діаграми. Але саме в пейзажі він досяг справжнього творчого прозріння, розкрив свій дар колориста. Фарба, взята з палітри, перетворювалася на полотні на магічний колір. Наприклад, індустріальні пейзажі Штільмана були перш за все справжнім живописом, а не спробою точно зафіксувати конкретний об'єкт. Яскравим прикладом є одна з його найбільш значних пейзажних серій «Дніпро одягається в граніт» (1936–1937), яка, на жаль, загинула в роки війни, як і майже всі інші його роботи довоєнного періоду. Микола Глущенко на вечорі пам'яті І.Н. Штільмана в 1970 р. назвав його «піонером живописного кольору в Україні». Він зазначив, що цей художник, по суті, був керівником групи наших найкращих пейзажистів, і всі вони відзначали, що почуття любові до кольору заклав у них саме Штільман. Після війни Ілля Штільман багато років очолював пейзажну майстерню в Київському художньому інституті, випускниками якої стала більшість сучасних українських пейзажистів. Тільки сильна творча індивідуальність і великий

педагог міг створити майстерню не як навчальний клас, а як напрям в образотворчому мистецтві. Серед вихованців Штільмана такі видатні майстри, як Б. Рапопорт, А. Файнерман, Я. Мацієвський, С. Кошовий, Є. Овсяннікова, Г. Чернявський та інші. Один з найталановитіших його учнів Іван Савенко в роки війни втратив руку, але це не завадило йому стати першокласним живописцем, яким Ілля Нісонович пишався до кінця своїх днів. Багато років І.Н. Штільман керував творчою практикою першокурсників у Каневі, тому всі випускники живописного і графічного факультетів тою чи іншою мірою вважали і вважають себе його учнями. А це такі визнані художники, як Т. Голембієвська, В. Баринова-Кулеба, В. Гурін, О. Лопухов, О. Басанець, А. Пламеницький, В. Реунов, М. Вайнштейн, В. Одайник, І. Тартаковський і багато інших. Учнями Іллі Штільмана вважали себе також Г. Мінський, А. Максименко, М. Коган-Шац, І. Красний. Асистентами професора І. Штільмана були В. Виродова-Готьє, В. Чеканюк, Н. Стороженко, Ю. Ятченко. Поширена думка, що художник – людина непрактична, далека від вирішення нагальних проблем, так це, власне, і не потрібно, оскільки тільки заважає творчості. Проте Штільман успішно поєднував творчий процес з адміністративною діяльністю. У роки Великої Вітчизняної війни він був ректором Українського об'єднаного художнього інституту – Київського і Харківського. На початку війни проводжав студентів у народне ополчення. Організована ним евакуація до Самарканда допомогла зберегти інститут і його кадри. Ще до евакуації Ілля Нісонович як ректор ініціював прискорений випуск студентів-дипломників. Він взяв на себе відповідальність і вирішив підписати дипломи випускникам без рішення державної комісії. Один з них був виданий Тетяні Нилівні Яблонській. Адміністративна робота якоюсь мірою обтяжувала його і відволікала від творчості, але він самовіддано виконував обов'язки керівника великого навчального закладу. Завдяки співдружності Українського та Московського інститутів Ілля Нісонович тісно спілкувався з такими видатними художниками й мистецтвознавцями, як С. Герасімов, І. Грабарь, В. Фаворський, О. Матвєєв, Д. Моор, Ю. Піменов, Р. Фальк, О. Осмьоркін, Є. Кибрик, Н. Пунін і багатьма іншими. Як особистість, майстер і педагог він не губився навіть на такому яскравому тлі. довоєнний і післявоєнний періоди Штільман був одним з керівників Київського і республіканського правління Спілки художників України. Колеги по цеху його дуже високо цінували. У своєму виступі на вечорі пам'яті Штільмана художник і скульптор Іван Макогон говорив про нього як про «живописця нового типу». Володимир Костецький вважав етюди Штільмана геніальними. Чудовий живописець Олександр Лимарєв розповідав, що, перебуваючи в Національному художньому музеї, він ніяк не міг відірватися від пейзажів Штільмана, які вважав шедеврами. В. Бульбашок, М. Коган-Шац, Г. Файнерман та інші художники були переконані, що такі роботи Штільмана, як «Зима» і «Вітер», не поступаються пейзажам Піссарро і Сіслея і можуть прикрасити експозицію будь-якого музею світу. Т. Н. Яблонська говорила: «Коли я гуляю по Києву і буваю в Седніві, завжди згадую пейзажі Іллі Нісоновича. Він був нашою совістю, і ми, художники, завжди намагалися діяти так, як радив Ілля Нісонович». Коло людського й творчого спілкування Іллі Штільмана було надзвичайно широким. Він дружив з багатьма мистецтвознавцями: С. Гіляровим, Л. Владічем, П. Говдею, П. Білецьким, Л. Міляєвою, В. Цельтнером, В. Яценком, І. Вербою.

Незважаючи на широку популярність і визнання, І.Н. Штільман повною мірою відчув на собі прояви державного антисемітизму. На початку 1950-х рр. він був звинувачений у космополітизмі і низькопоклонстві перед Заходом з мотивуванням: при викладанні пейзажу в Київському художньому інституті пропагував серед студентів твори французьких імпресіоністів як зразок високого мистецтва. Від нього вимагали публічного каяття і погрожували різними адміністративними санкціями. Проте Штільман категорично відмовився це зробити, оскільки вважав каяття зрадою по відношенню до своїх улюблених художників. Творчість Іллі Нісоновича Штільмана заслуговує на увагу мистецтвознавців і біографів, а також видання серйозної та добре ілюстрованої монографії. Сьогодні картини Іллі Штільмана цінують музеї та приватні колекціонери. Для робіт Штільмана, як для «дорогоцінних вин», має прийти «своя черга», адже вони цікаві не тільки як знакові для певного часу й стилю, але насамперед, як твори великого майстра.

Iryna Klymova,
Head of the Sholom Aleichem Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
iklim@ukr.net

PIONEER OF PICTURESQUE COLOR

Ilya Shtilman (1902–1966) is one of the most talented Ukrainian painters of the 20th century, portraitist, master of still life and landscape. In the pre-war and post-war periods, Shtilman was one of the leaders of the Kyiv and Republican boards of the Union of Artists of Ukraine. After World War II, Ilya Shtilman headed a landscape workshop at the Kyiv Art Institute for many years, graduating from the majority of modern Ukrainian landscape painters.

During World War II, he was rector of the Ukrainian United Art Institute in Kyiv and Kharkiv.

During his life Shtilman didn't make any solo exhibition.

There is a project titled "The Forgotten Names" at the Sholom-Aleichem Museum. As part of the Project, a virtual Museum of works by Ukrainian artists of Jewish origin is to open at the Museum. The project envisages the publication of articles about the life and work of Ukrainian Jewish artists, whose works include Jewish themes.

Key words: Ilya Shtilman, painter, institute, museum

Науковці

Ольга Гончар,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України Національної академії наук України
Київ
honchar_o_t@ukr.net

КИЇВ У ЖИТТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті розглядаються події 1844–1847 рр., коли М. Костомаров оселився у Києві і активно займався викладацькою, науковою та суспільно-політичною діяльністю. Аналізується соціокультурне оточення вченого (П. Куліш, Т. Шевченко, М. Юзефович та ін.), яке вплинуло на його світогляд та допомогло сформувати напрями майбутніх досліджень. Розглядаються особливості підготовки авторського циклу лекцій з історії Русі, його професорські здібності та вплив на студентську молодь Києва. Висвітлюються деякі маловідомі подробиці приватного життя. Узагальнено місце і роль М. Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві.

Ключові слова: Університет св. Володимира, Б. Хмельницький, Кирило-Мефодіївське товариство, слов'янофільство, Археографічна комісія, кохання.

Наступного року Україна відзначатиме 205 років від дня народження видатного вітчизняного вченого і громадсько-політичного діяча Миколи Костомарова. На жаль, ми не маємо повного видання його спадщини українською мовою, навіть ключові праці вченого не перевидані. Однак костомаровознавство як соціогуманітарна дисципліна існує і розвивається, тому у дослідженні постаті історика, письменника, суспільного лідера Костомарова зроблено значні поступки.

Київ для вченого став одночасно і місцем слави й злету, і місцем розчарування й зламу долі. Захистивши другу магістерську дисертацію (перша була заборонена ще до захисту), молодий вихованець Харківського університету дивом зміг посісти кафедру Імператорського університету св. Володимира. Вперше відвідавши Київ у

жовтні 1844 р., майбутній ад'юнкт-професор познайомився із помічником попечителя Київського освітнього округу М. Юзефовичем та молодим письменником П. Кулішем. Ці двоє зіграють велику роль у подальшому житті вченого. На початках з обома склалися приятельські стосунки. З Кулішем їх одразу зв'язав спільний інтерес до історичних джерел, тому вони проводили багато часу разом, відвідували історичні пам'ятки, читали збірки народних пісень і проживали поряд на Подолі. П. Куліш познайомив нового друга зі своїм вчителем М. Максимовичем. Тоді історик обходив пішки майже все місто і був вражений великою кількістю культових споруд, красою Софії Київської та провінційною старосвітністю Києва у порівнянні з прогресивним Харковом. Щодо М. Юзефовича, то той приязно поставився до Костомарова, допомагав залагодити усі формальності з його переїздом до Рівного і обіцяв згодом знайти місце у Києві.

З 1843 р. історика серйозно захопила постать Б. Хмельницького, тому він відвідував усі місця, де перебував гетьман за життя. Візуалізація досліджуваних подій була для нього принциповою протягом всього наукового шляху. Маючи прекрасну уяву, він відвідував місце битв, епіцентри повстань, помешкання своїх героїв, розглядав збережені речі і подумки малював картини, які потім описував у своїх працях. Емпірично-емоційно-художній підхід давав можливість створити живу історичну картину, у якій читач стає учасником подій. Це згодом стає «фішкою» Костомарова і причиною неймовірної популярності його писань. Але до виходу «Богдана Хмельницкого» було ще далеко.

Під час нетривалого перебування на Волині, вчений встиг попрацювати вчителем Рівненської гімназії та відвідати багато історично значимих місць. Але у 1845 р. Микола Іванович повертається до Києва, щоб стати вчителем Першої гімназії, куди він потрапив за сприяння М. Юзефовича. Він винайняв квартиру у Старому місті і проживав там разом з О. Марковичем. Думки про остаточний переїзд до Києва підштовхнули вченого подумати про власне помешкання в місті після продажу батьківської спадщини. Після поїздки на батьківщину, він повертається до «міста Володимира» і оселяється у брудному готелі поблизу Бессарабської площі. Невдовзі молодий вчений приймає запрошення місцевого чиновника М. Гулака і поселяється у його квартирі, очікуючи приїзду своєї матері. Тут і починає формуватися Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія – ключова подія в українському національному рухові першої половини XIX ст. О. Маркович, В. Білозерський, Д. Пильчиков, М. Савич та ін., а з лютого 1846 р. Т. Шевченко увійшли до кола однодумців, захоплених ідеєю слов'янського єднання і побудови федеративної моделі справедливого союзу заради духовного взаємозбагачення. Єдиним шляхом, яким мало йти суспільство, щоб у далекому майбутньому збудувати слов'янську федерацію – це народна просвіта, виховання молоді у відповідністю з євангельською мораллю, підготовка викладачів, відданих високій меті християнського просвітництва. Для цього вирішили створити організаційну структуру. Спільно напрацьовані ідеї були задекларовані у «Законі Божому» або «Книгах буття українського народу», написаному М. Костомаровим у біблійному стилі. Він створив і проект Статуту (а не В. Білозерський, як прийнято вважати)[1]. Але остаточне оформлення товариства відкладалося,

[1] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. К., 1990. С. 475.

оскільки кожен мав приватні справи і не тільки у Києві. «Києвоцентричність» Костомарова знайде відображення в ідеології Кирило-Мефодіївського товариства та його повісті «Панич Наталич» (1846), де є «дивне пророцтво» щодо відродження слов'янства, що як птаха-фенікс, повстане із глибини віків, і під Софіївськими дзвонами заспіває гімн Богу різними мовами[2].

Цікавим описом Києва наповнені автобіографії М. Костомарова. В результаті піших мандрівок, він побачив, що у 40-х рр. XIX ст. Печерськ був торговим центром, Старе місто примітивно забудоване мазанками і халупами, на Хрещатику не було звичних атрибутів столиці (магазинів і готелів), з Подолу у дощову погоду неможливо дійти до Лаври, а все місто погано освічене, тому вечірні прогулянки перетворювалися на «справжнє покарання»[3]. Попри неприглядність колишньої столиці Русі, університет виконував роль головного культурного центру Наддніпрянщини. Він гуртував прогресивно мислячий люд, молодий і завзятий до свіжих ідей, і у такому оточенні Костомаров розправив крила як професор і громадсько-політичний діяч. Займаючись вивчення історії давньої Русі, він усвідомлював, що значення Києва як «слов'янського Єрусалиму», набуте ним у період середньовіччя, було поступово втрачене у процесі історичного розвитку руських народностей. Ці думки невдовзі він наважився оприлюднити з університетської кафедри і буквально підірвав студентську аудиторію.

З Тарасом Шевченком Микола Костомаров познайомився у лютому-березні 1846 р. Він був обізнаний з творчістю Кобзаря і, як тільки той з'явився у Києві, одразу забажав особисто зустрітися. Костомаров жив із матір'ю у будинку Сухоставських на Хрещатику, а Тарас неподалік, тому зустрічі були частими, відзначалися палкими дискусіями, читанням неопублікованих творів або народними піснеспівами. Історик знаходився під враженням поезії, що «роздирала завісу народного життя»[4]. Той період історик у своїй автобіографії назве «апогеєм духовної сили» Тараса[5]. Костомаров з теплотою і болем буде згадувати усі подробиці спілкування й через багато років. Він до кінця своїх днів захищатиме добре ім'я Шевченка (на відміну від П. Куліша).

У травні 1846 р. М. Костомаров дізнався, що рада університету вирішила обрати його ад'юнкт-професором на місце покійного професора Домбровського і пропонує йому прочитати пробну лекцію про початки Русі. У червні він презентував свої наукові погляди на засіданні ради і за пару годин потому був затверджений на посаді поважною науковою спільнотою. За два дні потому він разом з матір'ю переїхав у нове помешкання на вул. Рейтарській. До читання лекцій новоспечений викладач готувався з особливим завзяттям і планував відійти від усталених імперських ідеологем. У центрі історичного процесу він ставив народ з його мріями, переживаннями та духовним потенціалом. У його художньо-романтичних розповідях був колективний герой – народ, а на його тлі змальовувалися окремі постаті, варті уваги на думку вченого. Зміст лекцій йшов у розріз з імперською освітньою політикою часів міністра народної освіти О. Уварова. М. Костомаров у 1841 р. вже потрапляв під

---

[2] Кирило-Мефодіївське товариство. К., 1990. Т. 1. С. 262–263.

[3] *Костомаров Н.И.* Автобиография. М., 1922. С. 171.

[4] *Костомаров М.І.* Спогад про двох малярів //Спогади про Тараса Шевченка. К., 1982. С. 134.

[5] *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. С. 476.

удар чиновника, коли той заборонив його першу дисертацію про Берестейську унію, а отже, знову наражався на небезпеку. На тиждень Костомарову потрібно було підготувати чотири лекції. Крім того, він продовжував розробляти епоху Б. Хмельницького, писав «Слов'янську міфологію» та один раз на тиждень читав лекції у зразковому пансіоні п. Де-Мельян. Від гімназії та інших пансіонів довелося відмовитися.

Короткі хвилини відпочинку М. Костомаров намагався проводити з користю. Він з теплотою згадував зустрічі з М. Максимовичем, який надовго залишився у його пам'яті, як людина «не великої вченості, але розумний і безпристрасний в тих областях, які були йому добре знайомі»[6]. Також надовго зав'язалася дружба з професором юридичного факультету М. Іванишевим, який працював у Тимчасовій комісії з розбору давніх актів. Завдяки йому М. Костомаров став членом Комісії і зайнявся розбором «Літопису С. Величка»[7].

У Києві молодий і перспективний Костомаров зустрів своє єдине кохання – Аліну Крагельську, вихованку зразкового пансіону. Ця щемлива і пристрасна історія розтягнулася до кінця життя, і в ній було все – і «метелики в животі», і підготовка до весілля, і арешт нареченого, і десятки відкритих дверей імперських кабінетів, листування як сповідь, і сльози розчарування, і 26-річна розлука, і тихе вінчання у сільській церкві на Прилуччині, і 10 років подружнього життя на схилі літ.

Київський період біографії М. Костомарова завершився на початку квітня 1847 р., коли він був арештований та відправлений етапом до Петербурга за участь в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Після раптової смерті батька це була друга, ще серйозніша, витівка примхливої долі, яка накладе відбиток на все життя вченого. Однак Київ залишиться для М. Костомарова символом його молодості, першого наукового злету, романтичних почуттів і гірких розчарувань.

Olga Gonchar,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Research Fellow
of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
honchar_o_t@ukr.net

KYIV IN THE LIFE OF MYKOLA KOSTOMAROV

The article considers the events of 1844–1847, when M. Kostomarov settled in Kyiv and was actively engaged in teaching, scientific and socio-political activities. The socio-cultural environment of the scientist (P. Kulish, T. Shevchenko, M. Yuzefovych, etc.) is analyzed, which influenced his worldview and helped to form the directions of future research. Peculiarities of preparation of the author's series of lectures on the history of

[6] *Костомаров Н.И.* Автобиография. С. 192.
[7] Там же. С. 193.

Russia, his professorial abilities and influence on the student youth of Kyiv are considered. Some little-known details of private life are covered. The place and role of M. Kostomarov in the Cyril and Methodius Society are generalized.

Keywords: St. Vladimir's University, B. Khmelnytsky, Cyril and Methodius Society, Slavophilism, Archaeographic Commission, love.

Світлана Іваницька,
доктор історичних наук, доцент,
викладач соціогуманітарних дисциплін
Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії
Запоріжжя
isvetlana@hotmail.com

ПОСТАТЬ ДІЯЧА КИЇВСЬКОЇ (СТАРОЇ) ГРОМАДИ ПАВЛА ЖИТЕЦЬКОГО У БІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Метою повідомлення є проаналізувати конструювання меморіального образу Павла Житецького в публіцистичних працях видатного історика літератури й громадських рухів, критика й фундатора національної журналістики Сергія Єфремова, які були надруковані в періодиці у 1911–1912 роках (газети «Рада», «Киевская мысль», журнал «Украинская жизнь»). У низці праць Єфремов розглядав постать свого героя, видатного українського мовознавця, педагога, громадського діяча, в контексті «історії генерацій». Єфремов за фактами професійної біографії вияснив психологічну сутність свого героя, демонстрував контраст між повсякденністю й творчими інтенціями. Житецький постає у візії Єфремова як одна з символічних постатей «колективного портрету» київських старогромадівців.

Ключові слова: Павло Житецький, Сергій Єфремов, біографія поколінь, публіцистика, Стара громада, мовознавство, колегія Павла Галагана

Серед галереї «героїв» єфремовських публіцистичних праць 1900-х років – блискуча плеяда діячів Старої громади, серед яких переважають філологи й історики. Важко сказати, кому віддавав він перевагу. Так, наприклад, жваве зацікавлення Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) – фундатора національної журналістики, видатного історика українського письменства й літературного критика[1], викликала постать одного з видатних українських мовознавців – Павла Гнатовича Житецького (23 грудня 1836 р. (4 січня 1837), Кременчук – 5 (18) березня 1911, Київ), педагога, члена Старої громади. Походив той із родини священника. Навчався в 1857–1860 рр. в Київській духовній академії, в 1860–1864 рр. – на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира. Один із фундаторів Київської громади (1861). Від 1865 р. – викладач навчальних закладів у Кам'янці-Подільському та Києві, у 1874–1893 рр. працював у Колегії Павла Ґалаґана, з перервою у 1880–1882 рр., коли перебував у Санкт-Петербурзі на посаді приват-доцента Петербурзького університету. Житецький – перший історик української літературної мови, автор досліджень і публікацій про українські писемні пам'ятки («Пересопницьке Євангеліє», «Енеїду» І. Котляревського, народні думи), зробив значний внесок у розробку принципів і критеріїв українського правопису, лінгвістично обґрунтував

[1] Докладніше: *Іваницька С., Демченко Т.* Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці». (Серія «Політичні портрети»). Київ: Парламентське видавництво, 2020. 568 с.

концепцію безперервного розвитку українського народу, його мови і традиційної культури з часів Київської Русі. Лауреат Уваровської премії Петербурзької АН (1877, 1890), премії Петра Великого за підручники «Теория поэзии» та «Очерки из истории поэзии» (1902). Доктор російської словесності (1908). Член-кореспондент Петербурзької АН (1898), дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця (1879), Наукового товариства імені Шевченка (1903)[2]. «Троє імен становлять вершину українського мовознавства передреволюційних часів: Павло Житецький, Кость Михальчук і Олександр Потебня»[3], – так сказав про нього Ю. Шевельов.

На шпальтах періодичних видань С. Єфремов оприлюднив різножанрові публікації: «Пам'яти П. І. Житецького» (Рада. 1911. № 53. 6 березня)), «Памяти П. И. Житецкого» (Киевская мысль. 1911. № 65. 6 марта), «З листування П. Житецького» (Рада. 1912. № 53. 4 березня), дві рецензії на видання «Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911). Київ, 1912», друкованих в газеті «Рада» (№ 95. 26 квітня) та журналі «Украинская жизнь» (1912, № 5).

У некролозі на шпальтах газети «Рада» (1911, № 53) Сергій Олександрович писав: «Помер Нестор української науки, Павло Ігнатович Житецький, – один з останніх заступників тієї київської школи українських учених, що так високо поставила науку українознавства й на цьому полі величезні послуги оддала своєму рідному краєві. Тяжка слабість, що на довгі-довгі роки прикувала була небіжчика до хати, але не подужала все-таки його ясного великого розуму – нарешті справила своє останнє діло. Вчора Павла Ігнатовича не стало...» Єфремов розглядав постать свого героя в контексті «історії генерацій», наголошуючи, що «небіжчик … належить до того покоління, що стільки славних діячів дало українству, особливо на ниві науки. Товаришами йому були такі люди, як Антонович, Драгоманов, Чубинський, Кистяківський. З живих – К. П. Михальчук, М. В. Лисенко. Розпочавши свою наукову діяльність на початку 60-х років, Житецький з іншими товаришами особливо розвертається в 70-х роках, коли в Києві заснована була своя наукова інституція – «Юго-Западный отдел Русского Географического Общества» з його дуже інтенсивною науковою діяльністю. На жаль, відділ існував усього три роки, поки не здмухнула його з світу тодішня реакція. Для української науки після р. 1876 починаються тяжкі часи, – часи поневіряння, часи праці без усякої надії, що нею скористуються люди. Правда, приватними заходами пощастило заснувати незабаром притулок для науки в формі місячника «Киевская Старина», але добре відомо, як важко такі справи вести на власних плечах, без широкої допомоги громадської. П. І. Житецький був одним з тих, що мусили її вести, не вважаючи ні на які перешкоди, – і справді уперто вели, не здаючись перед ними. Самою природою призначений на університетську катедру,

[2] Докладніше: *Плачинда В. П.* Павло Гнатович Житецький. Київ: Наукова думка, 1987. 206 с.; *Їжакевич Г. П., Плачинда В. П.* Житецький Павло Гнатович // Українська літературна енциклопедія. Т. 2. Київ, 1990. С. 202–203; *Піскова Е. М.* Житецький Павло Гнатович. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 152; *Масенко Л. Т.* Житецький Павло Гнатович // Українська мова: Енциклопедія. Київ: Укр. енциклопедія, 2004. С. 184–185; *Масенко Л. Т.* Житецький Павло Гнатович // Енциклопедія сучасної України. у 30 т. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001-2020. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19229; *Казакевич О.* Павло Житецький. Життя і діяльність. Київ: Фітосоціоцентр, 2008. 204 с.

[3] *Шевельов Ю.* Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 9.

Павло Ігнатович проте цілий вік мусив прожити якимсь «попом без парафії», як сам сміючись говорив, бо й тут дорогу йому заступила його репутація людини з українськими поглядами. Політика, що втислася в університет у найгіршій своїй формі, і тут промовила своє власне слово: професором літератури в Київському університеті повинен бути тільки великорос. І от перед талановитим, визначної сили вченим навіки зачинено університетські авдиторії, де його живе слово могло б мати величезний вплив, виховуючи молоде покоління, та й у самого вченого одібрано змогу розвивати свої наукові здатності, працювати виключно для науки. Його тягло до наукової роботи, а він мусив задля шматка хліба сидіти над школярськими зшитками та по приватних лекціях бігати. Так вітають у нас наукові сили, скоро вони не мають казенної печатки наукової (бо й така потрібна!) благонадійности...»[4] Причина відокремленості талановитого вченого від офіційної науки полягала у тому, що коли 1881 р. за ініціативою професора слов'янознавства О. О. Котляревського кандидатуру Житецького було висунуто на посаду професора кафедри російської мови та словесності Київського університету, то трьома з сорока дев'яти голосів він був забалотований як неблагонадійний (цей факт згадував син Гнат Житецький)[5].

С. Єфремов не оминув громадські заслуги небіжчика, зазначивши: «Разом у йому билося й гаряче, палке серце громадянина. Прикований недугою до свого крісла, він пильно стежив за громадськими подіями, уміючи і в них вишукати таку сторону, що якось не давалась звичайному розумові. Любо було дивитись на цю людину з виглядом і постаттю біблійного патріарха, як вона розмовляла про сучасні справи. Ще любіше було слухати широкі висновки Павла Ігнатовича, багатющі спомини, цікаві оповідання з минулого. Споминів у його був запас невичерпаний, і величезна шкода, що обставини не дали йому змоги поділитися ними з громадянством». Деякі з сюжетів Сергій Олександрович відтворив згодом у своїх начерках і мемуарах. У тексті Єфремова бринять ноти щирої любові й шанування: «Велика наукова сила і чесний громадянин зійшов у могилу в особі Павла Ігнатовича Житецького. Нехай же над ним пером буде рідна земля, якої він не проміняв, як багато робило й роблять, на чужу «задля панства великого, задля лакомства нещасного». Те, що він зробив на своєму полі, забезпечує йому "вічную пам'ять" в історії української науки й громадського життя»[6].

Коментуючи листування петербурзького періоду його буття, Єфремов зауважував: «З біографії небіжчика П. Г. Житецького ми знаємо, що цей визначний і дуже широко в Київі відомий педагог та популярний у науковому світі вчений мусив якось був покинути Київ саме за свої українські, чи, як тоді казали, українофільські погляди. Року 1880-го Житецького переведено до Петербургу, бо проживання його в Київі тутешня адміністрація вважала за погрозу громадському спокою... Причини такого погляду адміністрації на Житецького, що був насамперед спокійним ученим, а

[4] *Єфремов С.* Пам'яті Павла І. Житецького // *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899 – 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Т.1. Упоряд., вступні статті, іменний покажчик – С.Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Грінь Д.С., 2016. С. 276–277.

[5] Див.: *Масенко Л. Т.* Павло Гнатович Житецький // *Житецький П. Г.* Вибрані праці. Філологія / Упоряд., вступ. ст. і примітки Л. Т. Масенко. Київ: Наукова думка, 1987. С. 3–18.

[6] *Єфремов С.* Пам'яті Павла І. Житецького. С. 278.

не запальним агітатором, чи взагалі політиком, досі ще не вияснено гаразд, і взагалі цей цікавий епізод з історії нашого недавнього минулого покрито якимось туманом. Розвіяти його могли б своїми споминами живі й досі свідки тих часів»[7].

У двох рецензіях, україномовній та російськомовній, Єфремов вітав появу книжечки «Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911)» (Київ, 1912). «Брошура ця – відбиток з «Ежегодника коллегии Павла Галагана»; склав її, як зазначено на заголовній картці, один з вихованців колегії і, мабуть, учнів небіжчика. Цілком натурально, що іменно колегія Павла Галагана пом'янула Житецького, видавши його життєпис та характеристику. Небіжчик брав велику участь у самому заснованні колегії, помагаючи виробляти статут для неї; опріч того, довгий час був тут учителем російської мови й письменства і через його, сказати б, руки перейшло багато поколіннів колегіятської молоді, з якої не один тепер і сам займає визначне наукове становище. Для колегії пієтизм до пам'яті Житецького мусить бути просто повинністю». Публіцист зазначав, що в брошурі коротко, ясно й виразно розказано про життя й наукову та педагогічну працю небіжчика, наголосив, що «особливою щирістю визначається третій розділ», де на підставі споминів колишніх учнів Житецького характеризуються педагогічні методи цього «учителя учителей». В брошурі «маємо ще бібліографію наукових праць його, опис похорону та відомості про ті заходи, якими мають колишні колегіяти вшанувати пам'ять свого вчителя»[8]. Показово, що вихованцем Житецького у 1885–1889 рр. був Агатангел Кримський. Житецький прищепив юнаку любов мовознавства, під його впливом той почав писати вірші українською мовою, перекладати російських і західноєвропейських поетів.

Єфремов намагався розгледіти за фактами професійної біографії психологічну сутність героя, показати трагічний контраст між повсякденністю й творчими інтенціями. Житецький постає у візії Єфремова як одна з символічних постатей «колективного портрету» київських старогромадівців.

---

[7] *Єфремов С.* З листування Павла Житецького // *Єфремов С.* Personalia: Публіцистика 1899–1917 років. Т. 1. С. 278.

[8] *[Єфремов С.].* [Рецензія]: Павел Игнатьевич Житецкий (1836–1911). Стор. 33. Київ, 1912 // Там само. С. 281. Також див. іншу рецензію: С. 281–282.

Svitlana Ivanytska,
Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor,
Lecturer in Socio-Humanities,
Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy
Zaporizhzhya
isvetlana@hotmail.com

THE FIGURE OF THE ACTIVIST OF THE KYIV (OLD) COMMUNITY PAVLO ZHYTETSKY IN THE BIOGRAPHICAL DISCOURSE OF SERHIY YEFREMOV

The purpose of the report is to analyze the construction of the memorial image of P. Zhytetsky in the journalistic works of the prominent historian of literature and social movements, critic and founder of national journalism Serhiy Yefremov, which were published in periodicals in 1911–1912 (newspapers «Rada», «Kiev's thought», magazine «Ukrainian life»). In a number of works, Yefremov considered the figure of his hero, a prominent Ukrainian linguist, teacher, public figure, in the context of the «history of generations». According to the facts of his professional biography, Yefremov clarified the psychological essence of his hero, demonstrated the contrast between everyday life and creative intentions. Zhytetsky appears in Yefremov's vision as one of the symbolic figures of the «collective portray» of Kyiv's old citizens.

Keywords: Pavlo Zhytetsky, Serhiy Yefremov, biography of generations, journalism, Stara Hromada, linguistics, Pavel Galagan Board

Микола Федяй,
старший науковий співробітник
філії «Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського»
Музею історії міста Києва
Київ
mykola.fedyay@gmail.com

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ПЕРШОГО МОНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Студент Університету св. Володимира Михайло Грушевський у 1888/1889 навчальному році обирає тему дослідження про історію Київської землі від смерті князя Ярослава до кінця XIV ст. як роботу для участі в конкурсі за медаль. Під керівництвом Володимира Антоновича він працює над своїм науковим проектом з лютого 1889-го до жовтня 1890 року. Ґрунтовна студія отримала золоту медаль та право надрукувати її в журналі «Университетские известия». Паралельно Михайло Грушевський видає дослідження окремою монографією, яка побачила світ орієнтовно 26 жовтня 1891 року. На книгу пишуть рецензії історики з Києва, Москви, Санкт-Петербурга та Львова. Критикують переважно за відсутність новизни в дослідженні, але відзначають ретельне опрацювання величезної кількості літератури та джерел. Ця перша наукова монографія студента Михайла Грушевського стала частиною дослідницького проекту Володимира Антоновича про історію південноруських земель та дала змогу авторові здобути «собі почесне місце серед київських істориків».

Ключові слова: Михайло Грушевський, медальні роботи, Володимир Антонович, «Очерк истории Киевской земли».

На третьому році навчання в Університеті св. Володимира (1888–1889 рр.) Михайло Грушевський повинен був обрати дисципліну для дослідження та наукового керівника, узгодивши з ним тему для написання кандидатської дисертації (сучасною мовою – бакалаврського диплому). Він вирішив спеціалізуватися у Володимира Антоновича, який запропонував своєму студентові, що проявляв успіхи в навчанні, підготувати роботу для участі в конкурсі за медаль. Практика нагороджувати кращі студентські дослідження медалями, яка існувала в навчальних закладах Російської імперії з 1837 р., була започаткована саме в Київському університеті. «Медальні» праці друкувалися в «Университетских известиях», які виходили при Університеті св. Володимира з 1861 р.[1] Антонович пропонує Грушевському тему «История Киевского княжества от смерти Ярослава до конца XIV ст.»[2], і студент береться до роботи.

[1] *Соколова Н.* Медальні праці з російської та української історії студентів університету Св. Володимира (1834–1917 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. Вип. 18. С. 353.

[2] Записка о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1889 году // Университетские известия. 1890. № 1. С. 25–26.

Починає працювати над своїм дослідженням в лютому 1889 р., витрачає на нього багато часу й зусиль, називає роботу «тяжкою, каторжною»[3]. Проте одночасно отримує задоволення від її написання: «Працював коло Київщини і почував себе дуже гарно й тихомирно»[4]. Грушевський мріє про успіх праці, молиться в церкві, щоб «була вона гарна»[5]. Якось ненароком товариш Грушевського Леонід Добровольський став свідком того, як його колега-студент трудиться над своєю роботою про Київську землю: «В состоянии полного почти физического изнеможения и всё же не желая прервать своих занятий хоть на немного, он в пору моего появления лежал на полу и в таком положении что-то не то писал, не то вычерчивал»[6]. Закінчив історик писати дослідження в кінці жовтня 1890 р.[7], витративши на його підготовку понад півтора року.

Невдовзі, 18 грудня 1890 р., Михайло Грушевський довідується, що його «сочіненіє» відзначено золотою медаллю та буде друкуватися в «Университетских известих». Робота історика вперше побачила світ у семи номерах університетського часопису, перша частина вийшла в березневому, остання – в грудневому номері журналу за 1891 рік[8]. Водночас Грушевський приймає рішення видати свою працю окремою монографією власним коштом[9]. Книга вийшла друком восени 1891 р., на що вказує щоденникова нотатка за 26 жовтня: «Сегодня ввечері принесено мені перші примірники історії Київщини. Дякую Богові Милосердному, що дав мині довести до кінця сю працю»[10].

Можна спробувати встановити і наклад видання. Зі щоденника Грушевського дізнаємося, що у вересні 1892 р., тобто майже за рік після виходу монографії, у київській книгарні Миколи Оглоблина зоставалося ще 373 примірники, а було продано до 50-ти[11]. На основі цього свідчення історик Микола Крикун зробив припущення, що тираж мав би бути близько 500 примірників[12]. Проте в «Зошиті записів грошових витрат» Грушевський занотував, що за книжку в 1891 р. від отримав («одібрано»)

---

[3] *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Л. Зашкільняка. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. С. 69.

[4] Там само. С. 67.

[5] Там само. С. 73.

[6] *Левченко В.* Маловідомі спогади про М. Грушевського // Український історик. 2002. № 1–4. С. 413.

[7] *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 73–74.

[8] *Грушевский М.* История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Опыт исследования // Университетские известия. 1891. Т. 33. № 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12.

[9] *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // *Грушевський М.С.* Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. Львів: Місіонер, 1996. С. 580.

[10] *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 136.

[11] Там само. С. 186.

[12] *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. С. 580.

445 рублів[13]. Встановлена за однією з рецензій вартість примірника – 2 рублі 75 копійок[14] - дає можливість вирахувати, що вже за перші місяці після виходу у світ книжки авторові вдалося продати приблизно 160 примірників. У підсумку, за відомими на сьогодні джерелами, можемо припустити, що наклад міг бути близько 700 примірників, понад 400 з яких у вересні 1892 р. ще чекали на свого читача в київській книгарні Оглоблина, решта були розіслані до інших книгарень, бібліотек та знайомих автора.

Перша монографія Грушевського «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» вийшла доволі значною за обсягом – 520 сторінок без додатків та передмови. За структурою вона складається із невеликої передмови, шести глав, географічного покажчика, карти та генеалогічної таблиці київських князів[15].

У першій главі автор описує політичні кордони та етнографічний склад Київської землі, також зачіпає інші питання, пов'язані з географією цієї території. Наступні три глави книги присвячені політичному життю Київської землі від смерті Ярослава Володимировича (1054 р.) до початку завоювання Русі монголами (1237 р.). У цій частині дослідження Грушевський переважно слідує за літописними свідченнями. У п'ятій главі автор зосереджується на історії тогочасного суспільства Київщини: його організації, взаємодії з князівською владою, побут тощо. Остання, шоста глава – про політичне та суспільне життя Київської землі після монгольської навали до другої половини XIV ст. У ній автор, аналізуючи питання про запустіння Києва після середини XIII століття, доходить висновку, що стверджувати про так зване запустіння немає підстав[16].

Цікаво з'ясувати, як наукова спільнота сприйняла монографію Михайла Грушевського. За відзначення «Київської землі» золотою медаллю, як відомо з листа В. Антоновича до М. Грушевського, проголосували всі представники Історико-філологічного університету[17]. «Значительную даровитость»[18] свого студента зауважував і сам науковий керівник, особливо йому сподобалася п'ята глава про суспільний лад Київщини[19].

Загалом, за відомостями історіографа Віталія Тельвака, на «Очерк истории Киевской земли» було подано сім рецензій[20]. Серед вчених Київського університету у

---

[13] Зошит запису грошових витрат [Михайла Грушевського] 1891–1895 рр. // ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 876. Арк. 1.

[14] *Кизеветтер Ал.* [Рец. на] М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891. XIV+520. Ц. 2 р. 75 к. // Библиографические записки. 1892. № 5 (Май). С. 337.

[15] *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1891.

[16] Там само. С. 432–443.

[17] Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки (автографи Антоновича та інших осіб) / Подано до друку Л. Сакадою. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. Київ: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 257.

[18] Записка о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1890 году // Университетские известия. 1891. № 2 (Февраль). С. 18.

[19] *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 126.

[20] *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: Вимір, 2008. С. 20–25. Більшість рецензій в перекладі

вересні 1892 р. на неї написав відгук Петро Голубовський, якому в передмові до монографії Грушевський дякує за допомогу. Рецензент закидає авторові брак новизни, неузгодженість окремих глав монографії, що в підсумку не творить цілісного дослідження. Водночас від відзначає скрупульозну роботу над літературою, старанне опрацювання джерел.

Історики Московського (Павло Мілюков[21], Олександр Кізеветтер[22]) та Санкт-Петербурзького (Іван Філевич[23], Володимир Боцяновський[24]) університетів також не оминули увагою працю молодого історика. Авторство ще одного огляду встановити не вдалось[25]. Усі рецензенти насамперед зауважували позицію, яку займає М. Грушевський у суперечці про запустіння Києва після монгольської навали. П. Мілюков називає її «помірковано українофільською»[26]. Відзначаючи неабиякий обсяг залученої літератури та джерел, історики критикують автора за компілятивний характер дослідження: «недостаточная оригинальность и обоснованность собственных мнений»[27].

В Австро-Угорській імперії, у Львові, в 1893 р. виходить рецензія польського історика Алоїзая Шарловського. Рецензія компліментарна, її автор звертає увагу на ті моменти, де Грушевський торкається історії Польщі та взаємин Русі із Заходом. Шарловський зазначив, що цією своєю першою монографією, разом зі статтею про замки, молодий історик «zdobył sobie poczesne miejsce w rzędzie historyków kijowskich» / «здобув собі почесне місце серед київських істориків»[28].

Сам же Грушевський, як свідчать його щоденникові нотатки, вважав свою першу монографію частиною проекту, що його втілювали представники київської школи Антоновича: цикл досліджень про історію південноруських земель періоду їх розпаду на удільні князівства. Навесні 1892 р. Грушевський для опрацювання джерел виїжджає до Москви, тут він знайомиться із місцевими істориками та

на українську опубліковані в: Грушевський М.С. Твори у 50 т. / редкол. П. Сохань, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2015. Т. 46, кн. 1. Рецензії та праці Михайла Грушевського (1890–1914).

[21] *[Милюков П.].* [Рец. на:] «Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия» М. Довнар-Запольского. – «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» М. Грушевского [и др.] // Русская мысль. 1893. Кн. 3 (Май). С. 118–122.

[22] *Кизеветтер Ал.* [Рец. на:] М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV-го столетия. Киев. 1891. XIV+520. Ц. 2 р. 75 к. // Библиографические записки. 1892. № 5 (Май). С. 377–378.

[23] *Филевич И.П.* Обзор главнейших сочинений и статей по истории западнорусской истории за 1891 г. (продолжение) // Славянское обозрение. 1892. Т. 1. Кн. 3 (Март). С. 418–425.

[24] *В. Б. [Боцяновский В.Ф.].* [Рец. на] М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев. 1892 // Исторический вестник. 1892. Т. XLIX (Сентябрь). С. 737–739.

[25] –. [Рец. на:] М. Грушевский. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. Киев, 1891 // Вестник Европы. 1891. Кн. 12 (Декабрь). С. 849–851.

[26] *[Милюков П.].* [Рец. на:] «Очерк истории…». С. 120.

[27] Там само. С. 119.

[28] *Syarlowski A.* [Rec.] Grusyewski M. Oczerk istorii kijewskoj ziemli ot śmierti Jarosława do końca XIV stoletia. Kijów 1891, str. XVI i 520. Z mapą ziemi kijowskiej i tablicą genealogiczną Rurykowiczów. Gruszewskij M. Wołyńskij wopros 1097–1102. Odbitka z czasopisma Kijewskaja Starina. Kijów 1891, str. 37 // Kwartalnik Historyczny [Lwów]. 1893. Rocznik VII. S. 377).

працівниками архіву, вони влаштовують обід, на якому «Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене, що дав вперше цілу картину Київщини»[29].

Mykola Fediai,
Senior Researcher
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
mykola.fedyay@gmail.com

ON THE HISTORY OF THE PUBLICATION OF THE FIRST MONOGRAPHIC STUDY BY MYKHAILO HRUSHEVSKY

Mykhailo Hrushevsky, a student of the University of St. Volodymyr, in the 1888/1889 academic year, chose a research topic on the history of the Kyiv land from the death of Prince Yaroslav to the end of the XIV century as a work to participate in the competition for a medal. Under the supervision of Volodymyr Antonovych, he worked on his research project from February 1889 to October 1890. The thorough work received a gold medal and the right to be published in the "Universitetskie Izvestiya" magazine. At the same time, Mykhailo Hrushevsky published his study in a separate monograph published approximately on October 26, 1891. Historians from Kyiv, Moscow, St. Petersburg, and Lviv reviewed the book. They criticized it mainly for the lack of novelty but noted thorough processing of a vast amount of literature and sources. This first monographic study of Mykhailo Hrushevsky, the student, became a part of Volodymyr Antonovych's research project on the history of the southern Russian lands and allowed the author to get "an honorable place among Kyiv historians".

Keywords: *Mykhailo Hrushevsky, medal works, Volodymyr Antonovych, "Oczerk istorii Kievskoi zemli".*

[29] *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). С. 158.

Релігійні діячі

Людмила Губіанурі,
завідувач філії «Літературно-меморіальний музей М. Булгакова»
Музею історії міста Києва
Київ
lgubianuri@gmail.com

КИЇВСЬКЕ ОТОЧЕННЯ МІХАЇЛА БУЛГАКОВА. НОТАТКИ ПРО ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ВАСИЛЯ ЕКЗЕМПЛЯРСЬКОГО (1875–1933)

Найчастішим питанням, які сьогодні ставлять сучасні українські читачі до постаті Міхаїла Булгакова, є питання ідентифікації. Багато років спадщина письменника сприймалась, як своя, бо мова йшла про загальне культурне поле радянського надбання. Самоідентифікація України, статус незалежності потребує переосмислення канонів та формування відповідних часу відповідей.

З Києвом у Булгакова пов'язана більша частина його життя. Це народження, роки навчання у гімназії, університету, медична практика, перші літературні практики. Але за цією суто біографічною канвою, стоїть те, що формує його, як майбутнього письменника: родина, коло спілкування, Київ з його літературними, музичними, театральними традиціями, а для сина релігійного письменника, богослова, професора КДА це ще й і пласт сприймання Києва як одного з головних центрів релігійно-філософського життя.

Після смерті Афанасія Булгакова серед його колег які підтримували та допомагали родині був відомий богослов, філософ, професор КДА Василій Екземплярський. Музей М. Булгакова має архів Екземплярського. Це в першу чергу його рукописи, публікації, листування з родиною Булгакових, фотографії, а також колекція «Ліки Христа». Колекція репродукцій Христа у світовому мистецтві була свого часу особливою арт подією міста та нараховувала біля 10000 зображень. До професора спеціально приходили подивитися «Ліки Христа», серед відвідувачів був і майбутній автор «Майстра та Маргарити».

Ключові слова: Київ, Булгаков, музей, Екземплярський, колекція

Останні роки українські читачі все частіше задаються питанням ідентифікації М. Булгакова. Музей письменника свого часу провів конференцію за темою: «Міхаїл Булгаков. Ідентифікація. Місце. Час»[1], зробив збірку доповідей, доволі розгорнуто відповів на статтю О. Забужко «Цей проклятий «квартирний вопрос»[2], але питання («ты чьих будешь, холоп») все одно стоїть на першому місці серед інших. Відповідь, на наш розсуд, виходить за межі біографії самого письменника, на кшталт народився, вчився, оженився, від'їхав до Москви. Як показує багаторічна робота музею, відповідь знаходяться у розумінні важливості київського періоду М. Булгакова в його становленні, як письменника. Життя та історія Києва, освіта, сімейне коло, оточення, захоплення – все стане фундаментом, що сформує майбутнього письменника, бо двадцять вісім років від відпущених сорока дев'яти він прожив саме у Києві. Наукові співробітники музею М. Булгакова, як і більшість радянських дослідників, читачів спочатку відкрили для себе твори письменника, які довгі роки були заборонені радянською владою. Іншої інформації про письменника майже не було. Художній світ цих творів створив ілюзорну картину життя письменника, як людини непублічної, відстороненої, самотньої, яка має ностальгію за якимось іншим життям, але, що то було за життя, було мало зрозуміло та відомо. Звідси, така кількість вигаданих історій, міфів навколо особистості письменника. Але поступово ситуація змінюється, крок за кроком київська біографія набуває змісту, стає ширше, чим просто вступ до творчості. У музейному житті таке часто трапляється завдяки знайомству з тим світом матеріального, предметного, що з часом стає експонатами музею. Саме через дослідження колекцій, фотографій, предметів тощо, ми стаємо ближче до вивчення та розуміння теми.

Свого часу співробітники музею Булгакова познайомилися з родинами професури КДА, де служив батько письменника Афанасій Булгаков. Музей отримав колекцію професора Петра Кудрявцева, з часом – Олександра Глаголєва. Частина цього зібрання – матеріали, що пов'язані з науковою діяльністю професора етичного богослов'я Василя Екземплярського: рукописи, наукові праці, готові публікації, деякі збірки часопису «Христианская мысль», предмети домашнього вжитку та колекція «Лики Христа». Більшу частину рукописних робіт богослова, що зберігаються у музеї, а також інформацію про саму постать та його колекцію було підготовлено до публікації з коментарями та передмовами співробітниками музею та надруковано у різних виданнях[3].

---

[1] Булґаков. Ідентифікація. Місце. Час : зб. наук. матеріалів / Літературно–меморіальний музей М. Булґакова. Київ : Варто, 2017.

[2] *Губіанурі Л.* Що не так зі статтею Оксани Забужко «Це прокляте квартирне питання»? : текст. URL: https://bulgakovmuseum.com/news/scho-ne-tak-zi-statteyu-oksany-zabuzhko-tse-proklyate-kvartyrne-pytannya (дата звернення: 20.09.2021).

[3] *Питоева К.* Лики Иисуса в доме Турбиных : Музей Михаила Булгакова в Киеве расширил свою экспозицию // День. 1998. 30 июня; *Рогозовская Т. А.* Из истории Киевского религиозно-философского общества. Памяти Василия Ильича Экземплярского. Вступ. ст. и публ. арх. мат-лов и фотографий // Христианская мысль (Киев). 2004. № 1. С. 107–114; *Попова Т.* Памяти В. И. Экземплярского : публикация материалов // Вестник Русского Христианского движения.

Нам відкрилася історія не просто цікавих, непересічних людей, науковців, але і їх особистий світ, побут. Їх погляди та переконання багато, що пояснюють з історії київського життя інтелігенції, науковців, духовенства, проблеми становлення та реформування церкви. Чи ця інформація стосується письменника Булгакова? Як показують дослідження, має, якщо ми хочемо дослідити не лише текст, а й його контекст.

Василь Екземплярський (1875–1933) – майже забута постать релігійно-філософського життя Києва початку XX ст. Видатний релігійний філософ, діяч, богослов. Голова Київського релігійно-філософського товариства, засновник та головний редактор часопису «Христианская мысль», професор Київської духовної академії. У 1912 році був звільнений з Академії через свої ліберальні погляди. У 1918 році – член Ученого комітету при Міністерстві сповідань уряду Скоропадського, прибічник церковної реформи та автокефалії Православної церкви України.

Дисципліна «Моральне богослов'я» розглядає вчення про християнську етику, мораль, поняття свободи, совісті, гріха та покаяння. Професор морального богослов'я Василь Екземплярський усім своїм життям, особистим та академічним, доводив необхідність жити саме за цими, для нього не теоретичними, християнськими поняттями. Достатньо подивитися на перелік його робіт, щоб зрозуміти, чим він жив та надихався: «К вопросу отношения нравственности к политики», «Библия и смертная казнь», «Несколько мыслей по поводу защиты смертной казни в русской богословской литературе», «Евангелие и общественная жизнь». На відміну від багатьох схоластичних богословських робіт, Василь Екземплярський у кожній своїй праці доводив актуальність християнської етики у житті сучасних людей. Його особисті чесноти, ліберальні погляди зробили його небезпечною людиною для офіційних церковних кіл. Саме через свою світоглядну позицію богослов був звільнений з КДА. Привидом для звільнення було обрано працю професора «Л.Н. Толстой и святой Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых». Спочатку стаття була надрукована в часописі, а потім вийшла окремою брошурою. «Вследствие признания преподовательской деятельности его несогласною с требованиями Высочайше утвержденного Устава духовных академий и вредною» – наказ Синода від 10 квітня, 1912 року[4].

В. Екземплярський вважав, що церква, не дивлячись на складні стосунки з непокірним вірянином, мала сказати своє слово. «Теперь я скажу еще больше: после св. Иоанна Златоуста в ряду наших православных богословов не было ни одного, кто бы с такой ясностью поставил и с такою прямолинейной твердостью ответил на н вопрос о жизненности евангельского учения, чем как это сделано усопшим Л. Н. Толстым. За эту самоотверженную его проповедь величия и силы евангельского учения, истинной его жизненности и высшей красоты я и назвал Толстого «великим

1998. № 179. С. 71–85; *Губианури Л.* Наследие В. И. Экземплярского в музее М.А. Булгакова в Киеве // Христианская мысль. К., 2007–2008. Вып. IV. С. 268–269.

[4] *Филиппенко Н.* Киевское Религиозно-философское общество (1908–1919). Очерк истории. Монография : К.: ПАРАПАН, 2009. 140 с.

усопшим праведником», а его учение – дорогой, хотя «не прямою» в «землю обетования»[5].

Смерть Л. Толстого сколихнула світ. Для багатьох він був не просто великим письменником, він був справжнім моральним авторитетом, особливо для прогресивної молоді. Сестра Булгакова Надєжда залишила у власному щоденнику запис в день смерті Л. Толстого: «Великие дни мы переживаем» та незважаючи на незадоволення керівництва Лютеранської гімназії та матері почала збір коштів «Скорой помощи учащимся» памяти Л.Н. Толстого». Для самого Булгакова постать Толстого була надзвичайно важлива, його присутність відчувається у багатьох його творах, від роману «Біла гвардія», де письменник відверто натякає на свою наступність із Толстим до «Майстра та Маргарити», де образ Ієшуа зазнав впливу релігійних поглядів Толстого.

Для багатьох прихильників Л. Толстого була важлива підтримка саме з боку людей, які мали справжній авторитет. Таким був Василь Екземплярський. Відомо, що слухачі звільненого професора влаштували демарш через його звільнення. Про це згадує донька професора Кудрявцева: «Большое волнение среди друзей Василия Ильича вызвало его увольнение из Академии, вследствие статьи «Гр. Л.Н.Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взгляде на жизненное значение заповедей Христовых». Профессор Экземплярский был уволен из Академии, но, студенты, слушавшие его, отнюдь не были согласны с постановлением администрации. Многие из них в знак протеста против его увольнения отказались посещать лекции его преемника. Увольнение из Академии не сломило духа проф. Экземплярского. Он всегда оставался верен себе: неизменно твердый, спокойный, «собранный», целеустремленный, непоколебимо преданный своим взглядам и убеждениям. И это несмотря не то, что в последствие годы он лишился зрения. Но и будучи слепым, он оставался в центре церковно-общественной жизни, был духовным наставником и руководителем многих «идущих», «взыскующих града». Обаяние его личности было настолько велико, что всегда около него группировалась молодежь, среди которых находились и лица, посвятившие себя уходу за слепым профессором»[6].

Однією з таких людей була сестра М. Булгакова, Єлена.

Приблизно в ці часи виходить заборона Синоду на присутність та діяльність богословів у роботі київського Релігійно-філософського товариства (КРФТ), де готували до цього саме Петро Кудрявцев, Василь Екземплярський. Але звільнення з КДА дозволило Екземплярському залишитися у складі КРФТ та з часом стати засновником та редактором часопису «Христианская мысль», перший номер якого вийшов у січні 1916 року.

Революція змінила на деякий час церковне життя. З відлученням царя, церква мала шанс отримати свободу від державної влади та підняти питання про самовизначення, про таке важливе поняття – соборності. Цьому питанню була присвячена доповідь В. Екземплярського «О направлении церковной реформы», де богослов піднімає питання реформування церкви по головним напрямках, які є, з його точки

[5] *Экземплярский В.* Гр. Л. Н. Толстой и св. Иоанн Златоуст в их взглядах на жизненное значение заповедей Христовых // За что меня осудили? [Текст] / Василий Экземплярский. К. : [б. в.], 1912 (Типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К°). 61 с.

[6] *Кудрявцева Б.* Мемуары. Машинопис. Фонди музею М.Булгакова. С. 21.

зору, перепонами наближення вірян до Бога: клерикальні тенденції, відсутність соборності під час євхаристії, незрозумілість мови богослужіння, домінування обрядовості, звичок, господства пастирства. Всі ці проблеми, на жаль, актуальні і сьогодні у церковному просторі православ'я.

Залишився В. Екземплярський вірним своїм моральним принципам і під час подій становлення української держави. Василий Зеньковський – міністр віросповідань при Гетьмані Скоропадському був прибічником автономії української церкви та переходу богослужінь на українську мову. Помічниками Зеньковського у цих реформах церкви були друзі родини Булгакових, професори КДА П. Кудрявцев, В. Екземплярський, Н. Рибніков. У своїх емігрантських спогадах В. Зеньковський зараховує В. Екземплярського до кола людей, які вразили його як особистості.

Після смерті А. Булгакова сім'я продовжує спілкуватися із академічним колом КДА, родина все одно називається «професорською», їх статус та матеріальне забезпечення було пов'язане з КДА. Вони відвідують лекції, беруть участь у заходах, ходять у гості та приймають у себе. Колеги Афанасія Булгакова не залишають родину, підтримують морально та матеріально. Василь Екземплярський став близькою людиною для усієї родини Булгакових. Він запрошував до себе на дачу, спілкувався та листувався з молоддю, робив родинні знімки. Музей має листування Василія Екземплярського із сестрами Булгакова.

Колекцію «Лики Христа» починав збирати ще батько В. Екземплярського, архієпископ ВаршавськийІєронім, на одній з робот є дата. Потім її продовжив вже сам Василій Ілліч. Це збирання було пов'язане з дослідницькою роботою богослова. Колекція має хронологію від перших катакомбних зображень Христа до сучасних, модерних та включає усі сюжети, які пов'язані з біблійною історією народження, життя, смерті та воскресіння Ісуса Христа. Більшість репродукцій приклеєно на сірий картон, на звороті рукою професора проставлений номер та написано прізвище художника. Серед репродукцій є також поштівки, серійні збірки. За свідченнями сучасників колекція нараховувала біля 10 тис. одиниць. Така кількість виходить за рамки допоміжного матеріалу, мова йде вже швидше про колекціонування.

Коли саме цю збірку стали вважати колекцією – невідомо, але, скоріше за все, її цінність зросла в часи гоніння на церкву. Але навіть те, що збереглося, свідчить на користь того, що перед нами колекція зображень Христа та біблійних сюжетів усього світового мистецтва. Цінність цієї колекції репродукцій не художня, не мистецтвознавча, а в першу чергу історична. Ще за життя професора ця збірка викликала увагу та неабиякий інтерес. Люди приходили до Василія Екземплярського спеціально подивитися на неї, серед них був і майбутній автор «Майстра та Маргарити» Міхаїл Булгаков. Після смерті Василя Екземплярського его дружина Зінаїда Бокалінська переїжджає до Чехословаччини, але щороку повертається до Києва та відвідує могилу чоловіка. Не припинила вона свої стосунки і з родиною священника Олександра Глаголєва. Невістка отця Олексія, Праведниця Миру Тетяна, називала В. Екземплярського найрозумнішою та найкращою людиною, яка їй зустрічалася. Вона неодноразово просила Бокалінську подарувати їм колекцію, яку та переховувала у Києві. Десь в середині 1950-их років Зінаїда Бокалінська залишає Глаголєвим частину колекції.

Саме ця частина була збережена родиною Глаголєвих та у 1996 році передана у дар Музеєві Булгакова. Це 1200 репродукцій. Доля іншої частини невідома. Онука

отця Олександра Марія згадувала, як вже до них спеціально приходили у гості, щоб побачити колекцію. У радянські атеїстичні часи гонінь на церкву ця колекція була справжньою підтримкою для віруючих, але вкрай небезпечною для родини Глаголєвих, що вони чудово розуміли.

Свого часу Музей М. Булгакова на основі цієї колекції зробив виставку «Що є істиною?»[7]. Перший зал був присвячений саме матеріалам професорам КДА, друзям родини Булгакових: А. Булгакову, М. Петрову, О. Глаголєву, П. Кудрявцеву, В. Екземплярському. Другий зал займала саме колекція Екземплярського. По периметру були встановлені рами у вигляді вікон, всередині яких були розташовані зображення. Коли відвідувачі заходили до цієї зали, вікна були зачинені, у залі було темно. З кожним відкритим вікном, з'являвся світ та зображення Христа. Наприкінці зала заповнялася світлом та великою кількістю репродукцій розп'ятого Христа. Ця виставка, її наповнення київськими матеріалами дозволили підняти тему походження євангельського контексту роману «Майстер та Маргарита».

Коли сьогодні ми розповідаємо про важливість київського періоду життя М. Булгакова в його творчості, то мова йде в першу чергу про формування таких важливих для письменника понять як місто та дім. Міфи, що стали основою його художнього світу, присутність або відсутність яких в житті людини є мірилом якості життя. Чим жило те місто, яке Булгаков пише з великої літери, або, що робить дім «домом постройки изумительной», «родным гнездом». Про ці важливі, вічні поняття людського буття розповідає Музей М. Булгакова. Тому, люди, які були друзями, колегами, їх коло спілкування допомагає зрозуміти інтереси, уподобання родини Булгакових, майбутнього письменника Міхаїла Булгакова. Булгакознавці, насамперед М. Чудакова, М. Петровський писали про вважливість київських років, київських спогадів, київських відеорядів для усієї творчості письменника Булгакова. Музей М. Булгакова досліджує цей ранній період багато років, колекція музею постійно зростає і те, про що ми тільки здогадувалися, сьогодні стає для нас абсолютно зрозумілим.

Так, отримання у 2012 році родинного архіву від племінниці М. Булгакова підтвердило багато наших припущень, у тому числі про зв'язок між молоддю Булгаковими та В. Екземплярським. Молодша сестра Булгакова Єлена не просто допомагала сліпому професору по господарству, вона записувала під його диктовку статті, займалася класифікацією колекції зображень Христа. Сестра Надєжда після повернення до Києва деякий час жила з чоловіком саме в квартирі Екземплярського. У своєму щоденнику вона залишила запис: «Я люблю Василия Ильича искренне, глубоко и просто – с его сединой, дивным цветом лица и очками, ослепшим глазом и сердцем, в котором нет клапана, и в котором умещается весь мир. Благодарю судьбу и Бога, что имею возможность сидеть у него, смотреть на него и слушать»[8].

Булгаков свого часу, за свідченнями сучасників, ходив до професора роздивлятися його колекцію та передавав йому вітання у своїх листах до Києва. Ці

[7] *Поліщук Т.* Найзнаменитіші «Лики Христа» у Будинку Михайла Булгакова // Україна. Європа. Світ. 1997. № 23 (90). 14–19 червня. С. 6.

[8] Дом Булгакова. Совместный проект Литературно-мемориального музея М. Булгакова и издательства «Варто» и Центрального государственного архива Украины, г. Киев. К.: Варто, 2015. С. 165.

київські, родинні цінності, від яких Булгаков з таким молодим запалом відхрещується, повертаються до нього з новою силою саме у Москві, де він стикається з новим життям, реальністю радянської влади. Саме тоді він створює свої міфи про вічне Місто та Дім, та звертається до біблійних сюжетів у розпал антирелігійної боротьби.

Liudmyla Hubianuri,
Head of the Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
lgubianuri@gmail.com

KYIV ENTOURAGE OF MIKHAIL BULGAKOV. NOTES ON THE FIGURE OF VASYL EKZEMPLIARSKY, THE PROFESSOR OF KYIV THEOLOGICAL ACADEMY (1875–1933)

The most frequent question asked by modern Ukrainian readers about the person of Mikhail Bulgakov nowadays, is the question of his identification. For many years the writer's legacy was perceived as our own heritage. If we speak about writers who lived on the territory of Soviet Union, all the general cultural field belonged to Soviet heritage. The self-identification of Ukraine and the status of its independence needs to be reconsidered, the views to canons need to be rethought and the answers appropriate to the current time should be formed.

The most part of Bulgakov life is closely connected to Kyiv. Particularly, the writer was born in Kyiv here he studied in gymnasium and university, as well as practiced medicine, and in this city appeared his first literary works. However, behind this purely literary canvas stand all the factors that actually shaped him as a future writer: those are his family, people that surrounded him, and Kyiv with its literary, musical and theatrical traditions. But being the son of religious writer, theologian and the professor of Kyiv State Academy, Mikhail Bulgakov perceived Kyiv also as one of the main centers of religious and philosophical life.

After the death of Athanasius Bulgakov, among his former colleagues who helped and supported his family was Vasyli Ekzempliarsky, a famous theologian and philosopher, and professor of Kyiv State Academy. The Bulgakov Museum possesses the archive of Ekzempliarsky's works. First of all, among these works there are manuscripts, publications, correspondence with Bulgakov family, photographs, and the famous art collection "The Faces of Christ". In the world art circles the collection of Christ's reproductions was at that time an outstanding art event which took place in Kyiv. This collection contained about 10000 images of Christ's Faces. People deliberately came to visit the Professor to see "The Faces of Christ". The future author of "The Master and Margarita" was among those visitors too.

Keywords: Kyiv, Bulgakov, Museum, Ekzempliarsky, collection

Олеся Житкова,
кандидат історичних наук,
незалежний науковець
Київ
olesya_ukraine@ukr.net

УЧАСТЬ ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО В ОНОВЛЕННІ ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ АВТОКЕФАЛЬНИХ ПАРАФІЙ М. КИЄВА (КІНЕЦЬ 1910-х – ПОЧАТОК 1920-х рр.)

На межі 1910 – 1920-х рр. Київ став осередком формування автокефальних парафій та керівних органів майбутньої Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Члени київських православних громад розпочали активне оновлення внутрішньоцерковного життя, яке згодом перейняли віряни інших парафій. Реформування церковного укладу полягало насамперед у поверненні релігійним службам національних рис, українізації тематики богослужінь та переході на українську мову відправ. Значне місце в модернізації церкви посів священник, автокефальний діяч та майбутній Митрополит УАПЦ Василь Липківський. Він зробив низку перекладів релігійних текстів українською мовою («Повний чин Літургії Іоанна Золотоустого», молебні, служби на церковні свята та ін.), брав участь у створенні та запровадженні нових релігійних служб (панахиди за П. Кулішем, Т. Шевченком, свято «Другої Покрови» тощо).

Ключові слова: Київ, автокефалія, Василь Липківський, внутрішньоцерковне життя.

Піднесення національної свідомості та прагнення до відновлення релігійної окремішності у часи Української революції обумовило розповсюдження автокефального руху на території міста Києва. Учасники автокефального руху заснували низку парафій у місті, зробили значний внесок в організаційне оформлення та діяльність Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Ключовими засадами ідеології національної православної церкви були її автокефалія, українізація й оновлення, а також більший вплив вірян на церковне життя, порівняно із поширеним в імперські часи «управлінням згори». У 1919 р. у Києві були засновані перші автокефальні парафії: Старокиївська при соборі св. Софії, Печерська при соборі св. Миколи, Подільська при соборі св. Апостола Андрія Первозванного та Либідська при церкві св. Пророка Іллі [1]. Саме члени київських автокефальних громад почали запроваджувати україномовні служби й перекладати релігійну літературу рідною мовою, оновлювали церковну практику. Вагоме місце у цих трансформаційних процесах займав Василь Липківський, котрий став одним із очільників автокефального руху – ще з 1917 р. проводив церковні зібрання, вживав заходів для відновлення незалежності української православної

[1] Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з світською владою. 1920 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

церкви. Він був членом Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) – найвищого керівного органу церкви, священнослужителем Старокиївської парафії при св. Софії та настоятелем Софійського собору (з 1919 р.) [2], а в 1921 р. під час Першого всеукраїнського православного церковного собору став Митрополитом Київським та всієї України.

Василь Липківський доклав зусиль до українізації церковного життя, одним із перших почав перекладати рідною мовою релігійні тексти. Зокрема, він переробив для першої автокефальної служби 9 (22) травня 1919 р. молитви «на часах» (молитви, котрі читаються у певний час доби) [3] та разом з іншими автокефальними церковнослужителями провів цю службу в Микільському соборі [4]. У праці «Відродження церкви в Україні. 1917–1930» В. Липківський, згадуючи про вплив відправи на мирян, зазначав, що на всеношній і на службі Божій зібралося багато людей («не тільки в соборі а й навкруги його було тісно» [5]), а віряни були дуже зворушені чути на богослужінні рідну мову [6].

У тому ж році священик увійшов до складу перекладового відділу (інші назви – комісія, секція [7]) ВПЦР, завданням якого було забезпечення автокефальних громад україномовною богослужбовою літературою. Пізніше В. Липківський згадував, що перекладати тексти доводилося в складних умовах, оскільки «треба було не гаїтись, а тимчасом грецьких оригіналів не можна було дістати, переклади робились переважно з слов'янського» [8]. Вже незабаром після заснування комісії віддані В. Липківським на розгляд перекладені єктенії на літургії й недільні тропарі та кондаки були ухвалені до вжитку [9]. У березні 1920 р. В. Липківський подав на розгляд комісії переклад із грецької мови «Повного чину Літургії Іоанна Золотоустого», а вже в квітні текст було ухвалено до друку [10]. Також впродовж 1919 – 1920-го рр. Липківський переклав тексти служб, які читалися на Спаса [11], на Різдво Христове та на Великдень [12]. Окрім цього, священник склав молебень про єднання церков на першу

---

[2] *Зінченко А.* Визволитися вірою: життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ : «Дніпро». 1997. С. 175.

[3] Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. // ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 31.

[4] *Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917 – 1930. Торонто : Українське видавництво «Добра книжка». 1959. С. 25–26.

[5] Там само. С. 26.

[6] *Липківський В.* Православна Христова церква українського народу. Мюнхен : видання Православної Церковної Ради УАПЦ. 1951. С. 25.

[7] Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. Арк. 31.

[8] *Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917–1930. С. 116–117.

[9] Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. Арк. 31зв.

[10] *Житкова О.* Українізація внутрішньо-церковного життя УАПЦ у м. Києві (1920-ті рр.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. 2019. Випуск 57. С. 95.

[11] Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. Арк. 31зв.

[12] Там само. Арк. 32–32зв.

неділю посту, молебень на «Першу Покрову» (свято відродження УАПЦ) та службу на «Другу Покрову» (свято всесоборного відродження української ієрархії) [13].

Як активний учасник українського церковного життя та член провідної автокефальної парафії при Софії Київській, В. Липківський брав участь у відзначенні нових автокефальних церковних свят та вшануванні діячів української історії та культури. Наприклад, відповідно до протоколу загальних зборів членів Старокиївської парафії від 3 серпня 1919 р., у сторіччя від народження письменника П. Куліша 9 серпня 1919 р. у соборі св. Софії планували провести урочисту панахиду [14]. В автокефальних громадах Києва запровадили відзначення роковин смерті Т. Шевченка. Так, у 1920 р. планували 10 березня виконати всеношну службу в усіх київських храмах, а 11 березня провести у Софійському соборі загальну урочисту панахиду разом з причетом усіх храмів українських парафій [15]. Подібною за змістом була програма заходів у 1922 р. 10 березня 1922 р. у всіх автокефальних церквах м. Києва проводилася «всеношна з літією і полієлеєм», 11 березня – літургія (о 9-й ранку – у соборі св. Софії, о 8-й ранку – в інших храмах) і панахида у всіх автокефальних церквах. Панахиду в Софійському соборі планували організувати за участю всіх членів українських приходів та «всього присутнього в Києві українського духівництва» [16].

Свято «Другої Покрови» було присвячене річниці утворення вищої ієрархії УАПЦ на Першому всеукраїнському православному церковному соборі 1921 р. та відзначалося у жовтні. У «Вістях ВПЦР» від 8 жовтня 1922 р. зазначалося, що перше святкування «Другої Покрови» планували почати урочистою відправою всеношної напередодні свята за участю митрополита та усього автокефального єпископату і духовенства Києва. У день свята збиралися провести ранню та пізню урочисті літургії з обходженням храму, а о сьомій годині вечора у соборі св. Софії – «повечірря українських духовних співів, читання і проповідування». Програму повечір'я розробила спеціальна комісія із членів ВПЦР і причет Софійського собору[17].

Варто зазначити, що в межах даної публікації неможливо детально розкрити внесок Василя Липківського в оновлення внутрішньоцерковного життя київських автокефальних парафій. Проаналізована у праці діяльність священника засвідчує, що В. Липківський став одним із очільників реформування внутрішньоцерковного життя майбутньої УАПЦ. Він доклав значних зусиль у цей процес на етапі заснування та становлення перших автокефальних парафій м. Києва наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. Окрім керування загальноцерковними справами та наглядом за парафією при Софії Київській, він перекладав українською мовою релігійну літературу, оновлював тексти богослужінь та приймав участь у безпосередньому запровадженні нових релігійних служб та свят.

---

[13] *Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917–1930. С. 117.

[14] Протоколи засідань Софіївської церковної ради м. Києва. 29 червня – 5 серпня 1919 р. // ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 30. Арк. 24зв.

[15] Обіжники до парафій Спілки. 1920 р. // ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4–4зв.

[16] Порядок святкування роковин смерті Тараса Шевченка. 1922 р. // ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 8.

[17] «Вісті ВПЦР». 1921 – 1923 рр. // ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 120. Арк. 15–15зв.

Olesya Zhytkova,
PhD,
independent scientist
Kyiv
olesya_ukraine@ukr.net

VASYL LYPKIVSKY'S PARTICIPATION IN THE INTERNAL CHURCH LIFE RENEWAL OF KYIV'S AUTOCEPHALOUS PARISHES (LATE 1910s – EARLY 1920s)

Between 1910s and 1920s. Kyiv became the epicentre for setting up autocephalous parishes and governing bodies of the future Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC). Members of the Kyiv Orthodox communities began an active renewal of internal church life, which was later adopted by believers from other parishes. The reformation of the church order consisted primarily in the return of national features to religious services, the Ukrainization of the topics of divine services and the transition to the Ukrainian language of services. Priest Vasyl Lypkivsky, advocate of autocephalacy and future Metropolitan of the UAOC, played a prominent role in the modernization of the church. He made a number of translations of religious texts into Ukrainian ("The Full Rite of the Liturgy of John Chrysostom", prayer services, services on church holidays, etc.), took part in the creation and introduction of new religious services (memorial services for P. Kulish, T. Shevchenko, the holiday of the "Second Protection of the Holy Virgin", etc.).

Keywords: Kyiv, autocephaly, Vasyl Lypkivsky, internal church life.

Максим Собко,
студент Київської духовної семінарії
Київ
msobko47@gmail.com

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПРОТОІЄРЕЯ МИНИ ТРОФИМОВИЧА ЖОЛКЕВИЧА (1809–1872), НАСТОЯТЕЛЯ ІЛЛІНСЬКОЇ ЦЕРКВИ МІСТА КИЄВА

Базуючись на друкованих виданнях Київського єпархіального управління, в рамках даної статті автор досліджує основні віхи біографії протоієрея Мини Трофимовича Жолкевича. У 1833–1872 рр. священик служив настоятелем Іллінської церкви міста Києва, а також викладачем закладів, які навчали вихідців з священицьких сімей.

Ключові слова: Мина Жолкевич, Іллінська церква, духовне училище, Київ.

Іллінський храм – перший на Русі, який згадується у «Повісті минулих літ». За однією з версій, саме поблизу неї у 988 р. кияни прийняли хрещення. Замість зруйнованого під час монгольської навали храму, в 1692 р. було споруджено новий кам'яний, на пожертви міщанина Петра Гудими.

В рамках даної статті ми розглянемо сторінки біографії людини, життя якої впродовж майже 40 років було пов'язане з історією цього храму. Це був її настоятель протоієрей Мина Трофимович Жолкевич. Досліджуючи основні віхи його біографії ми користувалися матеріалами, віднайденими у Київських єпархіальних відомостях та інших виданнях Київської духовної консисторії.

Рік народження о. Мини Жолкевича не відомий, але ми знаємо рік його смерті і те, що він прожив 63 роки[1]. Виходячи з цього, можемо дізнатися рік його народження, а саме 1809 р. Він народився в селі Погребища Сквирського повіту Київської губернії у сім'ї дячка Трофима Жолкевича. Сім'я майбутнього священика була дуже бідною, тому батьки не могли забезпечити освітою свого сина. Молодий юнак замість школи ходив з батьком по приходу, допомагаючи йому в служінні. Однак знайшовся благодійник, протоієрей Миколай Шереметинський, який взяв на себе клопотання про прийняття Мини у Києво-Подільське училище на казенне утримання. Так у 1821 р. 12-річного юнака було прийнято до училища[2].

В 1833 р. Мина закінчив курс наук у Київській духовній семінарії зі ступенем студента. Він був здібним учнем, володів хорошим голосом і був півчим у хорі, а після закінчення філософського класу – сам керував хором. Своїми якостями звернув на себе увагу митрополита Євгенія (Болховітінова), котрий дозволив йому, як благонадійному учневі, переписувати власні твори. Митрополит також направляв його для навчання в Київську духовну академію, але молодій юнак відмовився, тому що за ним

---

[1] Протоиерей Мина Трофимович Жолкевич. Некролог // Киевские епархиальные ведомости. Ч. О. 1873. № 1. С. 14.
[2] Там же. С. 15.

була зачислена Іллінська парафія[3]. 22 серпня 1833 р. його було рукопокладено в священики Іллінської церкви[4]. Перед хіротонією він обвінчався. За дружину взяв сироту, і разом з тим прийняв на себе турботу не тільки про неї, а й про її родичів[5].

Замість навчання академії, 18 серпня 1833 р. Мина Трофимович став учителем Києво-Подільського приходського училища другого класу другого відділення. 19 вересня 1834 р. він став помічником інспектора по училищу, і на цій посаді залишався до 24 жовтня 1847 р. Як обдарованого і діяльного наставника, 19 вересня 1834 р. його було переведено на друге нижче відділення повітового училища на класи латинської мови, арифметики і нотного співу, де він прослужив до 1 грудня 1850 р. Будучи вчителем у нижчому відділенні, він двічі виконував обов'язки вчителя вищого відділення: з 20 жовтня 1838 р. по 14 жовтня 1839 р. та з 15 жовтня 1861 р. по 14 лютого 1862 р. За відміну працю, опіку над хворими і за сумлінне виконання обов'язків помічника інспектора училища 24 квітня 1840 р. був нагороджений річним окладом учительської платні[6].

У 1850 р. отець Мина був переведений вчителем у вищі перші відділення на класи катехізису, Священної історії, арифметики і латинської мови. Після реорганізації училища, 8 січня 1854 р. йому доручено викладати тлумачення Євангелія, катехізис і латинську мову в усіх трьох перших відділеннях училища[7].

Слід зазначити, що крім служби на посаді вчителя, священик Мина Жолкевич виконував ще й ряд обов'язків по училищу. Як знавець співу, 30 жовтня 1848 р. він був назначений членом комітету, який було створено для дослідження церковних наспівів. Декілька разів єпархіальне начальство призначало його членом ревізійного комітету для перевірки економічних звітів по Київським духовним академії та семінарії. З 9 лютого 1868 р. до жовтня 1872 р. був членом училищного правління[8].

У 1857 р. отця Мину спіткало горе: померла його дружина. З десяти дітей, яких вони мали у шлюбі, живими залишились тільки два сини. Старший не відрізнявся особливими даруваннями, помер від тривалої хвороби в 1870 р. Молодший син був обдарований і з успіхом закінчив семінарію. Батько хотів, щоб він продовжив навчання в академії, але замість неї він пішов вчитись до університету. Здоров'я отця Мини також підкосила і втрата єдиного брата, який помер щойно взявши шлюб. У 1857 р. помер чоловік його старшої сестри, який залишив малолітніх дітей[9]. Очевидно, священик опікувався і ними.

Проте, незважаючи на потрясіння в особистому житті і на зайнятість по духовно-учбовій службі, отець Мина Жолкевич залишався пастирем Церкви і стояв на чолі парафіяльної громади. Правда, вона була невеликою. Станом на 1865 рік нараховувала 103 особи обох статей[10].

---

[3] Там же. С. 15.

[4] Там же. С. 16.

[5] Там же. С. 19.

[6] Там же. С. 16 – 17.

[7] Там же. С. 16.

[8] Там же. С. 16 – 17.

[9] Там же. С. 19 – 20.

[10] *Похилевич Л. К.* Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов. К., 1865. С. 97 – 98.

Іллінська церква знаходилася на березі Дніпра, в місці, яке високо цінувалося через торгову зручність. Використовуючи цим, його стараннями було побудовано кам'яні торгові лавки, завдяки яким храм отримував значні прибутки. Це дозволяло Іллінській церкві більше за всі інші київські храми робити пожертвування на училище дівиць духовного звання[11]. Отець Мина і персонально займався пожертвуванням на користь сиріт, які виховуються у Київському духовному жіночому училищі[12].

За час настоятельства отця Мини Іллінський храм було приведено у цілком благоліпний вид з особливо багатою ризницею та іншими дорогими священними речами, які пожертвували прихожани[13]. Збудовані завдяки його ініціативі торгові лавки здаються в оренду. За даними на 1865 р., це приносило на користь церкви до 1300 крб. прибуток на рік. У цей час нерухомий капітал, який належав церкві, становив до 5000 крб. Свічний і вінчиковий дохід досягав до 48 крб., дохід гаманцевий і від найму магазинів до 2800 крб, кружковий до 200 крб.[14].

За ревні труди, як по духовно-училищній, так і по єпархіальній службі отець Мина Жолкевич мав ряд церковних нагород. У 1835 р. був нагороджений набедреником, 21 квітня 1845 р. – оксамитовою фіолетовою скуфією, 5 квітня 1852 р. – оксамитовою фіолетовою камилавкою, 2 лютого 1857 р. – возведений у сан протоієрея. 22 квітня 1861 р. був виданий царський указ про нагородження наперсним хрестом, яке відбулось 23 червня 1861 р. 14 травня 1867 р. був нагороджений орденом святої Анни III ступеню, а згодом – II ступеню[15].

Свою останню службу отець Мина відправив 21 листопада 1872 р. Ввечері того ж дня він ще звершив таїнство Хрещення у парафіяльному домі. Але вже 24 листопада о 10-й годині після триденної хвороби, він відійшов у вічність. Він мав 63 роки, з яких 39 років віддав Церкві і справі виховання молоді духовного стану[16].

Винос тіла священика в Іллінську церкву було звершено 26 листопада 1872 р. Відспівування 27 листопада очолив ректор Київської духовної семінарії архімандрит Ферапонт (Солнцев). Поховано протоієрея Мину Жолкевича було на Щекавицькому кладовищі[17].

Узагальнюючи інформацію, отриману з джерел, можемо зробити висновок, що протоієрей Мина Трофимович Жолкевич був сумлінним пастирем Церкви. Усі свої сили він віддав парафіяльному служінню, піклуванням про благоліпність та процвітання Іллінського храму, в якому був настоятелем майже 40 років. Але найбільшим його здобутком було служіння, спрямоване на освіту і виховання підростаючого покоління.

---

[11] Протоиерей Мина Трофимович Жолкевич. С. 18 – 19.

[12] Пожертвования в пользу училищ.// Киевские епархиальные ведомости. Ч. О. 1862. № 8. С. 77 – 78.

[13] Протоиерей Мина Трофимович Жолкевич. С. 18 – 19.

[14] *Похилевич Л. К.* Монастыри и церкви г. Киева. С. 97 – 98.

[15] Высочайшия повеления // Киевские епархиальные ведомости. Ч. О. 1861. № 8. С. 79 – 80; Протоиерей Мина Трофимович Жолкевич. С. 17 – 18.

[16] Протоиерей Мина Трофимович Жолкевич. С. 14.

[17] Там же. С. 21 – 22.

Maksym Sobko,
student, Kyiv Theological Seminary
Kyiv
msobko47@gmail.com

PAGES OF THE BIOGRAPHY OF ARCHPRIEST MINA TROFYMOVYCH ZHOLKEVYCH (1809–1872), THE RECTOR OF ST. ELIJAH'S CHURCH OF THE CITY OF KYIV

Based on the printed editions of the Kyiv Diocesan Administration, in the framework of this article, the author explores the main milestones of the biography of Archpriest Mina Trofimovych Zholkevych. In 1833–1872, the priest served as the rector of St. Elijah's Church in Kyiv, as well as a teacher at institutions where children and young people from priestly families were educated.

Key words: Mina Zholkevych, St. Elijah's Church, church college, Kyiv.

МУЗЕОЛОГІЯ

Музейна практика

Валентин Антонюк,
завідувач відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Києва
Київ
valentyn.antoniuk2018@gmail.com

ПАНДЕМІЯ COVID-19 & МУЗЕЙ

Музеї відіграють важливу роль у суспільстві: зберігають культурну спадщину, сприяють освіті, творчості та взаємодії, створюють нові цінності та впливають на економічний розвиток. Пандемія COVID-19 безпосередньо вплинула на роботу закладів культури. Автор дослідив вплив протиепідемічних заходів на відвідуваність експозиції Музею історії міста Києва. На цьому прикладі можна прослідкувати загальні тенденції, з якими зіткнулися подібні установи.

Ключові слова: музей, пандемія, COVID-19, відвідуваність, музейна аудиторія.

Пандемія COVID-19 сильно вплинула на життя людей. Коли стало зрозуміло, що нова хвороба загрожує всім без винятку країнам, розпочалися безпрецедентні кроки для протидії її поширенню. Однією з перших, хто відчув на собі її потужний удар, була сфера культури. Унаслідок прийнятих обмежень заклади культури втратили значну частину своєї аудиторії. Так, за даними ЮНЕСКО, навесні 2020 року майже 90 % музеїв по всьому світу (а це понад 85 тис. установ) припинили приймати відвідувачів[1]. Там же вказано, що в країнах Східної Європи тимчасово закрилися 98,7 % музеїв[2].

3 березня 2020 року в Україні підтвердили перший випадок нової хвороби, а через два тижні виявили двох інфікованих у Києві. Українська влада почала вживати радикальних заходів: введення карантину; закриття кордону;

[1] Museums around the world in the face of COVID-19. – С. 4. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373530 (дата звернення: 24.10.2021).

[2] Там само. – С. 13.

припинення роботи громадського транспорту, ринків, торговельно-розважальних центрів, закладів культури; переведення працівників у режим віддаленої роботи або на простій, а навчальних закладів – у дистанційний режим. Згодом вжиті заходи послаблювалися, але вводилися знову під час нових хвиль захворюваності.

Унаслідок прийнятих обмежень із 18 березня до 29 червня 2020 року Музей історії міста Києва був закритий для відвідувачів. У листопаді того ж року діяв карантин вихідного дня (загалом 6 днів). У підсумку за весь рік Музей не приймав відвідувачів 104 дні. Протягом 9 місяців 2021 року ситуація була трохи кращою. Музей закривався двічі, але на коротші, ніж у попередньому році, терміни. Музей не приймав відвідувачів із 8 до 24 січня та з 20 березня до 30 квітня – загалом 47 днів.

Крім закриття, на роботу Музею вплинули ще й протиепідемічні обмеження, коли він був відкритий. У Києві періодично вводили обмеження на кількість осіб у приміщеннях, групах і під час масових заходів. Ще одним наслідком пандемії стало зменшення іноземних туристів: за інформацією Державного агентства розвитку туризму в 2020 році в Україну в'їхало вчетверо менше іноземців, ніж у попередньому[3].

Спробуємо проаналізувати вплив описаних вище чинників, викликаних пандемією, на відвідуваність Музею історії міста Києва на прикладі постійно діючої виставки «Київ і кияни. Шлях крізь віки». Для порівняння використаємо дані по платних відвідувачах за 2019, 2020 і 9 місяців 2021 року. Дані взяті з Книг обліку екскурсій та відвідувачів за відповідні роки.

У 2019 році на постійно діючу виставку «Київ і кияни. Шлях крізь віки» було продано 16 523 квитків, у 2020 – 4 828, протягом 9 місяців 2021 – 6 147. Отже, у перший «ковідний» рік прийшло лише 29,2 % від загальної кількості платних відвідувачів за попередній рік. Помітно, що за 9 місяців 2021 року ситуація з платними відвідувачами в кількісних показниках стала кращою порівняно з попереднім роком, проте за динамікою вона не може зрівнятися з «доковідним». На Графіку 1 видно, що пікові показники відвідування постійно діючої виставки у 2019 році були навесні, у жовтні, листопаді та грудні. У 2020 році на цей час припали або введення локдауну (як навесні), або посилення протиепідемічних обмежень (восени-взимку). Відтак, стрибка відвідуваності експозиції Музею, який був у 2019 році, не відбулося – показники залишилися на тому ж рівні, що й після відкриття Музею в кінці червня і до кінця року не змогли подолати позначку в 500 платних відвідувань на місяць.

Варто окремо проаналізувати відвідування постійно діючої виставки «Київ і кияни. Шлях крізь віки» в 2021 році. За перші три місяці було продано 1488 квитків – лише 60,4 % від проданих в аналогічні місяців 2020 року. Проте з травня ситуація суттєво змінилася: на Графіку 1 видно, що крива за цей рік відповідає аналогічним літнім показникам «доковідного» 2019 року, а відвідуваність у вересні навіть збільшилася 10 %. Така динаміка викликає питання: чи показники зростатимуть як у кривій «доковідного» 2019 року, чи залишаться на одному рівні як у 2020 році? Враховуючи нову хвилю захворюваності на COVID-19, відповідь стає все очевиднішою.

---

[3] Статистичні дані щодо перетину українського кордону громадянами інших держав. URL: https://www.tourism.gov.ua/blog/statistichni–dani–shchodo–peretinu–ukrayinskogo–kordonu–inozemcyami (дата звернення: 24.10.2021).

Книги обліку відвідувачів і екскурсій дають змогу проаналізувати відвідувачів музейної експозиції також по окремих категоріях: «дорослі», «студенти», «пенсіонери» і «школярі». Ці дані узагальнені в графіках 2–5. Видно, що кожна з категорій має значно меншу кількість відвідувань у 2020 році порівняно з попереднім роком. «Студенти» і «пенсіонери» загалом відповідають рівню, які ми встановили раніше – 29 % і 27,6 % відповідно. Кращу статистику має категорія «дорослі» – вона зменшилася всього до 37,1 %. Найбільше падіння спостерігається у «школярах» – аж 14,2 % від показника відвідуваності в 2019 році. Варто виокремити динаміку категорії «дорослі» – протягом 9 місяців 2021 року вона має найкращу динаміку: відвідуваність за травень-вересень фактично відповідає 2019 року і складає 94,6 %.

Відбулися зміни в частці загальної кількості відвідувань кожної категорії. У 2019 році на постійно діючу виставку найчастіше приходили «дорослі» – вони складали 42 % всіх відвідувачів, на другому місці – «школярі» з 29 %, решта – «студенти» і «пенсіонери» (29 % разом). У 2020 році «дорослі» зайняли вже 56,5 %, а «школярі» – 15 % – третє місце після «студентів» (19,1 %). У 2021 році «школярам» вдалося вдвічі збільшити кількість відвідувань, тому цього року вони знову посіли друге місце – 24,1 % («дорослі» – 54,5 %, «пенсіонери» і «студенти» – 21,6 % разом).

Наступні графіки (6–10) ілюструють замовлення платних екскурсій. У 2020 році їх було 207 (або 39,9 % від показника 2019 року), а за 2021 рік поки що 270. Як і у випадку з відвідуваністю, навіть протягом 9 місяців другого «ковідного» року спостерігається позитивна динаміка порівняно з попереднім. Тут теж основна частина екскурсій припадає саме на період з травня по вересень 2021 року. Цікаво, що останній розглянутий місяць демонструє хороші показники навіть для 2019 року, але, знову ж таки, чи протримаються вони далі?

Найменша різниця між «доковідним» і «ковідними» роками теж у категорії «дорослі»: у 2020 – 60,5 %, а за 9 місяців 2021 – 72,4 % від показників платних екскурсій 2019 року. Протилежні показники знову в «школярів»: 2020 – 13,3 %, 2021 – 31,7 % від «доковідного» року. Кількість екскурсій для «студентів» і «пенсіонерів» у 2020 році впала більш ніж удвічі, у 2021 році ситуація для цих категорій майже не змінилася.

Для кращого розуміння отриманих даних порівняємо статистику по постійно діючій виставці з ситуацією в інших музеях. Міжнародна рада музеїв (ICOM) зібрала дані про стан музеїв у 2020 році (за перші 9 місяців). Отримана інформація свідчить, що опитані заклади протягом року були закриті в середньому 155 днів, а відвідуваність зменшилася на 70 % і на 40–60 % зменшилися прибутки порівняно з попереднім роком[4]. До 2020 року частка музеїв, де кількість відвідувачів була до 5 тис. на рік, склала 16,9 %, а від 5 до 20 тис. осіб – 25,9 %. Якщо в першому «ковідному» році кількість музеїв з 5 – 20 тис. відвідувачами майже не змінилася – 25,1 %, то музеїв, де було лише до 5 тис. осіб у рік збільшилася аж до 46,2 %[5]. Звичайно, не цілком коректно порівнювати одну постійно діючу виставку з даними цілих музеїв.

---

[4] Поддержка музеев: в докладе ЮНЕСКО указаны варианты будущей деятельности. URL: https://ru.unesco.org/news/podderzhka–muzeev–v–doklade–yunesko–ukazany–varianty–budushchey–deyatelnosti (дата звернення: 24.10.2021).

[5] Museums, museum Professionals and COVID-19: follow-up survey. – С. 10. URL: https://icom.museum/wp–content/uploads/2020/11/FINAL–EN_Follow–up–survey.pdf

Проте вважаємо, що в нашому випадку це допустимо, щоб доповнити картину відвідуваності та замовлення екскурсій за 2020 рік.

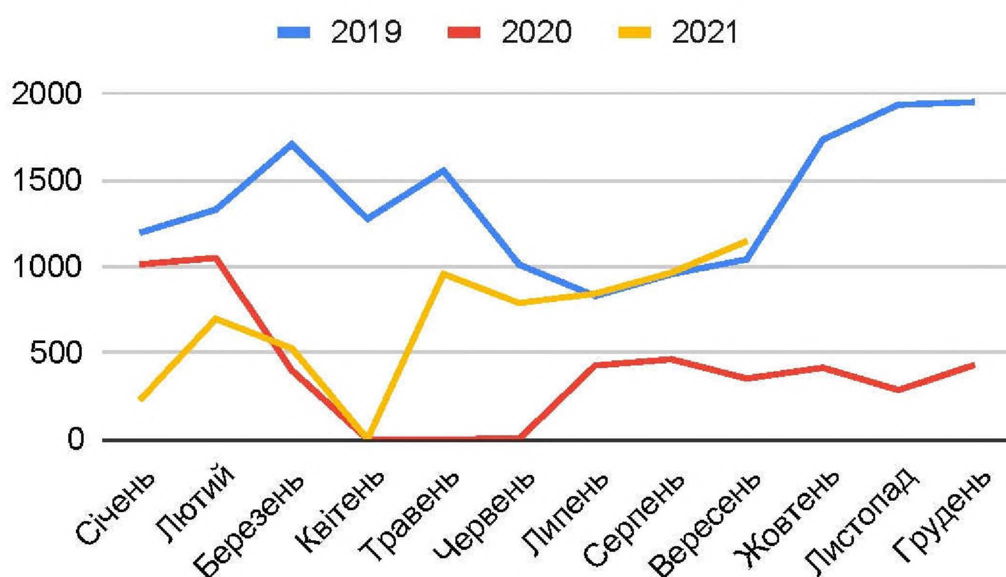
Отже, з отриманих даних можна зробити попередні висновки. Пандемія COVID-19 сильно позначилася на відвідуваності постійно діючої виставки «Київ і кияни. Шлях крізь віки». Музей втратив частину своєї аудиторії не тільки через фізичне закриття, але і внаслідок протиепідемічних заходів, коли він був відкритий. Протягом перших 9 місяців 2021 року ситуація дещо змінилася на краще, але лише в окремих випадках вона змогла наблизитися до показників «доковідного» року. Найбільша втрата випала саме на шкільну аудиторію – у період, коли вона найактивніша (весна і осінь), відбувалося сезонне підвищення захворюваності. На жаль, отримані результати загалом відповідають загальносвітовій тенденції. Відтак, перед музеями постав небувалий виклик, який, все таки, провокує шукати нові можливості для повернення втраченої і залучення нової аудиторії.

Valentyn Antoniuk,
Head of the Department of Scientific and Educational Work
Museum of Kyiv History
Kyiv
valentyn.antoniuk2018@gmail.com

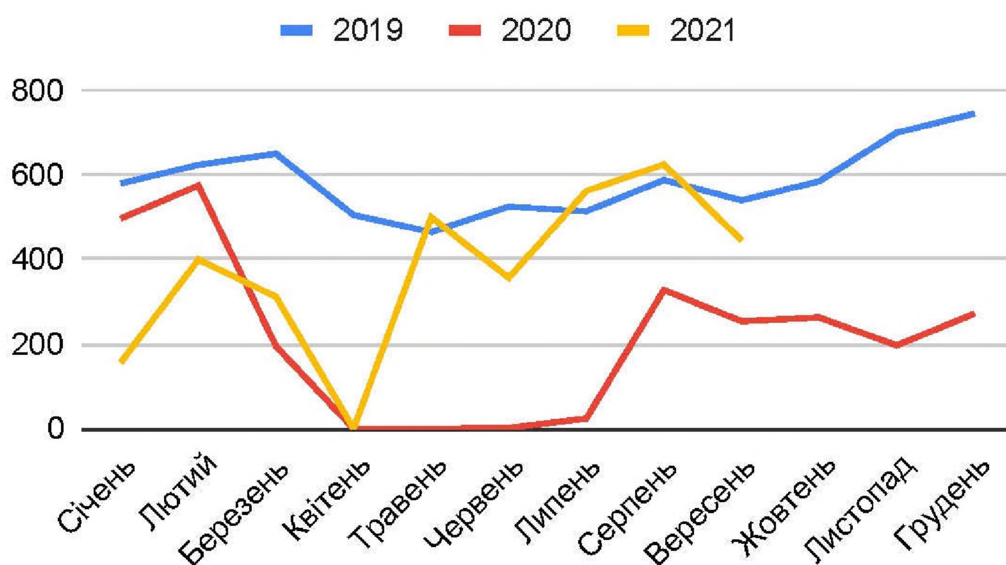
COVID-19 PANDEMIC & MUSEUM

Museums play an important role in society by preserving cultural heritage, promoting education, creativity and dialogue, creating new valuesand influence economic development. The COVID-19 pandemic directly affected all working processes in cultural institutions. The author analysed the way anti-epidemic measures affected the attendance of the exposition of the Museum of the Kyiv History. General trends these institutions faced with could be traced due to this research.

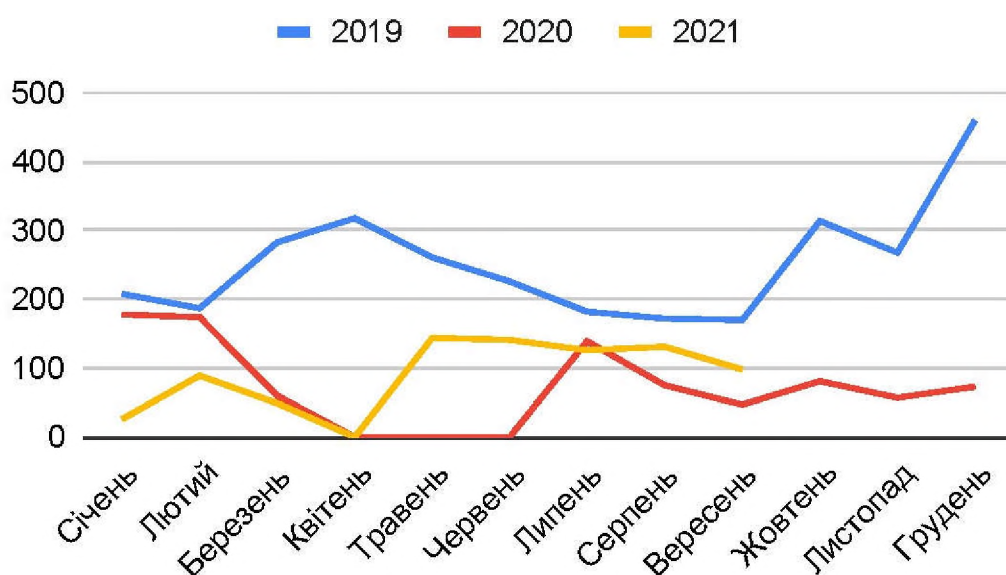
Key words: museum, pandemic, COVID-19, attendance, museum audience.

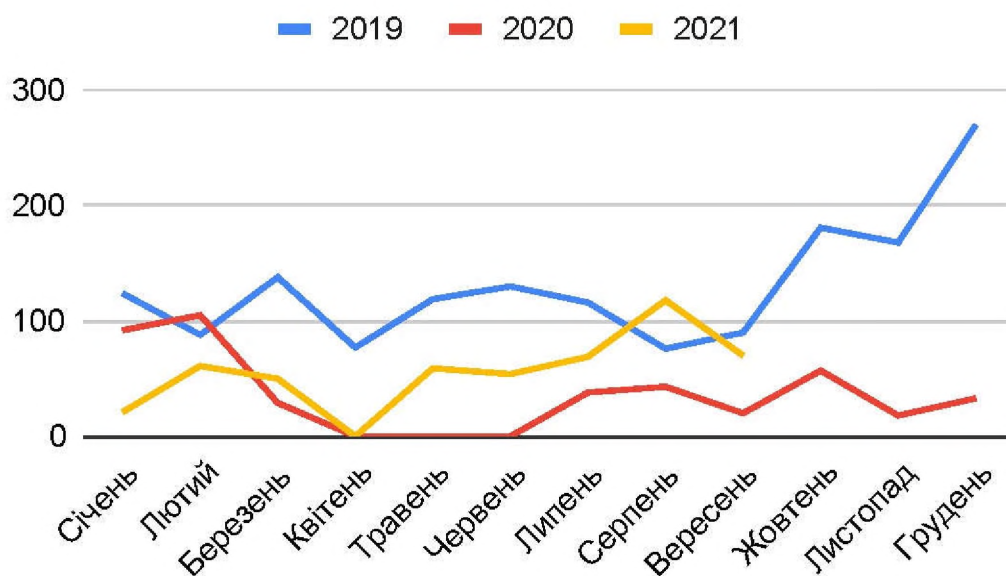
Графік 1. Платні відвідувачі постійно діючої виставки «Київ і кияни. Шлях крізь віки».

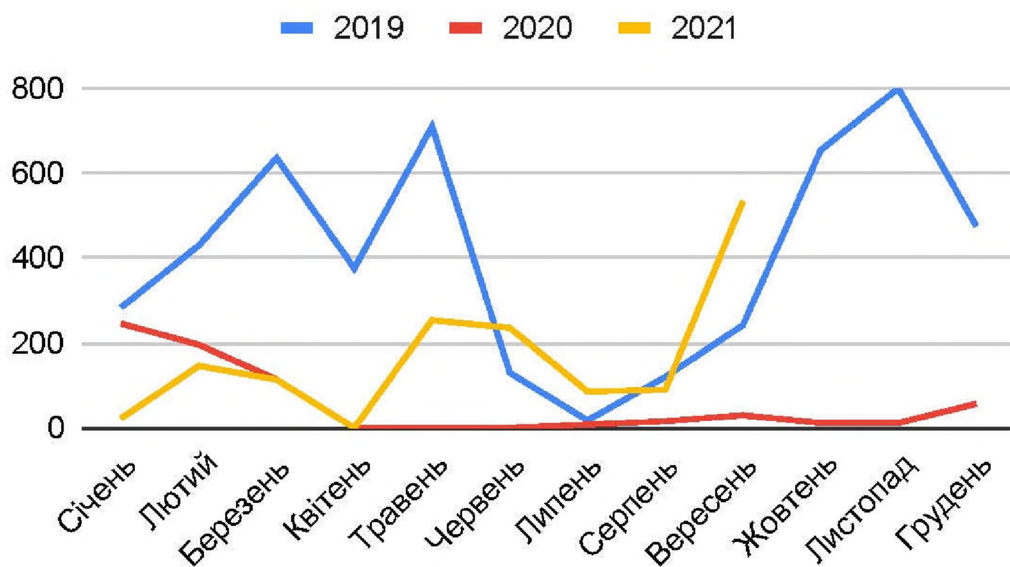
Графік 2. Відвідувачі: категорія «дорослі».

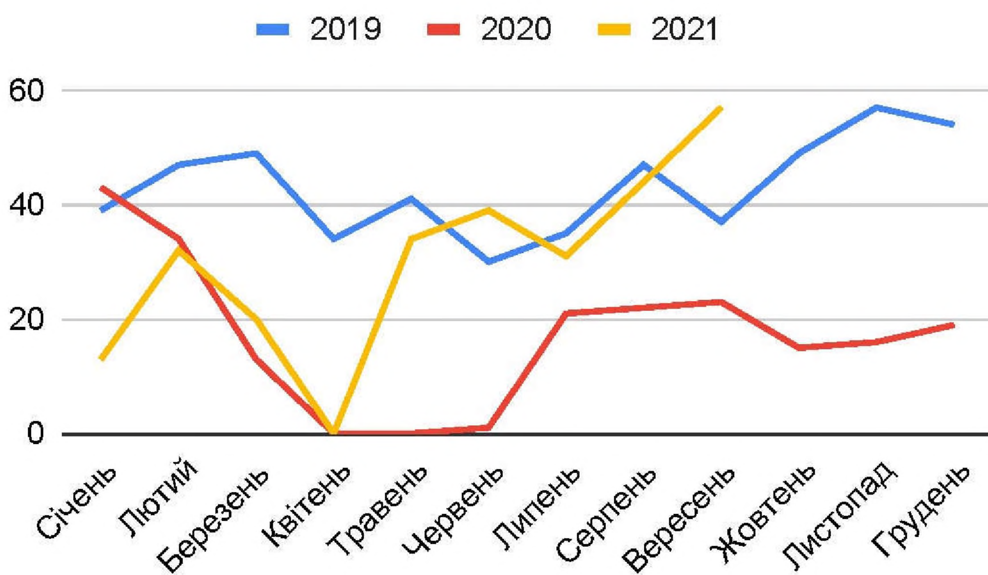
Графік 3. Відвідувачі: категорія «студенти».

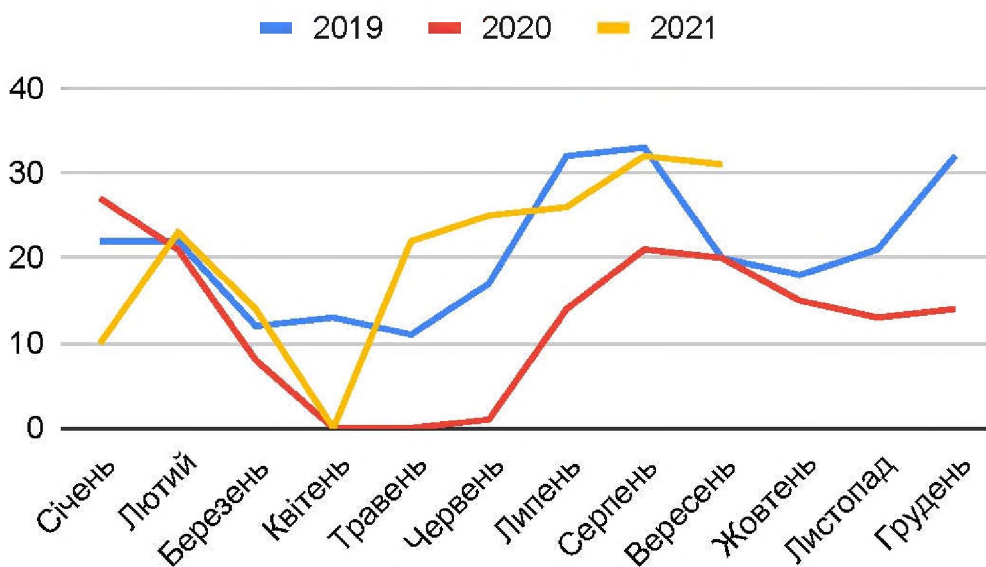
Графік 4. Відвідувачі: категорія «пенсіонери».

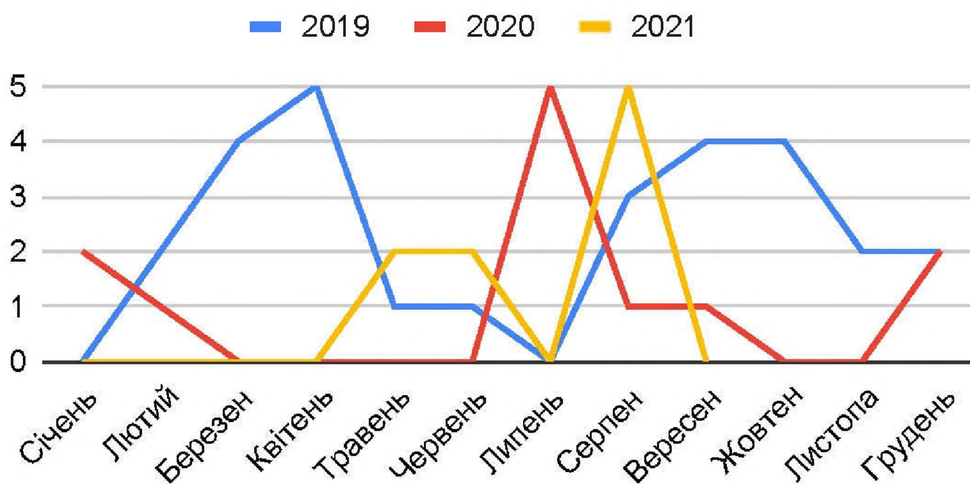
Графік 5. Відвідувачі: категорія «школярі».

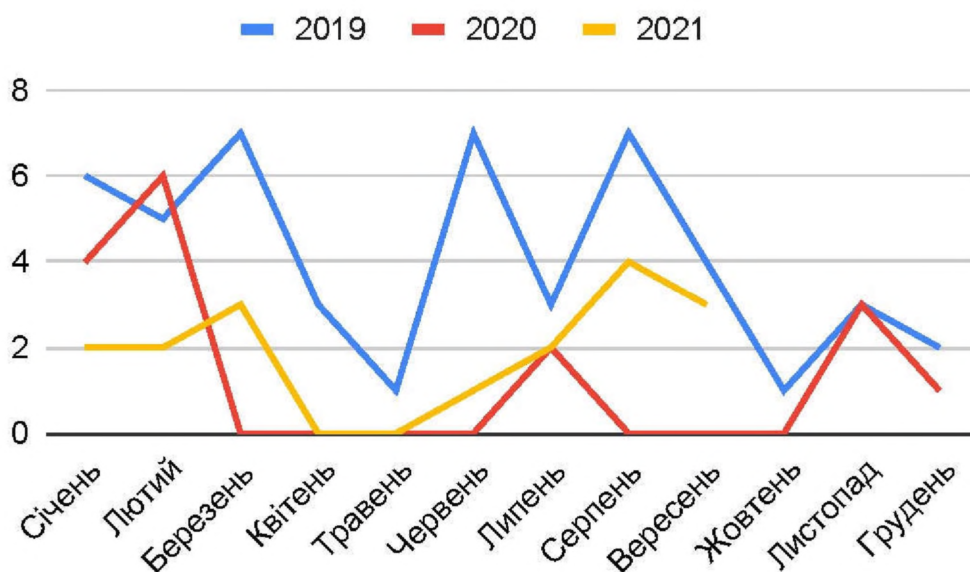
Графік 6. Платні екскурсії постійно діючою виставкою «Київ і кияни. Шлях крізь віки».

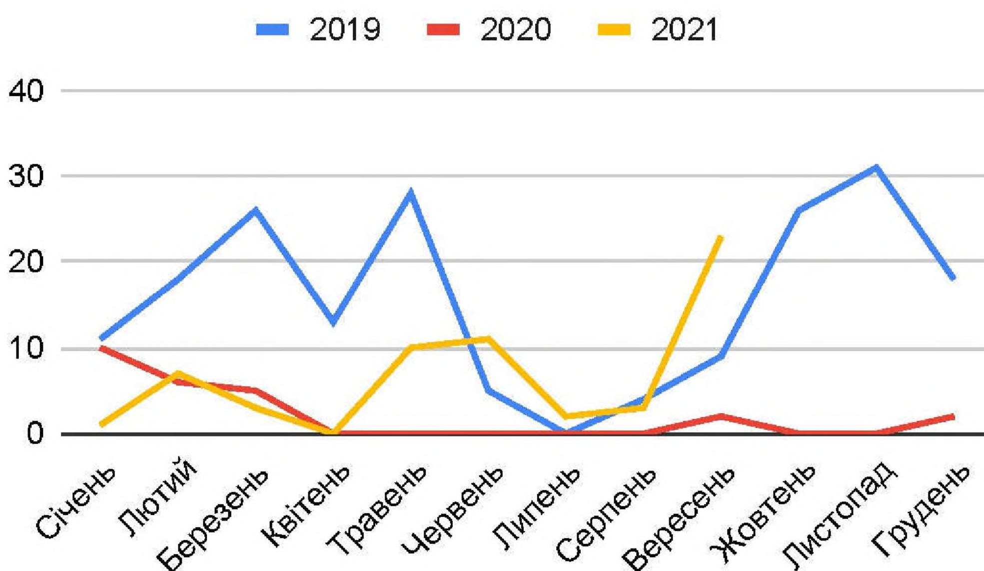
Графік 7. Екскурсії: категорія «дорослі».

Графік 8. Екскурсії: категорія «студенти».

Графік 9. Екскурсії: категорія «пенсіонери».

Графік 10. Екскурсії: категорія «школярі».

Ольга Виноградова,
провідний науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Києва
Київ
olia.vynohradova@gmail.com

ДОШКІЛЬНЯТА В МУЗЕЇ: НЕОБХІДНІСТЬ ВЗАЄМОДІЇ

Авторка розглядає питання залучення дошкільнят до музейного простору. Проаналізовано особливості розвитку дітей дошкільного віку та обґрунтовано важливість створення розвивального предметного середовища для формування їхньої особистості. Акцентується увага на освітній функції музею та її специфіці. Пропонується використання музейного середовища для розкриття природного потенціалу дітей дошкільного віку та забезпечення їхнього гармонійного розвитку.

Ключові слова: музей, музейна педагогіка, освітня функція, діти дошкільного віку, дошкільна освіта, розвивальне предметне середовище

Сучасні музеї співпрацюють із закладами освіти та беруть участь у педагогічній діяльності, аби в неформальних умовах та в ігровій формі ознайомити дітей із історичними процесами та культурними надбаннями людства. У Музеї історії міста Києва для школярів, з урахуванням їх віку та навчальних програм, розробили музейні заняття, тематичні та інтерактивні екскурсії[1]. Та на нашу думку залучення дитини до музейного простору має відбуватися раніше – із дошкільного віку – коли дитина активно пізнає себе та навколишній світ.

Ще наприкінці ХІХ ст. українська педагогиня та видатна діячка українського національно-визвольного руху Софія Русова вказувала на важливість та необхідність дошкільної освіти. Вона наполягала на тому, що викладання в дитячих садочках має здійснюватися рідною для дітей мовою, а виховувати національно свідому особистість варто змалку. Зрештою саме Софія разом із сестрою Марією Ліндфорс у 1871 р. відкрила в Києві перший український дитячий садок. С. Русова висловила революційне тоді припущення, що характер формується в ранньому віці і необхідно створити відповідні умови для розвитку здібностей дитини. Серед принципів дошкільного виховання, якими вона послуговувалася, були: індивідуалізація (пристосування вихователя до дитини, а не навпаки), відповідність особливостям і потребам своєї нації/культури, а також відповідність соціально-культурним вимогам часу[2]. Громадська діячка стверджувала, що необхідно задовольняти дитячу цікавість, яка є одним із природних інстинктів. Педагогічна діяльність має базуватися на анатомічних та фізіологічних особливостях дошкільнят[3]. А однією з найважливіших

[1] Екскурсії – Музей історії міста Києва. URL: http://www.kyivhistorymuseum.org/uk/muzey-kiyeva/excursii (дата звернення: 23.10.2021).

[2] *Русова С.* Дошкільне виховання / *Русова С.* Вибрані твори. К., 1996. С. 44.

[3] *Русова С.* Теорія і практика дошкільного виховання (1924) С. 4. URL: http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11475/file.pdf (дата звернення: 21.10.2021).

та найуспішніших форм роботи з малечею С. Русова вважала гру[4]. Таким чином, через практичну пізнавальну діяльність у дошкільному закладі дитина зможе реалізувати свій природний потенціал та розвинути ті здібності, які допоможуть увійти їй у доросле життя. Зважаючи на реалії кін. XIX – поч. XX ст., у яких жила і працювала С. Русова, основним напрямом її педагогічної діяльності було створення національної освіти, яка виховуватиме національно свідомих громадян незалежної української держави[5].

Ми не просто так згадали про фундаторку української дошкільної освіти, адже сучасні принципи та методики роботи з дошкільнятами багато в чому схожі з розробленими С. Русовою. Сучасний зміст дошкільної освіти визначається «Базовим компонентом дошкільної освіти», який реалізується завдяки освітнім програмам для дітей дошкільного віку, затвердженим МОН України. Вони враховують анатомо-фізіологічні, нейробіологічні та психологічні особливості дітей дошкільного віку. Сучасна дошкільна освіта ґрунтується на ідеях гуманістичної педагогіки; теорії природовідповідності, за якою треба розвивати природні дитячі навички та здібності; ідеях про патріотичне та громадянське виховання; ідеях про використання гри та казки для гармонійного розвитку особистості[6]. Шляхом участі дитини в різних видах дошкільної діяльності, співпраці з однолітками та педагогами формується її досвід, який трансформується в життєву компетентність. Остання є надзвичайно важливою для життя та суспільної взаємодії, адже складається з аналітичного мислення, здатності працювати в команді, вміння оцінити ризики та прийняти рішення, розрізняти свої емоції та керувати ними, а також логічно обґрунтовувати свою точку зору[7]. Важко не погодитись, що набута в дошкільному віці життєва компетентність відіграватиме значну роль у майбутньому житті вже дорослої людини. Аби розвинути життєву компетентність дитини необхідно створити спеціальне розвивальне середовище, комфортне, аби розкрити її здібності[8]. Таким розвивальним середовищем може бути не лише дошкільний навчальний заклад. На нашу думку, формування життєвої компетентності можливе і в стінах музею засобами музейної педагогіки. Але перш ніж перейти до специфіки музейної педагогіки та особливостей освітньої функції музею, обумовимо ті важливі обставини, на які варто звернути увагу працюючи з дітьми дошкільного віку. Адже лише зрозумівши їх особливості можна буде обґрунтувати можливість та необхідність створення музейних програм для дошкільнят.

Педагог Василь Сухомлинський вважав, що «Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве,

---

[4] Там само. С. 50.

[5] *Русова С.* Дошкільне виховання / *Русова С.* Вибрані твори. К., 1996. С. 118.

[6] Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти): затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2021 № 33. С. 3.

[7] Методичні рекомендації до Базового компонента дошкільної освіти (Державного стандарту дошкільної освіти) 2021 рік : затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 16.03.2021 №1/9-148. С. 3.

[8] *Лохвицька Л.В.* Концептуальні засади проектування розвивального предметного середовища в дошкільних навчальних закладах.
URL : http://www.nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_Gum/vkmu/2010_1/Lohvitska.pdf (дата звернення: 23.10.2021).

неповторне життя. І від того, як пройшло дитинство, хто вів дитину за руку в дитячі роки, що ввійшло в її розум і серце з навколишнього світу, – від цього в вирішальному значенні залежить якою людиною стане сьогоднішній малюк в майбутньому»[9]. Унікальність дошкільного віку полягає в тому, що тіло та мозок дитини перебувають у фазі активного та інтенсивного розвитку. Проте основним завданням мозку є зовсім не навчання, а намагання вижити. Навчання ж виступає лише необхідним засобом для виживання[10]. Тому мозок переймається безпекою, атмосферу якої необхідно створити для активації нейронних процесів у мозку. Діти люблять ритуали та повторювані дії, адже вони надають їм впевненості. Серед особливостей, що притаманні дітям дошкільного віку: емпатія, емоційність, рухливість, швидка втомлюваність, нестабільна робота гальмівних процесів, неможливість одночасно виконувати кілька видів діяльності, розосереджена увага, але водночас присутність уваги до деталей, а також допитливість[11]. Доведено, що діти краще засвоюють інформацію, яка тісно пов’язана з реальним життям[12] та активно використовують образні форми пізнання. Ключовим є формування пізнавальної активності дошкільника, що стимулює його пізнавальну діяльність[13]. Пріоритетними для роботи з дошкільнятами будуть інтерактивні форми взаємодії у специфічному розвивальному середовищі[14], що сприятиме розвитку дитини дошкільного віку. Обов’язковим елементом вдалого засвоєння інформації є необхідність закріпити побачене/почуте шляхом практичної діяльності[15]. Таким чином дошкільнята не лише показують рівень засвоєння матеріалу, але й випускають свою енергію, висловлюють емоції та діляться враженнями. Дослідники стверджують, що для забезпечення гармонійного розвитку дитини необхідний контакт із дорослим[16], аби він став її провідником у пізнавальній діяльності. У дошкільному навчальному закладі цю роль грають вихователі, а в музейному просторі ними можуть бути музейні співробітники.

Сучасні музеї виконують не лише функції збирання, зберігання, дослідження та популяризації історико-культурної спадщини, а й провадять просвітницьку та

---

[9] *Сухомлинський В.О.* Вибрані твори. Т.3 : Серце віддаю дітям ; Народження громадянина ; Листи до сина. 1977. С. 15. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0011667 (дата звернення: 22.10.2021).

[10] *Медіна Дж.* Правила розвитку мозку дитини. Як виховати розумну та щасливу дитину від народження до п’яти / пер. з англ. Тетяни Рабчак. К., 2018. С. 137.

[11] *Павелків Р.В., Цигипало О.П.* Дитяча психологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ-Рівне, 2006. С. 256.

[12] The museum as a site and source for learning. The University of Glasgow. URL : https://www.futurelearn.com/courses/museum-learning/4/expired (дата звернення: 04.07.2021).

[13] *Садова Т.А., Рудакова А.О.* Формування пізнавальної активності дошкільників як психолого-педагогічна проблема. «Молодий вчений». К., 2017. № 10.1 (50.1). С. 50–51.

[14] Там само. С. 51

[15] *Думіна І.В.* Формування пізнавального інтересу в дошкільників до народного побуту українців засобами музейної педагогіки. Класичні та інноваційні підходи у роботі вихователя сучасного закладу дошкільної освіти : збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції. Частина ІІ (21.07.2020). Бердянськ, 2020. С. 48.

[16] *Ільїна Ю.Ю.* Анатомо-фізіологічні особливості дітей дошкільного віку як фактор розвитку. Педагогіка та психологія (збірник наукових праць). Харків, 1997. Вип. 5. С. 59.

освітню діяльність, усіляко взаємодіють зі своєю аудиторією. Щоправда, освітня функція музею відрізняється від цієї ж функції закладів дошкільної освіти. Ба більше, поняття «музейної педагогіки» критикують західні дослідники. Термін «музейна педагогіка» ввів у обіг у 1934 р. К. Фрізен. За однією з версій музейна педагогіка – це дисципліна на перетині музеєзнавства, педагогіки і психології, яка розглядає музей як освітню систему. Ф. Вайдахер вважає це значення дещо застарілим та навіть абсурдним[17]. Все ж, у дошкільних навчальних закладах діти навчаються систематично за конкретною освітньою програмою. У музеях відбувається не навчання, а процес пізнання, який по суті є добровільним[18]. А вже музейний співробітник у сприятливій атмосфері може підштовхнути відвідувача (у нашому випадку – дошкільника) до глибшої пізнавальної діяльності.

В українській науці музейну педагогіку вважають міждисциплінарним науковим напрямом, який лише починає своє становлення. Вже кілька років поспіль фахівці влаштовують круглі столи та конференції, присвячені проблемам, перспективам та апробації досліджень у галузі музейної педагогіки. Українські вчені уявляють музей осередком формального та неформального спілкування різновікових груп та категорій населення[19]. А музейну педагогіку вважають одним із різновидів музейної комунікації[20]. Основним напрямом музейної педагогіки вважається взаємодія з дитячою аудиторією[21]. Зокрема, О. Караманов бачить музейну педагогіку «як спосіб освоєння музейного простору та музейних колекцій, заснований на активній діяльності дітей в експозиції музею, який організовують музейні співробітники»[22]. Він наголошує на важливості педагогічної діяльності музеїв у зв'язку з реформуванням системи освіти України[23] та розглядає музей як нове розвивальне середовище з активним включенням (партисипацією) різновікової аудиторії[24].

Музейне середовище дійсно має унікальні можливості для розвитку здібностей дітей дошкільного віку, адже навчання унаочнюється завдяки експонатам.

---

[17] *Вайдахер Ф.* Загальна музеологія: Посібник. Львів : Літопис, 2005. С. 183.

[18] Там само. С. 188.

[19] *Гайда Л.А.* Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. Другий Всеукраїнський музейний фестиваль «Музеї у сучасному поліетнічному світі». URL : http://www.museum.dp.ua/article0177.html (дата звернення: 23.10.2021).

[20] *Маньковська Р.* Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. Краєзнавство. К., 2003. № 3. С. 77.

[21] *Павлова В.* Музейна педагогіка: з досвіду роботи у ШДС «Кияночка». Київ і кияни : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Київ, 2007. С. 36.

[22] *Караманов О.В.* Сучасні тенденції розвитку музейної педагогіки в Україні. Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи : матеріали Другої науково-практичної конференції (Київ, 24–25 вересня 2013 р.). Київ, 2013. С. 36.

[23] *Караманов О.В.* Методичні аспекти розробки й упровадження музейно-педагогічних програм і проектів в освітньому просторі України. Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи : матеріали Другої науково-практичної конференції (Київ, 25–26 вересня 2014 р.). Київ, 2014. С. 38.

[24] *Караманов О.В.* Сучасні культурні практики у контексті ідей музейної педагогіки. Pedagogika. Częstochowa, 2018, t. XXVII, nr 2. С. 266.

Дитина, відповідно до своїх вікових особливостей, сприймає інформацію про них завдяки зоровим образам. У стінах музею вона ознайомлюється з новими незвичними предметами, які ніколи раніше не бачила, що значно розширює її світогляд та формує уявлення про світ. Музейні предмети в цьому випадку виступають засобами навчання, з якими дошкільнята вступають у дієву взаємодію. Виникає пізнавальний інтерес, який трансформується в пізнавальну активність та веде до пізнавальної діяльності. Це у свою чергу дозволяє сформувати ціннісне ставлення до історичної та культурної спадщини. Взаємодія з дошкільнятами можлива шляхом непрямого педагогічного впливу[25], коли спільна діяльність організовується за допомогою гри або ігрового спілкування. Музейний співробітник при цьому мусить обрати демократичний стиль спілкування[26], який позбавлений негативних установок і сприятиме пізнавальній діяльності дитини. А для того, щоб не втратити увагу дошкільника під час інтерактивного заняття історичні факти мають бути переплетені з ігровими елементами. Таким чином у музеї можна розвинути грамотність, отримати нові навички, розвинути логічне та візуальне мислення, активувати вміння працювати самостійно та співпрацювати з іншими, знаходити нестандартні рішення та сформувати вміння висловлювати свою позицію.

Зрештою залучення дітей дошкільного віку до музейного середовища та їхня пізнавальна діяльність у ньому сприятиме становленню життєвої компетентності, про яку ми згадували в контексті основної мети дошкільного навчання. У нашому випадку ми ще й знайомимо дітей дошкільного віку з історією Києва. Відтак, створення інтерактивних програм для дошкільнят у музеї видається достатньо закономірним.

Olha Vynohradova,
Leading Researcher
Department of Scientific and Educational Work
Museum of Kyiv History
Kyiv
olia.vynohradova@gmail.com

PRESCHOOLERS IN MUSEUM: THE NEED FOR INTERACTION

The author examines the issue of organization of museum interaction with preschoolers. The peculiarities of preschoolers' development are analyzed. The importance of creating a developmental material surroundings for preschoolers and its role in personality formation are determined. The educational function of the museum and its specifics are emphasized. It is proposed to use the museum surroundings to reveal the natural potential of preschool children and provide their humanistic development.

Keywords: museum, museum pedagogy, educational function, preschoolers, preschool education, developmental material surroundings

---

[25] *Павелків Р.В., Цигипало О.П.* Дитяча психологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ-Рівне, 2006. С. 248.

[26] *Ткачук Т.А.* Розвиток пізнавальної активності дітей дошкільного віку у спілкуванні з вихователем : автореф. дис. канд. психол. Наук : 19.00.07, Київ, 2004. С. 17.

Юлія Кучма,
провідний науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Києва
Київ
yuliia.kk199@gmail.com

ПУТІВНИК ДЛЯ НЕЗРЯЧИХ: ДОСВІД МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

У статті розглянуто написання путівника для незрячих як ще одного кроку в доступності музею для людей з інвалідністю. Наведено пропозиції адаптації тексту шрифтом Брайлем, алгоритм опису експоната. Зроблені пропозиції щодо використання путівника в музеї і поза ним.

Ключові слова: інклюзія, шрифт Брайля, путівник для незрячих, Музей історії міста Києва.

Одним із пріоритетів Музею історії міста Києва є рівний доступ відвідувачів до історико-культурної та мистецької колекції. Укладання путівника шрифтом Брайля відповідає йому. Збільшення кількості доступної літератури сприятиме підвищенню рівня освіченості осіб із глибокими порушеннями зору. Водночас для цієї аудиторії рідше втілюються проєкти історичних музеїв, аніж художніх. Завданням статті є розгляд практики написання путівника Музеєм історії міста Києва та визначення його перспектив.

Завдяки підтримці державних та місцевих структур, музеї України стають більш пристосованими для маломобільних груп населення. Зокрема, тільки за 2020 рік Українським Культурним Фондом[1] було надано 8 грантів на проєкти в напрямку доступності музеїв для людей із порушеннями зору. Тактильні моделі експонатів, аудіодескрипції, мнемосхеми територій та будівель музеїв, відеоролики жестовою мовою, експлікації та путівники шрифтом Брайля, інклюзивні сайти є чинниками включення громадян з інвалідністю до культурної спадщини людства. Ці практики вже втілено в національних та державних історико-культурних заповідниках: «Чигиринська фортеця», Острозький замок», «Дубенський замок», музеях: «Третя після опівночі», «Національний музей Голодомору-Геноциду» тощо.

Видання «Скарби музеїв Києва відкриваються незрячим. Путівник Музеєм історії міста Києва»[2] є спільною роботою співробітників науково-освітнього відділу Музею (автори тексту) та громадської організації незрячих фахівців «Реаресурс» (оформлення, друк, поширення). У завдання було покладено створення доступного тексту про музейну колекцію для людей із глибокими порушеннями зору, які вміють читати шрифтом Брайля. Проєкт реалізований за фінансової підтримки КМДА в рамках цільової програми «Соціальне партнерство» на 2021 рік.

---

[1] Архів проєктів УКФ 2020 року: веб-сайт. URL: https://ucf.in.ua/archive (дата звернення: 02.10.2021).

[2] *Кучма Ю., Антонюк В.* Скарби музеїв Києва відкриваються незрячим. Путівник Музеєм історії міста Києва.: В трьох книгах. Київ, 2021.

Співпраця Музею з ГО «Реаресурс» триває кілька років. По-перше, за необхідності люди із порушеннями зору отримують транспорт на час відвідання музею. Нашою аудиторією є учні спеціалізованої школи № 5 ім. Я.П. Батюка, реабілітанти КРУ «Київський центр незрячих», відвідувачі центральної спеціалізованої бібліотеки для сліпих імені М. Островського. По-друге, про інклюзивні програми Музею створені відеосюжети, які сприяють поширенню інформації про доступне середовище музейної інституції. Йдеться про дві з них: заняття «Як жилося в Київській Русі» та пішохідну екскурсію «Київ на дотик». Обидві засновані на тактильних відчуттях, що реалізується роздатковим матеріалом, копіями об'єктів, репрезентативними частинами міського середовища.

Путівник має ознайомлювальний характер про Музей історії міста Києва. Складається з трьох книг. Поділ зумовлений тим, що рельєфно-крапковий текст шрифтом Брайля займає майже втричі більше тексту на сторінці, ніж звичайний. Наприкінці кожної частини путівника є плоско друкований текст для зрячих. Його можуть використовувати педагогічні працівники, екскурсоводи для синхронної орієнтації прочитаного.

Перша книга висвітлює загальну інформацію про музей: його колекцію, структуру. Виокремлено пункт про доступність. Йдеться про архітектурну доступність споруди[3], музейні програми, орієнтацію на першому поверсі. Друга й третя книги присвячені історії столиці на прикладі музейної експозиції «Київ і кияни: шлях через віки». Умовні чотири історичні періоди міста включають «персональні» історії унікальних знахідок. Всього 16 експонатів. Саме на них зроблений основний наголос.

В ході написання путівника автори виокремили загальні та конкретні (опис експоната) рекомендації для опису історичної експозиції. В основі – комунікація з партнером проєкту Ганною Самборською, досвід Мистецького Арсеналу[4], Національного Художнього музею України[5] та «Острозького замку».

Особливості адаптації тексту путівника для людей з глибокими порушеннями зору:

1. Орієнтуємося на освічених людей. Втрата зору не передбачає втрату чи зниження розумових здібностей[6].

---

[3] Порадник щодо створення доступного середовища для осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення: за підтримки Урядового уповноваженого з прав осіб з інвалідністю. URL: http://mpmr.gov.ua/poradnik-sodo-stvorenna-dostupnogo-seredovisa-dla-osib-z-invalidnistu-ta-insih-malomobilnih-grup-naselenna.html (дата звернення: 25.07.2021).

[4] *Синьова Є., Макарова К.* Методичні рекомендації щодо форм роботи музейних та культурно-мистецьких установ із відвідувачами з порушеннями зору. Київ, 2019. 58 с.

[5] Практичні рекомендації по роботі з інклюзивними культурними програмами і просторами: посіб. програми Інклюзивний EDU CAMP. Київ, 2020, 59 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1lGBWk9NVsNVWQitOcoD_fO0iaOOYmFnS/view (дата звернення: 26.06.2021).

[6] Там само. С. 28.

2. Проста і лаконічна мова. Без великої кількості термінів. А якщо і вживаємо їх, то пояснюємо: *«По кутах кахлі художник зобразив чотири бджоли. Кахля – це виріб із кераміки, який призначений для спорудження та декорування печей і груб, якими обігрівали житла»[7].*
3. Одиниці довжини, часу пишемо без скорочень: 10 сантиметрів.
4. Опис форми предмета за геометричними фігурами, знайомими речами: *«Щипці для цукру за силуетом нагадують щипці для салату. Їхньою особливістю є оформлення двох кінцівок у вигляді курячих лапок»[8].*
5. Базові кольори, без відтінків. Частина незрячих пам'ятає кольори, має з ними асоціації.
6. Опис об'єкта – від «основної точки» в сторони чи застосовувати метод «годинника»: *«Молоде обличчя Михаїла, оточене німбом, повернуте в напрямку стрілки годинника на восьму»[9].* Людей з порушеннями зору навчають користуватись напрямом руху за стрілкою годинника чи градусами кута[10].
7. Дати текст на вичитку визначеній аудиторії. Редактором путівника став Васін Сергій Анатолійович, керівник КРУ «Київський центр незрячих» та засновник ГО «Реаресурс».

Опис експонатів заснований на методі тифлокоментаря[11]. Поняття не є тотожним аудіозапису, а є уточненням про зображення, яке незрячий не бачить. Наприклад, на екрані – поява нового персонажа в тиші, в путівнику – розмір і вигляд предмета, в аудіоекскурсії – відстань до тактильного предмета. Тифлокоментар може застосовуватися не тільки до словесних описів, а і до текстів[12].

Алгоритм опису експоната історичного музею: 1) Назва експоната. 2) Авторство. 3) Місце і дата виготовлення. 4) Фізичні характеристики: розмір, матеріал, колір, форма і складові частини. Збереженість. 5) Пояснення терміна / назви. 6) Механізм роботи. 7) Пояснення композиції малюнку, символізм. 8) Історичний контекст. 9) Як музейний предмет потрапив до музею. 10) Цікаві факти / Легенди.

---

[7] *Кучма Ю., Антонюк В.* Скарби музеїв Києва відкриваються незрячим. Путівник Музеєм історії міста Києва. Кн. 3. С. 9.

[8] Там само. С. 15.

[9] Там само. С. 5.

[10] *Федорець П. С., Дувалкіна Т. В.* Навчання просторовому орієнтуванню інвалідів по зору: навч. посіб. Київ, 2007. С. 51.

[11] Згідно ЗУ «Про авторське право та суміжні права» – аудіодискрипція (тифлокоментування) – створення окремої звукової доріжки із закадровим описом персонажа, предмета, простору або дії у відеопродукції для сліпих, осіб з порушеннями зору та осіб з дислексією

[12] *Петрикіна А., Поліщук П., Зарічнюк К., Жимолоснова Т., Шершньова О.* Інформаційно-методичні рекомендації з адаптації культурних об'єктів до потреб людей з інвалідністю. Рівне, 2020. С. 27.

Фахівці[13] наголошують на ролі емоційності[14] при описі картин. У нашому алгоритмі вона починається з 7 пункту та передана за допомогою прийому сторітелінгу. Через захопливі історії знахідок читачі дізнаються технологію виготовлення скляного штофа, шлях символу Києва – барельєфа архистратига Михаїла – від пожежі до музею, історію знайдення «дуба Перуна» тощо. Додатковим підсилювачем емоційності розповіді є пункт «Як музейний предмет потрапив до музею».

Частини путівника з окремими експонатами можна використовувати в ході занять із незрячими як індивідуальні завдання. Видання не містить прямих вказівок навігації експозицією, тому знадобиться супроводжуюча особа, екскурсовод. Друга і третя книга можуть стати фундаментом для створення аудіоекскурсії чи аудіозаписів про окремі експонати з тифлокоментарем. Водночас мнемосхеми поверхів та розміщення у залах тактильних моделей сприятимуть кращому розумінню історії столиці. Доступ до путівника в електронному форматі з плоскодрукованим текстом відкрив би шлях слухати його за допомогою скрінрідерів.

Отже, інклюзія людей з порушеннями зору потребує комплексного підходу в створенні доступних умов огляду експозиції. Путівник шрифтом Брайля виконує частину цього завдання. Об'єднання зусиль музейних працівників та залучення фахівців сприятимуть більшій доступності маломобільних груп населення пізнати колекцію музею.

Yuliia Kuchma,
Leading Researcher
Department of Scientific and Educational Work
Museum of Kyiv History
Kyiv
yuliia.kk199@gmail.com

MUSEUM GUIDE FOR THE BLIND: EXPERIENCE OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY

The article is about the creation of a guide for the blind as another step of improving museum accessibility for people with disabilities. A review of some approaches regarding text adaptation with Braille Alphabet and the algorithm for describing the exhibit are given. Proposals have been made for the use of the guide inside and outside the museum.

Keywords: inclusivity, Braille Alphabet, museum guide for the blind, Museum of Kyiv History.

---

[13] На думку фахівців Мистецького Арсеналу та ГО «Культурні географії», сюжет, деталі картини, весь задум творця слід пояснювати за допомогою символізму кольору, тональності. Це допомагає краще передати напружені батальні сцени, красу та силу природи.

[14] Практичні рекомендації по роботі з інклюзивними культурними програмами і просторами. С. 28–30.

Кіра Пітоєва,
провідний науковий співробітник
філії «Літературно-меморіальний музей М. Булгакова»
Музею історії міста Києва,
автор концепції «Літературно-меморіального музею М. Булгакова»
Київ
lgubianuri@gmail.com

ГЕРОНТОЛОГІЯ ДЛЯ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

На прикладі експозиції музею Булгакова розглядаються форми роботи, які дають змогу продовжити життя експозиції у випадку, коли немає можливості повністю її змінити. Осмислення зв'язку проблем з вимогами нового часу. Інтернет-революція і можливості використання її новацій. Розгляд первинної концепції музею в її розвитку. Визначення тяглості ідеї дому – головного героя роману «Біла гвардія». «Принцип зерна», яке проростає за умов використання системи нагляду і залучення новітніх технологій.

Осучаснення експозиції завдяки заміні окремих експонатів і цілих блоків (книжкова кімната). Переосмислення розташування трьох кімнат для виділення «простору чуда». Знаходження нових форм життя дому: Журфікси, Чаювання на веранді, Відзначення релігійних свят тощо. Використання виставок для розширення ідеї дому як архетипу (виставка «Дім, що рятує» до 80-річчя Бабиного Яру).

Ключові слова: експозиція, переосмислення, тяглість, осучаснення.

Наукові міркування про довге життя експозиції на прикладі музею М. Булгакова дозволили надати доповіді медичну назву. Сподіваюся, що всі пам'ятають, що в Києві Булгаков був медиком, а саме поняття «логія» в кінці слів – значить «наука». Йтиметься про те, як подовжити і зробити сучасними експозиції при неможливості їхньої повної заміни. Оскільки сьогодні ми є свідками інтересу до музейної справи і надзвичайно цікавого життя музеїв, яке ми самі і робимо, – хотілося б розповісти, як живе експозиція нашого музею, якій вже майже 30 років, і як вдається утримувати її потрібною і популярною. Разом з нашою державою ми пережили з нею всі буремні події і прагнемо залишатися культурним і сучасним центром.

Всі ви знаєте нашу експозицію, але мені необхідно хоч кількома словами звернутися до початків, які багато що пояснюють і від яких ми відштовхуємося. Основний прийом її народився не з бажання бути оригінальними, а з ситуації народження музею. Як тут не згадати слова Пастернака, що Булгаков – «явище незаконне». І справді. В Києві Булгаков був медиком, свою славу і навіть легенду отримав у Москві, перший «київський» роман «Біла гвардія» написав там же, його архіви знаходяться теж за межами Києва – його «батьківщини духу», а кияни 20 років добивалися відкриття його музею, бо в Києві існує дім, де не просто жила сім'я і сам Булгаков, а той самий дім, про який великому киянину вдалося створити легенду (може, навіть і міф) про Дім, в якому відбулося чудо спасіння.

Цей самий Дім і вибороли кияни під музей. Ані матеріалів Булгакових (окрім невеликої кількості предметів), ані книг про Булгакова (окрім двох книг) – одні байки,

іноді абсолютно несуразні. Але жила легенда, і розпочинався всесвітній інтерес до письменника, який написав «Майстра і Маргариту». От з усіх цих «предметів» і виліплювався музей-образ. І єдиним експонатом став ДІМ – порожній дім. Так народилася ідея двох світів – реального і художнього, віртуального. І, якщо художній світ можна було створити завдяки вдало віднайденому прийому, – світ Булгакових можна було представити тільки через експонат. Тому й вирішено було будувати експозицію на оригіналах, кожну знахідку подавати як дорогоцінність (в музеї прижилася така назва: «на виріст»). Разом із знайденими матеріалами виростали і ми, а, значить – і наш відвідувач.

Перші десять років були роками тотальних пошуків. На сьогодні в музеї до 5 тис. предметів, де понад 500 од.– саме булгаківські. Наша ніша в булгакознавстві розширилася. Наші поняття про час і сім'ю збагатилися. За цей період відбулася інтернет-революція. І наші віртуальні герої Турбіни виявилися на своєму законному місці. Ми закріпили свої позиції і почали переосмислювати «Білу гвардію» з нових позицій. Концепція залишалася тією ж, а головні її центри – Дім і чудо – осмислювалися з більш глибоких позицій. Тепер ми мали для цього і відомості, і матеріали. Дім мислився як архетип – місце єдності і захистку, яке давало можливість величезного підґрунтя з позицій часу. «Дім і бездім'я» – прикмети булгаківського часу.

«Воскресіння» героя роману Алексєя дозволило поринути у релігійне виховання сина професора Київської Духовної Академії А. Булгакова. Була знайдена частина великої київської колекції проф. Екземплярського «Лики Ісуса Христа», яку начебто було втрачено. На матеріалах цієї колекції було створено велику «багатосерійну» виставку, яка не лише збагатила наші знання, а й «притягла» нашу увагу до КДА і надала змогу доповнювати саму експозицію маленькими виставками до релігійних свят. Так народився регулярний проєкт «Пасха в домі Булгакових» – відтворення наживо фотографії 1914 р.

Осмислення принципів і форм булгаківського письма призвело до головної його особливості – музикальності. Саме це дозволило запросити композитора В. Польову (нині Лауреата премії Т. Шевченка) для створення партитури «Звуки дому». А кінематографічність творів Булгакова було використано кінорежисером С. Маслобойщиковим (нині Лауреатом премії Т. Шевченка) у створенні ним художнього фільму «Від Булгакова», зйомки якого повністю відбувалися в нашому домі. Фільм одержав багато призів на міжнародних кінофестивалях. Що ж до музикальної основи творів Булгакова, то її багатство розкривають традиційні Журфікси в домі, на зразок тих самих «фіксованих днів», які проводилися в домі в період юності дітей Булгакових. Вечори, концерти, свята роблять дім живим, повнокровним, що існує в нашому житті, показуючи приклад нам і нашим гостям. Безумовно, матеріали з цих свят в тому чи іншому вигляді потрапляють і в експозицію. Тільки-но закінчилася велика виставка на два поверхи «Їдемо на дачу», присвячена життю сім'ї влітку, на дачі в Бучі. Окрім рідкісних експонатів, занурених в саму експозицію, розігрувалася ціла вистава, створена за матеріалами домашніх текстів сценарію. Такі, здавалось би, оптичні «музейні тексти» (за виразом Ю. Лотмана) не просто розширюють знання про сім'ю, але й відкривають картини життя Києва, ба навіть і цілої епохи. Все це розширювало основні теми музею.

Але сучасне життя розвивається не лише вшир, але й в глибину. Настав час більш різких змін. Ми усвідомлювали це і пішли на перше порушення плавного потоку

експозиції. Повної заміни зазнала книжкова кімната. Тепер вона стала булгаківською бібліотекою закордонних видань його творів. Саме це і народило одне з популярних музейних свят: читання цитат з перекладів його творів біля пам'ятника 15 травня – у день народження письменника.

Заміни в експозиції – це дуже серйозний прийом заміни лінійного мислення на вертикальне (перпендикулярне) мислення, тобто занурення в прижиттєвий сюжет посмертної літератури. Для науковців – це розширення знань про всього Булгакова, для відвідувачів – пряма можливість розпитати про «Майстра і Маргариту», для музею – нагадування про те, що киянин Булгаков – всесвітньо відомий письменник. Таке різке втручання у сталу експозицію наче звільнює нові можливості сприйняття. Це мислення сучасної людини. Іноді такий прийом можна «здобути» через один експонат. Так сталося в їдальні. Вже давно у кутку висить ікона, подарована духівнику сім'ї О.А. Глаголєву, яка російською мовою зветься «Млекопитательница». Екскурсії українською мовою дозволили перекласти цю назву, тепер ми вживаємо слово «Годувальниця». І це наштовхнуло на думку, наскільки це образне поняття (адже українська мова серед іншого надзвичайно образна). Адже годування – поняття більш широке, ніж пиття тільки молока. В нашому випадку – це і годування духом (не забуваймо, в якій сім'ї народився Булгаков!). Тут, в їдальні, є про що згадати (не тільки про пасхальний стіл). Не дарма ж саме тут у Булгакова знакова цитата «печка грела и растила». Це – виховання і книгою (попередня кімната), й іконою. А якщо розвинути цю тему, то можна об'єднати (кімнату Єлени, їдальню та кімнату Алексєя) в єдиний містичний «простір чуда». Така екскурсія може стати формою в формі, яку так полюбляв наш автор.

Зараз із саме таких позицій переглядаємо й інші можливості експозиції.

Все це вимагає постійного перечитування роману «Дни Турбиных» як проекцію для нашого життя, адже Булгаков – міфотворець, з посиланням на архетипи, попередні міфи, природні і культурні. Що ж до подій, які ми пережили днями, наше визначення «Дім, що рятує» з посиланням на Булгакова (виставка до 80-річчя Бабиного Яру) дає нам повне право завершити цитатою нашого патрона: «О, как я угадал!».

Keira Pitoieva,
Leading Researcher
Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History),
the author of the concept of the Mikhail Bulgakov Museum
Kyiv
lgubianuri@gmail.com

GERONTOLOGY FOR THE MUSEUM EXPOSITION

Taking as an example the exposition of Mikhail Bulgakov museum, where have been considered the forms of working with the exposition in order to prolong its life in the cases when It is impossible to fully change it. In the report we dwelled upon the relation between the emerging issues and the contemporary requirements. The question of the internet

revolution and the opportunities to use its innovations was particularly studied. We as well considered the primary concept of the museum throughout its development. We determined The idea of home affection on the example of "The White Guard", novel by M. Bulgakov, where the main character feels homesick and is closely affected to his home. We considered here the so-called «Grain principle», meaning the grain germinating under the conditions of constant supervision and involvement of new technologies.

We pay much attention to modernization of the exposition by replacing some separate exhibits and whole blocks (EG the book room). We reconsidered the location of the three rooms in order to allocate the place for «the miracle space». We dwelled on the notion of finding new forms of home life: Jurfixes, drinking tea at the terrace, celebrating religious holidays, etc. We have been using the exhibitions to expand the home idea as an archetype (the exhibition called «Saving home» which was made to the 80th Babyn Yar anniversary).

Keywords: exposition, rethinking/dwelling, affection, modernization.

Музейна колекція

Юрій Грицик,
провідний науковий співробітник відділу «Київ давній і середньовічний»
Музей історії міста Києва
Київ
grytsykyurij@gmail.com

АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЇВ (КОРОТКИЙ ОГЛЯД)

Значна частина фондового зібрання Музею історії міста Києва це археологічні колекції. Вони були сформовані в продовж останніх більш ніж 40 років і продовжують поповнюватись знахідками із новітніх розкопок Києва. Основна частина експонатів була передана Інститутом археології НАНУ.

До складу археологічного зібрання входять матеріали з Кирилівської палеолітичної стоянки, кераміка трипільської культури, ажурні прикраси та вироби із бронзи із Підгірців, старожитності скіфської доби київських передмість, матеріали хрестоматійного пирогівського могильника, слов'янські артефакти із київських гір тощо.

Найбільша інформативна та кількісна група матеріалів це речі давньоруського часу з Києва: іконки та фресковий живопис із давньокиївських палаців та церков, церковне начиння, архітектурні та будівельні елементи, предмети особистого благочестя, прикраси, зброя, ремісничі вироби, кераміка, побутові речі тощо. Саме вони лягли в основу експозиції музею як на початкових етапах так і нині.

Ключові слова: фондове зібрання, археологічні колекції, Музей історії міста Київ.

Археологічна збірка Музею історії міста Києва налічує більше 114 тис. од. зб., яка укомплектована у майже 160 колекцій.

Період палеоліту представлений матеріалами з Кирилівської стоянки (XIX тис. рр. до н. е.). Колекція сформована крем'яними знаряддями та фауністичними рештками. Також є артефакти із місцезнаходжень на Караваєвих Дачах, Протасового яру, вул. Ярославів вал.

Знахідками мікролітів виявлених на стоянках в Оболонському р-ні, на Лисій Горі, у гирлі р. Либідь, м. Ірпінь, м. Вишгород, та з верхніх шарів Кирилівської стоянки представлена доба **мезоліту**.

Під час розкопок та розвідок археологічної експедиції «Великий Київ» були виявлені старожитності періоду н**еоліту**. Матеріали, що увійшли до колекції МІК походять із Микільської слобідки, Хутора Вольного, Оболоні, Пріорки, Совок, Лисої Гори та київських передмість, зокрема із сс. Віта-Литовська, Червоний Хутір, Бортничі, Підгірці, Нові Безрадичі, Чапаївка. За своїм наповненням це глиняний посуд, крем'яні знаряддя та відщепи, кістяні проколки та рибальське приладдя.

У фондовій збірці МІК представлені старожитності ***трипільської культури***. Це глиняний розписний посуд, знаряддя праці з міді, кременю, вироби з рогу та кістки, глиняні антропоморфні статуетки з Києва та околиць.

Доба **бронзи р**епрезентована археологічними матеріалами із сс. Бортничі, Підгірці, Таценки, Білогородка, Щербанівка, м. Ірпінь. Також є знахідки з Замкової Гори, Кирилівських висот, г. Юрковиці, Труханового острова, Червоного Хутора та Русанівки. Ці колекції сформовані із глиняного посуду, виробів із міді (тесла, сокири, господарські інструменти), каменю (шліфовані сокири), кременю (наконечники стріл, ножі, вкладні до серпів) та кістки.

Колекції р**аннього залізного віку** складаються з керамічного посуду, бронзових наконечників стріл, виробів із заліза, кістки та рогу.

Окрасою збірки нашого музею є біметалеві прикраси ***підгірцівської культури.*** Це ажурні підвіски, бляшки, намистини, шпильки, стрижні та навершя.

До зібрань ***скіфської культури*** входять матеріали з розкопок городищ (Ходосівка, Хотів), могильників (Пирогів, Зелений Сад) та поселень (Бортничі, г. Юрковиця).

Період **1 пол.** І **тис. н. е.** характеризує доволі чисельна колекція з розкопок Пирогівського могильника ***зарубинецької культури***. Наймасовіша категорія експонатів – різноманітний керамічний посуд (миски, глечики, горщики, кухлі тощо). Також у збірці є глиняні прясла, ллячки, бронзові фібули та інші вироби з металу.

До ***київської культури*** відносяться археологічні матеріли з поселень досліджених у сс. Нові Безрадичі та Глеваха. За своїм наповненням це фрагменти кераміки, вироби зі скла, сердоліку, заліза, бронзи та прикраси з емалями.

Черняхівська культура представлена знахідками з поселень виявлених на території Червоного Хутора, сс. Хлопків, Дерев'яна, Ходосівка та могильника дослідженого поблизу хутора Компанійці. До складу цих колекцій входить різноманітний інвентар – глиняний посуд, намисто, фібули, пряжки, ножі, прясла, кістяні гребені, предмети озброєння.

2 пол. І **тис. н. е.** у археологічній збірці МІК представлена матеріалами з розкопок Київських гір, «Верхнього міста» та прилеглих територій Подолу. Переважно, це фрагменти грубого ліпного посуду, печини, кісток тварин, виробів з металу.

Найбільш широко представлена група матеріалів періоду **Давньоруської Держави**.

«Місто Володимира» та ***«Місто Ярослава».***

Колекції з розкопок гір Щекавиці, Старокиївської, Замкової, Дитинки, Уздихальниці, вул. Володимирської, Великої Житомирської, Десятинної, пров. Десятинного,

«Софіївських воріт» представлені широким асортиментом речей повсякденного побуту: керамічним і дерев'яний посудом, виробами із заліза і бронзи, скла, кістки, а також предметами особистого благочестя і елітарними атрибутами, такими як зброя, кінське спорядження, елементи коштовного одягу і вироби з дорогоцінних матеріалів. Окрему категорію складає комплекс знахідок виробничого призначення (криця, шлаки, зливки, відходи виробництва).

«Нижнє місто»

Музейне зібрання налічує близько 50 колекцій з Подолу (більше 50 тис. од. зб.). До їх складу входять унікальні вироби з дерева: фрагменти частоколів, ремісничі та побутові речі, оздоблення садиб, дендрохронологічні зразки тощо. В цих колекціях присутня велика кількість унікальних форм горщиків, глечиків, мисок, кухлів, амфор та амфорок, тарного посуду. Широко представлені знаряддя праці, зброї, прикраси, елементи одягу, бурштин, гральне приладдя, християнські старожитності, вироби з кістки та рогу, скляний посуд, шкіряні вироби, заготовки та відходи склоробного виробництва.

В археологічних фондах містяться матеріали з досліджень **давньокиївських околиць** – Китаєво, Кирилівські висоти, Сирець, Предславино, Дорогожичі, Караваєві Дачі, Софіївська Борщагівка. Є матеріали з міст-форпостів Києва – Вишгорода, Білгорода. В основному це керамічні вироби, літургійні атрибути та архітектурні зразки.

Матеріали з **монастирських та церковних комплексів**: будівельні матеріали та архітектурні деталі з храмів, зразки смальти, віконниць, фрагменти мозаїчних композицій та фрескових розписів, літургійне начиння.

Для відображення різних аспектів взаємодії княжої столиці і **кочовиків** археологічні фонди МІК були укомплектовані матеріалами з розкопок степових курганів Херсонської обл. репрезентовані озброєнням воїна (шаблі, мечі, шоломи, наручі, сагайдаки, луки, стріли) та спорядженням коня і вершника XI–XIII ст. (псалії, кільця, стремена).

Пізнє середньовіччя представлене знахідками із Аскольдової могили, Видубичів, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря. Унікальні артефакти походять із розкопок по вулиці Великій Житомирській, 2 (кахлі, столові прибори, скляні штофи, кухлі, чарки, полумиски, блюда, баклаги). В колекції зберігається «козацька» зброя: гармати, кулі, ядра, бердиші, шаблі.

Yurii Hrytsyk,
Leading Researcher
Kyiv Ancient and Medieval department
Museum of Kyiv History
Kyiv
grytsykyurij@gmail.com

ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE KYIV HISTORY MUSEUM (BRIEF OVERVIEW)

A significant part of the fund assemblage of the Kyiv History Museum is archeological collections. They have been formed for the last more than 40 years and continue to be replenished with finds from the latest excavations in Kyiv. Most of the exhibits were donated by the Institute of Archeology of NASU.

The archeological collections includes materials from the Kyrylivska paleolithic site, ceramics of the Trypillia culture, openwork ornaments and bronze products from Pidhirtsi, antiquities of the Scythian period of Kyiv suburbs, materials of the textbook Pyrohiv cemetery, Slavic artifacts from Kyiv.

The largest informative and quantitative groups of artifacts are materials of ancient Rus' times from Kyiv: icons and frescoes from ancient palaces and churches, church utensils, architectural and building elements, objects of personal piety, jewelry, weapons, handicrafts, ceramics, household items and more. They formed the basis of the museum's exposition both in the initial stages and now.

Key words: fund assemblage, archaeological collections, Kyiv History Museum.

Аліна Сушко,
кандидат історичних наук
провідний науковий співробітник відділу «Київ давній і середньовічний»
Музею історії міста Києва;
науковий співробітник
Інституту археології Національної академії наук України
Київ
alina_sushko@ukr.net

СВІТИЛЬНИКИ ТА СВІЧНИКИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Стаття присвячена комплексному аналізу та характеристиці колекції ранньомодерних керамічних освітлювальних приладів з археологічних фондів Музею історії міста Києва. Проведено морфологічний та функціональний аналіз колекції. На основі якого вдалося виділити два основних типи засобів для освітлення: світильники та свічники, які різняться між собою застосуванням різних основ для горіння. Вироби у формі мисочок універсальні, могли використовуватися і як свічники і як світильники. Зроблена характеристика технології виготовлення та процесу організації виробництва. Відповідно встановлено, що світильники та свічники виготовлялися місцевими гончарями та належать до продукції серійного виробництва. Виготовлялися стандартної форми з використанням схеми машинного конструювання. Значна увага приділялася декоративним особливостям виробів. Таким чином, введено до наукового обігу дані, які вперше формують комплексне уявлення про склад, типові риси та особливості колекції керамічних освітлювальних приладів, які були виявлені під час археологічних досліджень на території міста Києва та знаходяться на збережені в міському музеї.

Ключові слова: Київ, ранньомодерний час, кераміка, світильник, свічник

У системі побутового та господарського укладу киян ранньомодерного часу важливого значення надавали освітленню. Окрім природного освітлення, якого було не достатньо і в денний час, значний коефіцієнт посідало штучне. Джерелом якого був вогонь, який отримували і утримували різним шляхом. Для цього застосовували досить різні за матеріалом, розмірами, формою та декоративними особливостями освітлювальні прилади. Серед яких чи не найдоступнішими були вироби з глини. Їх умовно можна розділити на два типи: світильники та свічники. Для свічників основою для горіння служили тверді матеріали – свічки, а для світильників – рідкі горючі засоби (лій, олія).

Світильники, як правило, однотипні – це глиняні вироби відкритої конструкції з ємкістю для олії та на високій полій ніжці яка завершується блюдцем-піддоном[1]. З огляду на те, що хронологія побутування керамічних олійних світильників надзвичайно широка, вибір саме такої форми для освітлювальних приладів був не

[1] *Сергеєва М.* Керамічні світильники та свічники XI—XVIII ст. із Київщини. Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994, Опішне. 1995. Кн. 2. С. 77–92.

випадковим, а продиктованим досвідом застосування (рис. 1). Зокрема невелике за розмірами поглиблене блюдце, круглої або овальної форми з видовженим носиком за раз вміщало до 30 г олії, яка згорала приблизно за 30 хв. Відтак володіючи цією інформацією можна було розрахувати час підтримання світла, не доводячи до повного затухання, та потребу в горючій речовині. Носик слугував зручним функціональним елементом для фіксації гноту та зливу масла. Форма ніжки пристосована для обхвату рукою, а отже для комфортного переносу, її висота давала можливість збільшити радіус освітлення. Нижнє блюдце-піддон більшого діаметру за верхнє і було потрібне при витіканні олії, тим самим убезпечуючи від пожежонебезпечних ситуацій. Окрім основного типу світильників використовували вироби у формі черпаків з ручкою-петелькою.

Засобом освітлення у світильника був гніт, який робили з домотканих ниток льону чи конопель. Гніт відповідно до крапельного ефекту поступово втягував у себе горючу речовину – тваринний жир («лій»), смалець, конопляну чи соняшникову олію, що знаходилися у його ємкостях[2].

Свічники різноманітніші за формою та декором, серед яких два різновиди були найпопулярнішими з огляду на свою практичність (рис. 2). Це свічники у формі звичайної мисочки з маленьким гніздом для свічки в її центральній частині та вироби на високій ніжці яка з одного боку завершується піддоном, а з іншого гніздом для свічки. Окрім звичайних свічників-мисочок побутували подібні засоби для освітлення в яких основа-блюдце було пласким з незначними бортиками по краю. У центральній частині виробу розташовувалося високе гніздо для свічки. Потрібно відміти, що свічники у формі поглибленої мисочки могли використовуватися і у якості олійних світильників. На користь цієї думки також свідчить і те, що в значної кількості виробів цієї категорії гніздо для свічки прорізане з одного боку ще по сирій глині, функціонально це могло використовуватися для фіксації гноту. Трапляються також свічники у формі чашки на кільцевому піддоні з заглибленим круглим отвором у центральній частині чаші.

В скрутний час у якості освітлювального приладу кияни могли прилаштовувати битий керамічний посуд (горщики, глечики, миски), перевернуту до гори дном покришку від горщика, скляну тару, а інколи і овочі з вирізаними в них ємкостями для рідини[3].

Серед основної маси населення свічники застосовувалися досить рідко. Перш за все це пов'язано з ціною на свічки. Як правило, використовувати воскові свічки могли собі дозволити заможні верстви населення, власники пасік або застосовували при церквах.

Спостерігалася тенденція до монополізації у цій сфері. Так, яскравим прикладом останнього може бути наполегливе клопотання київського митрополита Євгенія в 1830 р. до Канцелярії київського військового губернатора стосовно заборони місцевим міщанам і купцям продавати воскові свічки, щоб не підривати дохід церкви[4].

---

[2] *Сивак В.* Опалювальні та освітлювальні пристрої в інтер'єрі народного житла українців. Народознавчі зошити. 2015. № 4 (124). С. 926–942.

[3] Там само. С. 938.

[4] *Гуржій І, Гуржій О.* Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст., Київ, 2013. 284 с.

Крім воску для виготовлення свічок використовували лій, топлений жир великої рогатої худоби. Вони були гіршої якості, проте – дешевші. Так у Києві існував «завод» лойових свічок, заснований купцем Ходуновим на Печерську в 1811 р. Працювало також стеаринове підприємство купця Фрінке, на якому у рік виготовлялося від 1,8 до 2,5 пудів свічок, цей об'єм міг повністю забезпечити потреби городян[5].

Виготовляли світильники та свічники з місцевої сировини, світлопалених та червонопалених глин. Як правило, керамічне тісто щільне, добре відмулене, основною помітною домішкою виступає пісок, іноді зустрічаються залізисті вкраплення, які можуть бути і природньою складовою глини. В залежності від форми вироби виготовлялися як з цільного шматка гончарної маси так і зіставним шляхом, коли блюдце формувалося окремо а потім насаджувалося на ніжку. Що правда останній метод поодинокий. Всі освітлювальні прилади мають достатній випал. Якість виготовлення різниця. В деяких виробів прослідковується непропорційність форми та неохайність в оздоблені, що вірогідніше пов'язано з серійним виробництвом.

Розміри освітлювальних приладів відносно стандартизовані: свічники у формі мисочок мають h 2,0–2,5 см, d по денцю 5,0–6,0 см, d по вінцю 11,0–12,0 см, висота світильників на ніжці становить 8,0–9,0 см, d верхнього блюдця 8,0–9,0 см, d по денцю піддону 7,0–9,0 см, трапляються 11,0 см, d по блюдця піддону 8,0–10,0 см, інколи складає 12,0 см.

Свічники-мисочки в переважній більшості не прикрашені, лише незначна їх частина покрита ангобом. Освітлювальні прилади на високій ніжці покривалися поливою різних відтінків зеленого кольору суцільно по лицьовій стороні, або лише одна функціональна частина – верхнє блюдце. Один з свічників прикрашений технікою мармурування – це різновидом фляндрівки, виконаний шляхом струшування з утворенням розводів та затікань[6]. У частини виробів ніжки прикрашені прокресленими лініями по спіралі або формувалися з кільцеподібними потовщення по всій площині ніжки, що додавало їм вишуканості і давало можливість бути ще і декоративною одиницею інтер'єру.

Те що світильники та свічники були продуктом місцевого виробництва не викликає сумніву, адже Київ у XVI–XVIII ст. був найбільшим із гончарних центрів Середньої Наддніпрянщини. На території міста досліджено 7 досить крупних гончарних осередків з розвиненим виробництвом та широким асортиментом. Так в колекції музею зберігається свічники у формі мисочок які походять з найбільшої гончарної слободи на території Києва – урочище Гончарі-Кожум'яки. Ремісники почали заселяти урочище з кінця XVI – першої половини XVII ст. і проживали тут принаймні до середини XIX ст. З огляду на масштаби виробництва для збереження продукції на території осередку були складські приміщенні, в одному з яких було виявлено більше тисячі керамічних свічників[7]. Серед асортименту продукції гончарного осередку

[5] Там само. С. 183–184.

[6] *Чміль Л.* Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва. Українське Народознавство, Опішне: 2011. Кн. III. Т. 1. С. 195–234.

[7] Там само. С. 212.

XVIII ст. Микільський Полик що в урочищі Аскольдова могила[8] також були знайдені освітлювальні прилади: олійні світильники, свічники на ніжці та у формі мисочки. Світильники та свічники вищерозглянутих форм, звичайно не вичерпують огляд і вивчення моделей освітлювальних приладів. Однак дозволили із значною достовірністю окреслити функціональну належність світильників та свічників, описати особливості декорування, охарактеризувати технологію виготовлення та звернути у вагу на диференціацію у моделюванні цих предметів.

Alina Sushko,
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Leading Researcher
Kyiv Ancient and Medieval department
Museum of Kyiv History
Kyiv;
Research Fellow
Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv
alina_sushko@ukr.net

OIL LAMPS AND CANDLESTICKS OF EARLY MODERN PERIOD FROM THE COLLECTION MUSEUM OF KYIV HISTORY

This article is devoted to comprehensive analysis and characterization of the ceramic lighting diveces collection that are held in Museum of Kyiv History archeological funds. We have made morphological and functional analysis of the collection. On the basis of which it was possible to distinguish two main types of means for lighting: oil lamps and candlesticks, which differ in the use of different bases for combustion. Ceramic vessels in the form of bowls are universal, could be used both as candlesticks and as oil lamps. We identified the manufacturing technology and the process of organizing production. It was established that the oil lamps and candlesticks were made by local potters and belong to the mass production. It allowed us to find out, that these lighting diveces had being made according to the standard shape with the use of the manualy designing scheme. Considerable attention was paid to the decorative features of the products. Thus, this data is introduced into scientific circulation. It forms comprehensive view, typical features and exclusiveness of the understanding of the composition of amphoraes of Kyiv type, that were found during the archeological excavations on the Kyiv city territory. Now these amphoraes are held in the city museum.

Key words: Kyiv, early modern times, ceramics, oil lamp, candlestick

[8] Там само. С. 214

Олійні світильники з фондів Музею історії міста Києва.

Свічники з фондів Музею історії міста Києва.

Ганна Андріяка,
провідний науковий співробітник філії «Музей Сержа Лифаря»
Музею історії міста Києва
Київ
andriiakahanna@gmail.com

Катерина Сіроштан,
провідний науковий співробітник філії «Київський музей О.С. Пушкіна»
Музею історії міста Києва
Київ
ksiroshtan@gmail.com

ПУШКІНІАНА В КОЛЕКЦІЇ ВІДОМОГО БАЛЕТМЕЙСТЕРА СЕРЖА ЛИФАРЯ (1905–1986 рр.): НА МАТЕРІАЛАХ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Збереження національного культурного надбання є найвищою цінністю у відтворенні правдивого й об'єктивного минулого України. У статті розглядається історико-культурна спадщина відомого балетмейстера Сержа Лифаря, частина якої наразі знаходиться у фондовій збірці Музею історії міста Києва. Колекціонування рідкісних та унікальних друкованих видань стало для митця справою всього його життя. Неодмінним уподобанням хореографа було придбання рідкісних видань і, зокрема, про видатного російського поета О. Пушкіна, творчістю якого захоплювався Серж Лифар у зрілому віці.

Ключові слова: колекція, книга, музей, поет, Центральний Пушкінський комітет в Парижі, хореограф.

Музей історії міста Києва є великим муніципальним культурним закладом зі значною кількістю філій, де зберігається чимало унікальних музейних предметів матеріальної спадщини, переважна частина яких на сьогодні має загальнодержавне історико-культурне значення.

Актуальність доповіді обумовлюється всебічним дослідженням історико-культурного спадку всесвітньовідомого талановитого балетмейстера Сержа Лифаря в царині розвитку вітчизняної культури на сучасному етапі державотворення.

Мета полягає в детальному аналізі колекції «Пушкініана» Сержа Лифаря, яка зберігається у фондах Музею історії міста Києва, та її важливу роль у тематичних експозиціях закладів культури.

Наразі мова йде про виняткове зібрання киянина, легенди французького балету та провідного хореографа паризької Гранд-Опера Сержа Лифаря. Він був досить різнобічною і непересічною людиною: займався викладанням, писав картини, колекціонував книги, твори мистецтва, театральні декорації та костюми, організовував культурні заходи тощо.

Одним із значних захоплень балетного митця були книги, на придбання яких він витрачав чималі кошти. Поміж іншим, збірка відомого балетмейстера збагачувалася рідкісними друкованими виданнями XVI–XIX ст. У 1930 р. Сергій Михайлович

викупив у французького уряду книжкову колекцію С. Дягілєва для поповнення власного зібрання, серед якої були оригінали листів російського поета О. Пушкіна до Наталії Гончарової. Натхненний літературним талантом російського класика, Серж Лифар зайнявся опублікуванням цих листів, що, до речі, супроводжувалося незначними перепонами у виконанні задуму, проте у підсумку запланований ним проєкт був успішно реалізований у співавторстві з російським філологом і пушкіністом М. Гофманом (Мал. 1). З цього приводу він казав: «*Я завжди палко прагнув поєднати російську й французьку культури. А листи Пушкіна до нареченої були написані французькою, першою мовою російської культури XIX століття…*» [12; 19, с. 64–65; 20, с. 29–31, 123–132; 22, с. 235–236, 249, 251, 318, 320, 365–366].

Перш ніж зазначати про цінність епістолярного спадку поета, вважаємо за необхідне нагадати про відомі сторінки його біографії. Олександр Сергійович Пушкін (1799–1837), народився в дворянській родині з середнім статком у Німецькій слободі, історичній місцевості Москви, заснованій свого часу ще Петром І. Освіту отримав у Царськосєльському Ліцеї, про роки навчання в якому згадував все своє життя. Ліцейська дружба підлітків була одним з найважливіших чинників формування характеру юного поета. Був на службі при Міністерстві іноземних справ Російської імперії та переважну частину дорослого життя перебував у службових поїздках на теренах держави. Мав досить складний і непростий характер. Але його близьке оточення, перш за все, бачило в ньому непересічний літературний талант. Уже з перших друкованих рядків О. Пушкіна оцінили як критики, так і палкі прихильники. Як поет і письменник дуже швидко став популярним і відомим. Був одружений з дворянкою Наталією Гончаровою. І завжди з довготривалих відряджень він писав листи своїй дружині. Писав як простій звичайній жінці, так своєрідно опікувався нею. Це у віршах вона була для нього «Мадонною», а в листах – побутовою «жонкою». А до одруження, майже три роки, він був найліричнішим її оспівувачем. Це найтонші рядки епістолярної лірики О. Пушкіна. Опублікування цих рядків для Сержа Лифаря стало важливим завданням для визнання їх цінності у світовому літературознавстві. Амбітним прагненням його було написання передмови до майбутнього друкованого видання, змістовність якої вразила навіть знаного пушкініста М. Гофмана. Перебуваючи гастролях у Буенос-Айресі, зосередитись на написанні прологу Сергію Михайловичу допоміг вранішній краєвид з вікна готелю, який надихнув балетного митця в розкритті творчої спадщини О. Пушкіна.

Репрезентуємо передісторію отримання Сержем Лифарем листів російського поета і прозаїка, адже їх придбання в подальшому поклало початок його захопленню «пушкініанством». Отже, спочатку вони стали надбанням відомого імпресаріо, мистецтвознавця, культурного діяча С. Дягілєва. Зимовий театральний сезон 1928 р. його театральна трупа проводила на Лазурному узбережжі Франції. Також у цей же час у Каннах та в Монте-Карло були влаштовані благодійні спектаклі, ініціаторкою культурних заходів була леді Анастасія де Торбі – прямий нащадок О. Пушкіна. Вона по батькові була правнучкою російського імператора Миколи І, а по матері – правнучкою О. Пушкіна. Морганатичний шлюбний союз її матері графині Софії Меренберг з представником роду Романових – великим князем Михайлом Михайловичем, укладений в Німеччині, не був схвалений імператорською родиною, як результат подружжю був заборонений в'їзд на територію Російської імперії, тому все життя

вони прожили в Західній Європі. Саме їй у спадок дісталися листи знаного російського поета до нареченої. Враховуючи таке неприйнятне ставлення російської імперської влади до її родини, леді Торбі вирішила не передавати на батьківщину О. Пушкіна згадані раритети. Вона мала дружні відносини з театральним діячем С. Дягілєвим, який був великим поціновувачем творчості поета, у підсумку саме він придбав реліквії у неї, а після його смерті вони потрапили до Сержа Лифаря.

Упродовж життєвого шляху Сергію Михайловичу вдалося поповнити власну колекцію значною кількістю видань О. Пушкіна та безпосередньо історіографічні дослідження про самого поета, які часом виходили невеликими накладами й стали цінним надбанням у сьогоденні. Він настільки захоплювався творами російського літературного класика, та насамперед талантом цієї непересічної особистості, що висловив таку думку: «*…Проспер Меріме був від поета в такому захваті, що вивчив російську мову, щоб у всій повноті осягнути "диво Пушкіна". У світовій літературі він посів своє місце після Біблії разом із грецькими трагіками, Данте, Шекспіром і Гете*», а також зазначав: «*Пушкін завжди був для мене розрадою*» [19, с. 64–65].

Частина великої колекції Сержа Лифаря наразі знаходиться у фондовій збірці Музею історії міста Києва і його філії «Музей Сержа Лифаря», а також деяка частка в іншій – «Музеї української діаспори». Вона містить переважно чималий об'єм книжково-документального масиву, серед якого варто виділити тематичну колекцію «Пушкініана», яка увібрала в себе рідкісні видання та має сьогодні велику історико-культурну цінність. Адже Сергій Михайлович був палким прихильником видатного російського поета О. Пушкіна і захоплювався його творчістю протягом всього свого дорослого життя.

Будучи завзятим поціновувачем літературного таланту поета, Серж Лифар сумісно з Паризькою національною бібліотекою ініціює влаштування роковин з нагоди сторіччя з дня смерті літературного класика та створює паризьку виставку «Пушкін та його епоха». До вшанування пам'яті О. Пушкіна долучилися в Радянській Росії, Європі і всьому світі загалом. До відзначення пам'ятної дати було підготовлено чимало видань, надруковано безліч статей у періодичних виданнях різних країн, перевидано багато літературних студій про життя і творчість російського літературного класика XIX ст. У публікаціях порушувалося різноаспектна проблематика, пов'язана з іменем О. Пушкіна [1–3; 5–7, с. 6; 9–11; 13; 14, с. 1; 15, с. 324–342; 17, с. 15; 18, с. 41–49; 20, с. 64, 84–86; 21, с. 17–21; 22, с. 358, 394–416; 23, с. 665–669; 24; 25, с. 17–26; 26; 27; 35–38, с. 9–14, 27–30; 39; 40, с. 1–16; 41–43, с. 169–170; 44; 46; 47].

Виставка, організована С. Лифарем та Центральним Пушкінським комітетом у Парижі, у великому фойє концертного залу Плейєль, мала приголомшливий успіх. За весь час функціонування її відвідало понад 10 000 осіб. А щодо її створення, балетмейстер сказав одному з репортерів таке: «*…трудно представить, какие сокровища мне удалось собрать для пушкинской выставки…*». Влаштовуючи таку подію Сергій Михайлович доклав значних зусиль та енергії у проєкт того культурного заходу, подолавши значні труднощі у його втіленні. До створення виставки долучилися колекціонери та бібліофіли, а також Польський музей Адама Міцкевича та Слов'янська бібліотека, які надали безцінні рідкісні експонати (автографи поета, листи, документи, картини та безліч інших раритетів) (Мал. 2). Чимало тодішніх газет висвітлило на своїх шпальтах цю знаменну подію. До прикладу, в одній з них,

«Возрождение» № 4072 від 3 квітня 1937 р., говорилося про виставку таке: «*Пушкинская эпоха представлена на выставке в подлинниках. Сам Пушкин – рукописями, письмами, автографами, рисунками, а равно портретами, написанными его современниками, и первыми оригинальными изданиями его сочинений, альманахами и журналами, где печатались они впервые... Наиболее ценный экспонат выставки – письма Пушкина к невесте. Рядом, как уже сообщалось, выставлены дуэльные пистолеты...*» [4; 8, с. 5; 15, с. 54–63; 29, с. 3; 30, с. 4; 31, с. 2; 32, с. 5; 33].

Варто закцентувати увагу на такому виданні як-от «Новый автограф Пушкина: Евгений Онегин», опублікованого того ж пам'ятного року (Мал. 3). По суті воно є унікальним, оскільки містить невідомі до того часу рядки шостої глави славетної поеми, які доповнюють світогляд і створюють варіації сприйняття суті згаданої частини твору. Вони були отримані Сержем Лифарем випадково від пані О. Купрович із міста Виборг після завершення роботи пушкінської виставки [11, с. 7].

З'ясуємо для загального пізнання основний зміст роману «Евгений Онегин» як одного з найоригінальніших творів світової літературної класики, написаний російським поетом у 1823–1833 рр. У ньому насамперед мова йде про світське життя російського суспільства на початку XIX ст., виконаний О. Пушкіним у віршованій формі. Поема-роман «Евгений Онегин» спочатку публікувався окремими випускам, які містили окремі глави твору, так зване «поглавне» видання (Мал. 4). Уривки з роману охоче друкували видавці часописів та альманахів. Вихід кожної глави був великою подією в літературних колах того часу. Перша глава твору була опублікована в 1825 р., а вже у 1833 р. вийшло перше повне видання всього роману в одному томі, один з примірників якого, до речі, можна побачити в експозиції Київського музею О. Пушкіна.

Пушкінська виставка в Парижі відіграла значну роль у прославленні творчої спадщини О. Пушкіна та стала важливим рушієм її визнання у світовому літературознавстві. За підсумками роботи виставки, після її закриття, Центральний Пушкінський комітет у Парижі (далі – ЦПК) висловив подяку своєму делегату Сержу Лифарю за організацію такого масштабного культурного заходу, який був направлений на популяризацію імені О. Пушкіна та його безцінного літературного надбання в російському емігрантському середовищі [16, с. 8–9].

Безпосередньо ЦПК був створений взимку 1934 р. з метою ознайомлення тамтешнього суспільства із творчістю російського поета і вшанування сторіччя з дня його смерті. Згодом функції новоствореної організації доповнилися іншими культурно-мистецькими напрямами діяльності. Робота над створенням ЦПК та його успішним функціонуванням була для Сергія Михайловича дебютом на теренах громадської діяльності і його особистою перемогою [20, с. 23–26, 33–37; 22, с. 246, 358, 363].

Крім того, російська еміграція створила до 200 регіональних комітетів у багатьох державах світу, що підпорядковувалися ЦПК. Ініціативною громадськістю було організовано низку культурних заходів з популяризації творчості російського класика: літературні зібрання, виставки, пушкінські вечори та концерти на посвяту О. Пушкіну, постановки нових балетів, вистав і музичних творів на основі літературного надбання поета тощо (Мал. 5) [20, с. 34–35; 21, с. 21–24; 22, с. 363–364; 28; 34; 45].

До прикладу, під патронатом ЦПК літературно-музичним гуртком Російського студентського християнського руху в залі Фойє-Інтернешнл було організовано святковий вечір, присвячений О. Пушкіну, з насиченою концертною програмою, де прозвучали твори російського поета і прозаїка [7, с. 6].

Наразі у фондовій колекції Музею історії міста Києва налічується низка справ головного та регіонального осередків Пушкінського комітету, які проходять науково-фондове опрацювання у філії «Музей Сержа Лифаря» за участі наукових співробітників філії «Київський музей О. Пушкіна» щодо деталізованого вивчення документальної бази згаданої організації.

Отже, підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що тематична колекція «Пушкініана» Сержа Лифаря є безцінним джерелом у дослідженні життєвого шляху та творчості російського поета О. Пушкіна. На сьогодні вона має вагому історико-культурну цінність і може зайняти гідне місце у тематичних експозиціях Музею історії міста Києва та його філій, а також в інших закладах культури нашої держави.

Джерела та література

1. А.С. Пушкин 1837–1937 гг.: юбилейное издание для школ с портретами и рисунками русских художников. Рига: Издательство Пушкинского комитета в Риге, 1937. 390 с. (З фондів Музею історії міста Києва).
2. Вирізка з газети. Стаття «Дубровский». [1937 р.]. (МІК ТЗ-12121/10)
3. Вирізка з газети. Стаття «Литература в СССР». [1937 р.]. (МІК ТЗ-12121/9).
4. Вирізка з газети. Стаття «Пушкинская выставка». 1 травня 1937 р. (МІК ТЗ-12121/7).
5. Вирізка з періодичного видання. WORD-RADIO. 1937. Jan. 22. № 600. Vol. XXIV. (МІК ТЗ-12121/8).
6. Возрождение. 1937. № 4064. (6 февраля). (МІК ТЗ-12121/1).
7. Возрождение. 1937. № 4068. (6 марта). (МІК ТЗ-12121/4).
8. Возрождение. 1937. № 4072. (3 апреля). (МІК ТЗ-12121/14).
9. *Гильдебранд Е.* Александр Сергеевич Пушкин: Биографический очерк / Издание Союза Русских Просветительных и Благотворительных обществ в Эстонии. Таллин, 1937. 24 с. (МІК ТЗ-11907/1).
10. *Гинс Г.К.* А.С. Пушкин и русское национальное правосознание (1837 – 1937) / Изд. Н.И. Никифорова. Харбин. [1937]. 46 с.: ил. (МІК ТЗ-11910/2).
11. *Гофман М.Л.* Новый автограф Пушкина: Евгений Онегин / Изд. С. Лифарь. Париж, 1937. 16 с. (МІК ТЗ-11912/27).
12. *Гофман М.Л., Лифарь С.* Письма Пушкина к Н.Н. Гончаровой: Юбилейное издание 1837–1937 / Изд. Сергей Лифарь. Париж, 1935. 158 с. (З фондів Музею історії міста Києва).
13. *Дмитриев Н.* Село Михайловское: шесть сцен из жизни Пушкина в 1825 г. / Ред. А.В. Фоньо. Москва–Ленинград, 1937. 78 с. (З фондів Музею історії міста Києва).
14. Доброволец. 1937. Б/н. (февраль). (З фондів Музею історії міста Києва).
15. Журнал королівських фондів. Вип. IV. № 5. Румун. мова (З фондів Музею історії міста Києва).
16. Иллюстрированная Россия. 1937. № 19 (625). (1 мая). (МІК ТЗ-12121/3).
17. Иллюстрированная Россия. 1937. № 22 (628). (22 мая). (МІК ТЗ-12121/2).
18. Книжные новости. 1937. № 7(З фондів Музею історії міста Києва).
19. *Лифар С.* Спогади Ікара / З фр. пер. Г. Малець. Київ: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2007. 192 с.: іл. (Українці у світовій цивілізації).(З фондів Музею історії міста Києва).
20. *Лифарь С.* Моя зарубежная Пушкиниана: Пушкинские выставки и издания / Ред. Березняк. Париж, 1966. 189 с.: ил.

21. *Лифарь С.* Третий праздник Пушкина / Изд. С. Лифарь. Париж, 1937. 24 с. (МІК ТЗ-11912/21).

22. Машинопис мемуарів Сержа Лифаря з редакційними правками, рукописними вставками та печаткою автора. 19 серпня 1929–1939 рр. 595 арк. (МІК ТЗ-12088).

23. Меркурій польський звичайний. 1937. № 21 (161). (6 червня). (З фондів Музею історії міста Києва).

24. *Милюков П.* Живой Пушкин (1837–1937): историко-биографический очерк. Париж: Издание «Родник», 1937. 134 с. (З фондів Музею історії міста Києва).

25. Огляд класичний. 1937. Вип. ІІІ. № 1–4. польськ. мова (З фондів Музею історії міста Києва).

26. *Оксенов Ин.* Жизнь А.С. Пушкина / Ред. В.А. Мануйлов. Ленинград: Пушкинское общество, 1937. 48 с.: ил. (З фондів Музею історії міста Києва).

27. Памяти Пушкина к столетию со дня смерти.1937. Б/н. (11 февраля (29 января)). (МІК ТЗ-12121/6).

28. Памятка о Пушкинских днях 1937 года / Бейрутский Пушкинский комитет. Бейрут, 1937 р. (З фондів Музею історії міста Києва).

29. Последние новости. 1937. № 5824. (5 марта). (МІК ТЗ-12121/5).

30. Последние новости. 1937. № 5833. (14 марта). (МІК ТЗ-12121/13).

31. Последние новости. 1937. № 5836. (17 марта). (МІК ТЗ-12121/11).

32. Последние новости. 1937. № 5838. (19марта). (МІК ТЗ-12121/12).

33. Программа, что экспонировалась на выставке «Пушкин и его эпоха». Рукопис. Б/м., [XIX – початок XX ст.]. (З фондів Музею історії міста Києва).

34. Программа «Торжественное собрание под председательством В.А. Маклакова – председателя Пушкинского комитета в день сотой годовщины смерти Пушкина (26 мая (7 июня) 1799–29 января (10 февраля) 1837)». Париж, 29 января (11 февраля) 1937. 2 с. (З фондів Музею історії міста Києва).

35. *Пушкин А.* Евгений Онегин, роман в стихах: Юбилейное издание: с комментариями М.Л. Гофмана, С.М. Лифаря и Г.Л. Лозинского / Под. ред. М.Л. Гофмана / Изд. С. Лифарь. Париж: Типография «ÉTOILE», 1937. 334 с. (МІК ТЗ-11912/23).

36. Пушкин лицеист: памяти А.С. Пушкина: Гимназия ХСМЛ / Изд. М.М. Шалабанов. Харбин, 1937. 58 с.: ил. (МІК ТЗ-11910/3).

37. Пушкинский юбилейный сборник (1837–1937.). Нью-Йорк, [1937]. 48 с. (МІК ТЗ-11910/1).

38. Сборник, посвященный празднованию «Дня Русской Культуры» / Издание Харбинского Комитета Помощи Русским Беженцам. Харбин, 1937. Б/н. (МІК ТЗ-11909/1).

39. Сборник Русского учительского общества «Вопросы школьной жизни» / Изд. Председатель Русского учительского общества К.И. Подольский. Харбин: Правление Русского учительского общества, 1937. [16 с.]: ил. (З фондів Музею історії міста Києва).

40. Станица. 1937. № 21. (З фондів Музею історії міста Києва).

41. Сторіччя Пушкіна. Брюсель, 1937. С. 308–331. (З фондів Музею історії міста Києва).

42. Сторіччя Пушкіна (1837–1937): виставка Пушкіна та його епоха / Під ред. С. Лифаря. Париж, 1937. 94 с.: іл. фр. мова. (МІК ТЗ-11912/30).

43. Тижневик ілюстрований. 1937. № 9. (28 лютого). (З фондів Музею історії міста Києва).

44. *Тувім Ю.* Лютня Пушкініана. Варшава: J. Przeworskieg, 1937.140 с. польск. мова. (МІК ТЗ-11811).

45. Фотокартки п'єс О.С. Пушкіна. Гельсингфорс (м. Хельсінки). Фінляндія. 14 лютого 1937 р. 18 шт. (З фондів Музею історії міста Києва).

46. *Франк С.Л.* Пушкин как политический деятель: с предисловием и дополнениями П.Б. Струве. Белград: Типография С. Филонова «НОВЫЙ САД», 1937. 50 с. (З фондів Музею історії міста Києва).

47. Юбилейное издание отдела Пушкинского комитета в городе Сиднее: Александр Сергеевич Пушкин (11 февраля 1837 – 11 февраля 1937) / Изд. Отдел Пушкинского комитета в Сиднее. Сидней: Oriento, 1937. 16 с. (З фондів Музею історії міста Києва).

Hanna Andriiaka,
Leading Researcher
Serge Lifar Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
andriiakahanna@gmail.com

Kateryna Siroshtan,
Leading Researcher
Kyiv Museum of Alexander Pushkin
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
ksiroshtan@gmail.com

PUSHKIN COLLECTION OF THE FAMOUS CHOREOGRAPHER SERGE LIFAR (1905–1986): ON THE MATERIALS OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY

Preservation of the national cultural heritage is the highest value in the reproduction of the true and objective past of time Ukraine. The article is examined the historical and cultural heritage of the famous choreographer Serge Lifar, part of which is currently in the stock collection of the Museum of Kyiv History. Collecting rare and unique printed publications has been a lifelong work for the artist. An indispensable favorite of the choreographer was the involvement of rare publications and features about the outstanding Russian poet Alexander Pushkin, whose work was admired by Serge Lifar in adulthood.

Key words: collection, book, museum, poet, Central Pushkin Committee in Paris, choreographer.

М·Л·ГОФМАНЪ и СЕРГѢЙ ЛИФАРЬ

ПИСЬМА ПУШКИНА

къ Н·Н·Гончаровой

ЮБИЛЕЙНОЕ

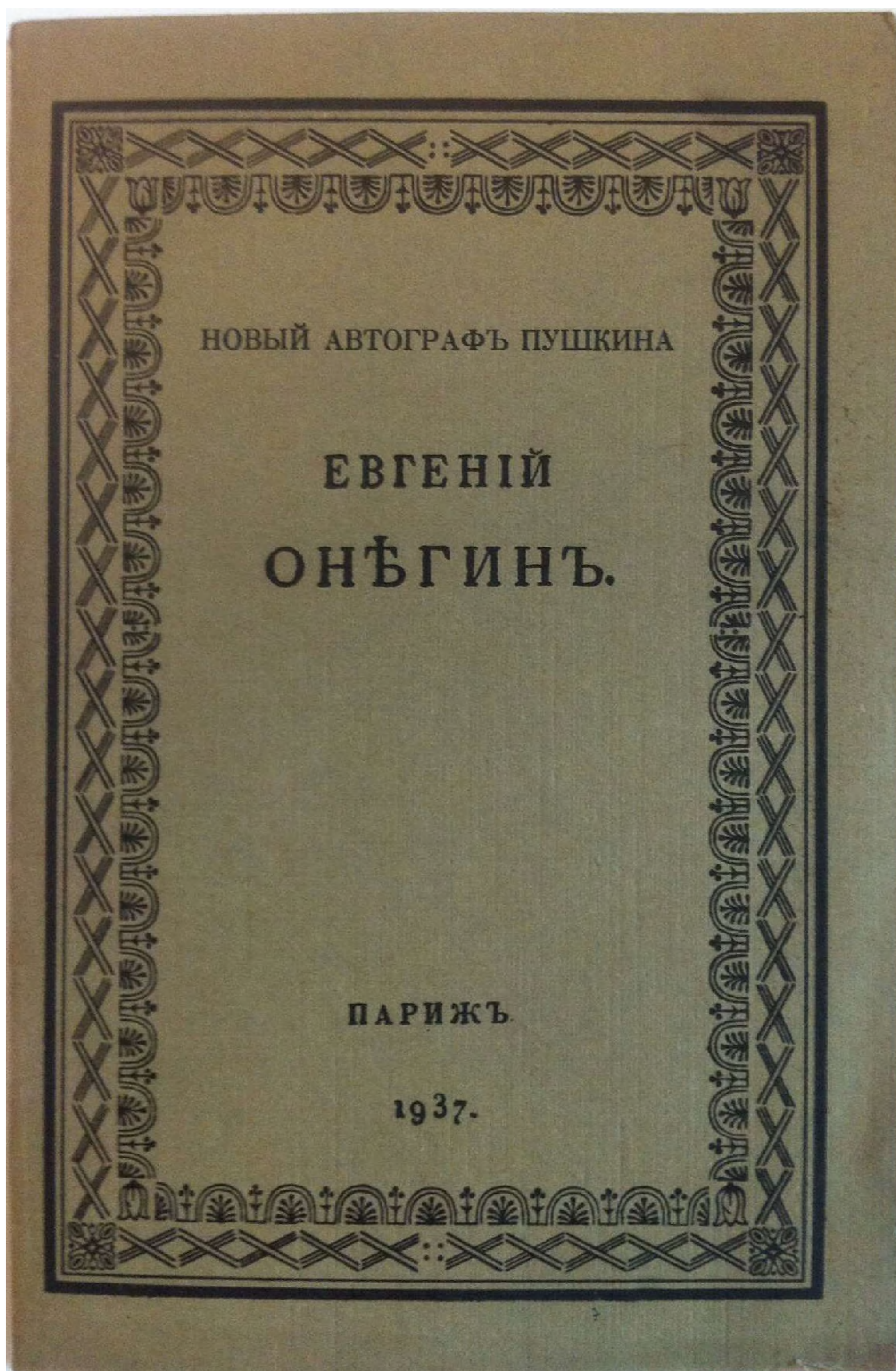
ИЗДАНІЕ

1837-1937

Опубліковані листи О. Пушкіна до Н. Гончарової. Зберігається в Музеї Сержа Лифаря.

Музейний експонат з Пушкінської виставки в Парижі. Зберігається в Музеї Сержа Лифаря.

Нова версія поеми-роману. Зберігається в Музеї Сержа Лифаря.

Прижиттєве видання роману О. Пушкіна. З експозиції Київського музею О.С. Пушкіна.

Саль Іена (10, авеню д'Іена), Парижъ - XVI

29-го Января (11-го Февраля) 1937 года

ТОРЖЕСТВЕННОЕ СОБРАНІЕ

подъ предсѣдательствомъ

В. А. МАКЛАКОВА,

Предсѣдателя Пушкинскаго Комитета

въ день сотой годовщины смерти

ПУШКИНА

26 МАЯ / 7 ІЮНЯ 1799 29 ЯНВАРЯ / 10 ФЕВРАЛЯ 1837

Портретъ Пушкина
Кисти Кипренского

Культурні заходи щодо вшанування пам’яті О. Пушкіна. Зберігається в Музеї Сержа Лифаря.

Ганна Лєбєдєва,
Екскурсовод філії «Літературно-меморіальний музей М. Булгакова»
Музею історії міста Києва;
аспірант філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ
liebiedievahanna@gmail.com

«АЛЬБОМ ПАМ'ЯТОК ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ. ВИПУСК IV-V» М. ПЕТРОВА, ЯК СПРОБА СИСТЕМНОГО ОСМИСЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Доповідь присвячено IV-V випуску альбому пам'яток церковно-археологічного музею при імператорській духовній академії, що був створений та виданий у 1915 р. відомим історикому, літературознавцем, академіком української академії наук, керівником Церковно-археологічного музею М. Петровим. Альбом постає спробою осмислення музейної колекції в якій експонати музею, що відносяться до різних часів та культур постають фундаментом та ілюстрацією системного науково-популярного викладу історії українських земель.

Ключові слова: Церковно-археологічний музей, Київська духовна академія, історія музейної справи, перші академіки НАН України, М. Петров.

Микола Петров – професор Київської духовної академії, секретар та керівник Церковно-археологічного музею, історик, літературознавець, був тісно пов'язаний з родиною Булгакових. Ймовірно, їх знайомство відбувається в стінах Київської Духовної Академії, в якій навчався та працював М. Петров та А. Булгаков, батько М. Булгакова. Також є свідчення про співпрацю А. Булгакова із М. Петровим в музейній справі, у звіті за 1906 А. Булгаков згадується серед осіб, що займаються опікою Церковно-археологічного музею[1]. Особливо тісним періодом їх спілкування видається 1895–1902 рр, адже в той час родина Булгакових знімала квартиру у доньки М. Петрова на Кудрявському провулку, 9. Про тісний зв'язок М. Петрова з родиною Булгакових свідчить і те, що він став хрещеним батьком Михаїла Булгакова. М. Петров мав надзвичайно різноманітне поле наукових інтересів. Він приїхав до Києва після завершення семінарії й навчався, а потім і працював в Київській духовній академії. Через дослідження історії академії захопився українською літературою, адже в архівах академії зберігались численні літературні пам'ятки. Ця тема стає його провідним науковим інтересом, він системно дослідив історію української літератури від XVII до XIX ст., і наголошував на її самостійності та самобутності. Слід зазначити, що ці публікації були неймовірно сміливими для тих часів, адже тоді навіть словосполучення «українська мова» у публікаціях не віталось і замінювалось на «малоросійское

[1] *Губианури Л. В.* Музейная биография и география Михаила Булгакова / Людмила Викторовна Губианури. // Михаил Булгаков в потоке росийской истории. – 2012. – № 2. – С. 56–63

наречие», тому вихід друком системного дослідження української літератури став сенсацією.

Окрім того, що М. Петров вивчав літературу минулого і був обізнаним в сучасних йому творах, його науковий інтерес був живим – в роки студентства він приятелював із письменником Іваном Нечуєм-Левицьким[2].

У 1872 р. його було обрано вченим секретарем Церковно-історичного та археологічного товариства, а також він був організатором та «блюстителем» Церковно-археологічного музею та ініціював його відкриття для широкого загалу, так, Церковно-археологічний музей стає першим публічним музеєм в м. Києві. Музейна праця стає основною сферою діяльності М. Петрова, збереглись численні звіти діяльності Церковно-археологічного музею авторства М. Петрова у «Трудах Київської духовної академії». Для систематизації і популяризації діяльності Церковно-археологічного музею ним було видано альбоми музейних старожитностей, впорядкованих за тематичним критерієм. Перші три випуски альбому були присвячені музейному зібранню ікон, що було одним з найбагатших в Російській імперії. Перший випуск стосується колекції сінайських і афонських ікон з колекції Порфірія Успенського, в якій, як зазначає М. Петров, знаходяться найрідкісніші і найцінніші 4 ікони 6 ст. н. е. Другий випуск присвячено типовим взірцям північно-російського іконопису з XIV по XVI століття. Третій випуск являє собою одну з перших спроб історичного огляду південно-російських ікон не лише до монгольського періоду, але і литовського, польського періодів, в яких позначені впливи інших культур. За словами М. Петрова, цими випусками не вичерпується повною мірою іконописна колекція музею, проте позначені основні періоди розвитку східної іконописної традиції. Особливо цікавим є об'єднаний
випуск IV–V, один з екземплярів якого зберігається в Літературно-меморіальному музеї М. Булгакова.

З нагоди наближення 300 річного ювілею Київської духовної академії, було поставлено за мету продемонструвати найважливіші з церковних пам'яток музею загалом, та, особливо церковних старожитностей українських земель. Тобто, виокремити сутнісні, характерні особливості Київського Церковно-археологічного музею, щоб розкрити його специфіку у порівнянні з іншими археологічними закладами Російської імперії. Об'єднаний випуск альбому № IV–V[3] є особливо цікавим з краєзнавчої точки зору, адже в ньому поєднані та представлені ті експонати, що здатні відобразити та проілюструвати собою історію місцевої культури та церкви у контексті всесвітньої історії в тому обсязі, в якому вона представлена у музейній колекції. Основний критерій тематичного поділу колекції був обраний з огляду на церковну археологію, вихідними засадами якої в той час постає ствердження прийняття християнства як найбільш виразної зміни культурних парадигм. Таким чином, колекція в

[2] Микола Петров: життя серед книг і рукописів: монографія / С. В. Сохань; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – Київ: 2015. – С. 27.

[3] *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской киевской духовной академии / Николай Иванович Петров. // Фото-лито-типография «С. В. Кульженко». – 1915. – № 4.

альбомі першочергово поділяється на експонати дохристиянського періоду та християнські. Дохристиянський період представлений знахідками одиничних розкопок любителів археології – А.В. Комарова, Н.Я. Тарновського та інших. Окрім опису старожитностей дохристиянського періоду М. Петров в цьому розділі розглядає культуру бронзової доби на українських землях загалом і зокрема шляхи переходу бронзової доби на територіях Африки, Азії, Європи а також особлива увага приділена племенам, що сприйняли цю культуру на території сучасної України. У другій главі на прикладі наявних в музеї предметів, розглядається до монгольський період як території Києва, так і слов'янства загалом, особлива увага приділяється культурному впливу Візантії, аналіз культурного впливу здійснюється на прикладі пам'яток церковно-суспільного богослужіння (матеріали і фрагменти церковної архітектури та церковне начиння) та пам'яток приватного богослужіння. Третю главу присвячено Литовському періоду («Литовско-русский период южно-русской истории») (1240–1569) в ній здійснюється культурологічний аналіз Литовсько-руської держави та видозмінення місцевої, переважно сформованої візантійськими впливами, матеріальної культури, в якості аргументів додаються такі спостереження за культурними змінами, наприклад, зауважується щодо припинення виготовлення квадратної цегли, характерної для минулих століть в цій місцевості, також прослідковуються поява нових характеристик київського іконопису та зміни у характері будівництва культових споруд.

В четвертій главі Н. Петров виділяє «польсько-малоруський период южнорусской истории» і визначає його періодом з 1569 р. до 1685 р. в місті Києві. Основну рису цього періоду М. Петров визначає як посилений культурний тиск католицької Польщі на приєднані території та опір місцевого населення цьому тиску, боротьба за свою народність та віру. На підтвердження власних тез, М. Петров спирається на предмети церковно-археологічного музею, що датуються в межах цього періоду. В цьому розділі аналізується процес полонізації та боротьби з нею, розкриваються особливості структури суспільства в цей період, особлива увага приділяється Київському Богоявленському братству та колегіуму. Також М. Петров зосереджується на культурно-релігійному побуті на прикладах церковної архітектури та церковного начиння, предметах приватного релігійного призначення. Останню, п'яту главу М. Петров присвячує періоду, який він називає «Малорусско-великорусский период южно-русской истории», та датує його початок на київських землях починаючи з 1685 р. Тут він окреслює особливості таких важливих феноменів суспільного життя означеного періоду як міський лад згідно магдебурзького права та вплив західно-європейської та північно-російської культури. Важливим в цьому періоді є можливість розкриття тематики на прикладі історії Київської академії, в стінах якої, власне, і працював М. Петров. Тому детально розглядається сама будівля Братського монастиря та київської академії, пам'ятки побуту київської академії тих часів як культурно-просвітницького центру.

Слід особливо зазначити, що вихідною настановою дослідження і викладу колекції церковно-археологічного музею в п'ятому випуску альбому, для М. Петрова постає зв'язок експонатів колекції з історією міста Києва та українських земель. І, хоча для означення об'єкта дослідження ним використовується назва «южнорусские земли», М. Петров свідомо обирає за тематику п'ятого випуску саме територію сучасної України в ілюстрації колекції Церковно-археологічного музею, а ті

предмети, що мають опосередкований стосунок до культури українських земель постають ілюстрацією різноманіття впливів інших культур в цій місцевості.

Отже, таким чином, можна зробити висновок про те, що «Альбом пам'яток Церковно-археологічного музею при імператорській духовній академії. Випуск IV–V» є системним твором з історії міста Києва, що спирається на колекцію церковно-археологічного музею.

Також суттєвим є те, що Церковно-археологічний музей був першим публічним музеєм в Києві і тому п'ятий випуск альбому є особливо цікавим як засіб комунікації з широкою публікою, в якому є вказівник, означений спосіб ознайомлення з колекцією, за допомогою якого відвідувач може не лише побачити предмет, але сприйняти контекст епохи, в яку він побутував. Наразі цей альбом є цікавим і як систематизований опис колекції музею, з якою вже повною мірою неможливо ознайомитись, але і як відображення культурних наративів, що панували та визначали діяльність провідних дослідників початку минулого століття в галузі історії України.

Hanna Liebiedieva,
Guide
Mikhail Bulgakov Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History);
PhD-student in philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv
liebiedievahanna@gmail.com

"ALBUM OF MONUMENTS OF THE CHURCH-ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY. ISSUE IV-V" by M. PETROV, AS AN ATTEMPT TO SYSTEMATIC UNDERSTANDING OF THE MUSEUM COLLECTION IN THE CONTEXT OF THE HISTORY OF UKRAINE

The report is devoted to the IV–V issue of the album of monuments of the Church-Archaeological Museum at the Imperial Theological Academy, which was created and published in 1915. M. Petrov, the author of album is a famous historian, literary critic, academician of the Ukrainian Academy of Sciences, head of the Church-Archaeological Museum. The album is an attempt to comprehend the museum collection in which the museum exhibits belonging to different times and cultures are the foundation and illustration of a systematic popular science presentation of the history of Ukrainian lands.

Key words: Church-Archaeological Museum, Theological Academy of Kyiv, the history of museum studies, first Ukrainian academics, N. Petrov.

Леонід Халімський,
старший науковий співробітник відділу «Київ ІІ-ї половини XVII ст. – початку XX ст.»
Музею історії міста Києва
Київ
halimskyy@gmail.com

ГРОШОВІ ЗНАКИ (БОНИ) 1864–1948. НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

В повідомленні дається характеристика колекції, що надійшла в музей від Г.С. Севрук. Хронологічні рамки колекції 1864–1948. Особливу увагу в повідомленні приділено саме паперовим грошам кін. XIX та бонам часів революції.

Ключові слова: бон, білет внутрішнього займу, керенки, п'ятаківки, думки, гривня, карбованець.

2016 року в Музей історії міста Києва надійшла колекція (193 од.) бонів від Севрук Галини Сильвестрівни – представниці давнього київського роду Григоровичів-Барських. Галина Севрук – скульптор-монументаліст, кераміст, графік, живописець, член Спілки художників України, лауреат премії УАНТІ ім. В. Стуса (1991), премії ім. митрополита Андрея Шептицького (1994). Заслужений художник України (2005). Стояла біля джерел виникнення клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві, брала активну участь у проведенні його заходів, зокрема вечорів репресованих письменників, акторів, художників (М. Куліш, В. Симоненко). У клубі її друзями стали І. Світличний, В. Симоненко, А. Горська, Л. Семикіна, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, І. Дзюба, В. Кушнір та інші. Була знайома з відомим археологом і істориком Михайлом Брайчевським. Підписувала колективні листи, в яких засуджувалися акції, спрямовані проти української культури та її діячів. За один із таких листів до керівництва Спілки художників України і відмову покаятись була виключена з кандидатів у члени творчої спілки (поновлена в 1989 році). До 1990 вважалася невиїзною. Персональні виставки відбулися в Києві, Торонто, Дрездені[1].

Значна частина творчого спадку майстрині зберігається в різних музеях Києва і зокрема в нашому Музеї.

Колекція бонів дуже різноманітна, її можна розділити на 6-ть груп за часом їх обігу: бони часів існування Російської імперії (100 од.), окупаційні гроші часів І Світової Війни – ост-рублі (5 од.), бони часів Тимчасового Уряду та УНР (47 од.), періоду СРСР (до ІІ Світової війни – 24 од.), окупаційні часів ІІ Світової Війни (8 од.) та повоєнні гроші (1 од. – 5 рублів 1947 р.).

Окремою групою в колекції представлені бони Чехії, Німеччини, Австро-Угорщини, Сербії та Вірменії.

---

[1] *Білокінь С.І.* СЕВРУК Галина Сильвестрівна http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=sevruk_galyna_sylvestrivna

Перша група

Найдавнішим в колекції є бона 1864 року – Білет внутрішнього 5% з виграшами займу на капітал в 100 рублів, виникнення якого пов'язане з ліквідацією Позикового та Комерційного банків та запровадження Державного банку, що зумовило утворення неіснуючого до цього грошового ринку. Ціноутворення на такі білети було нефіксоване. До таких білетів були прикріпленні купони, де на кожному зазначалася сума щорічного відсоткового платежу Державного банку на користь власника білету.

Друга група

В роки Першої світової війни для фінансування військових і окупаційних витрат Німеччиною було випущено велику кількість воєнних грошей. На всіх територіях, окупованих німецькими військами, обіговими стали вільгеймські кайзерівки (20-, 50- і 100-марочні банкноти Німецької імперії зразка 1910–1918 рр.) та позичкові касові знаки (Darlehnskassenschein). Випуск останніх почався з перших днів війни на підставі закону від 4 серпня 1914 р. як обов'язкових до прийому грошей. В 1916 році від імені Східного торговельно-промислового банку (Познань) були випущені «грошові знаки позичкової каси ОСТ» Ост-рублі з даної колекції представлені номіналами в 3 рублі, 1 рубль та 50 копійок[2].

Третя група

Після зречення престолу імператора Миколи II в 1917 році, керування перебрала на себе тимчасова влада, яка випустила власні грошові одиниці. Вони ходили на рівні з царськими рублями до 1923 року. «Керенками», що, в народі, отримали таку назву за прізвищем останнього голови Тимчасового уряду О.Ф. Керенського, були поширені на території колишньої Російської імперії. Цікаво, що до кінця громадянської війни «Керенки» не мали ані номерів, ані підписів.

Майже, в цей же період, були випущені й інші гроші. «Думки» – бони, номіналом в 1000 рублів, на яких було зображено Державну Думу Росії. На відміну від «керенок», ці бони були якісними, кожен власноручно підписувався касиром. «П'ятаківки» увійшли в обіг вже в 1919 році, а назву отримали через те, що були підписані керівником Держбанку РРФСР Г.Л. П'ятаковим. Ці банкноти були низької якості, тому можна зустріти один і той самий номінал, що значно відрізняються за кольором. Також відрізняється і положення водяного знаку. На «П'ятаківках» використовувалися орнаменти свастики[3].

В листопаді 1917 році, після проголошення Української Народної Республіки, розпочався активний рух в бік запровадження власних грошових знаків, задля створення власної національної фінансової системи. 22 грудня 1917 року Центральна Рада прийняла закон про перетворення Київської контори Держбанку Росії на Український державний банк. Його першим директором став Михайло Кривецький. 1 січня 1918 року Українська Центральна Рада ухвалила «Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів УНР», які, до моменту накопичення золотого запасу, підкріплювалися державним майном – залізницями, корисними копалинами, державними монополіями. Саме Кривецький підписав першу банкноту самостійної Української держави – державний кредитовий білет вартістю 100 карбованців, який

---

2 https://znaimo.com.ua/німецький_східний_рубль

3 https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/308970

було емітовано 5 січня 1918 року. Його вартість дорівнювала 17,424 долі щирого золота (1 доля = 0,044 г золота). Художник Георгій Нарбут, проектуючи ескіз банкноти у 100 карбованців, звернув увагу на тризуб як знак, характерний для найдавніших національних грошей України – златників та срібляків князя Володимира Великого, і вмонтував його до композиції ескізу[4]. Карбованець був рівний російському рублю, що сприяло запобіганню зміни цін на товари та виключало необхідність малоосвіченим громадянам перераховувати курс. Перша українська банкнота, номіналом в «100 крб.», з'явилася в обігу 5 січня 1918 року[5].

Інтервенція більшовицьких військ та захоплення Києва відтермінували економічні перетворення. Більшовики вивезли більшу частину золотого запасу українських міст, а також саме кліше та матриці, необхідні для друку карбованців. Саме через це, Рада Народних Міністрів на чолі з Всеволодом Голубовичем поставили завдання міністерству фінансів розробити законопроект про нову грошову одиницю. 1 березня 1918 року в Житомирі в будинку колишнього дворянського зібрання на вулиці Великій Бердичівській, 32 Мала Рада під головуванням голови УЦР Михайла Грушевського прийняла «Закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів», яким за основну грошову одиницю була прийнята гривня, що мала містити 8,712 долі (грами) золота, поділялася на 100 шагів, запроваджувалися банкноти номіналом 2, 10, 100, 500 гривень при співвідношенні 2 гривні до 1 карбованця.

Ескіз двогривневої банкноти був виконаний Василем Кричевський. Над іншими банкнотами попрацював Георгій Нарбут. Вони, як і попередні 100 карбованців, вирізнялися вишуканим оформленням.

Банкноти планувалось друкувати у Берліні та Лейпцигу в німецькій державній друкарні «Reichsdruckerei». Контроль над виконанням даного замовлення було покладено на спеціальну комісію на чолі з радником Міністерства фінансів інженером Євгеном Голіцинським, яка 15 березня 1918 року від'їхала до Німеччини для укладання угоди. Паралельно, в київській друкарні Василя Кульженка створили Експедицію заготовок державних паперів (ЕЗДП), яка контролювала друк банкнот та цінних паперів в Україні.

17 червня 1919 року з невеликого аеродрому під Бреслау (нині Вроцлав, Польща) вилетів німецький важкий бомбардувальник. На його борту перебував «спецвантаж», а саме три величезні скрині з українськими гривнями. Літак мав дістатись українського міста Кам'янець-Подільський, де у той час дислокувалось військове керівництво Української Народної Республіки (УНР) на чолі з Симоном Петлюрою.

Літак R. 69, який стартував першим 17 червня 1919 року, повертаючись з України, в липні 1919-го зробив посадку в Відні для висадки кількох пасажирів, які були на борту. І там літак заарештували представники Антанти. А восени того року він був вщент розбитий під час сильної негоди.

Технічна помилка, призвела до того, що й літак R.70, який стартував 4 серпня 1919 року, при другому рейсі в Україну в вересні 1919-го, зробив вимушену посадку

[4] https://bank.gov.ua/ua/uah/uah-history

[5] *Євтушенко Ю.* Запровадження гривні в УНР https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=03&Day=01&a=T.

в Румунії. Він простояв на узбіччі льотного поля два роки, оскільки жоден аеропорт Румунії не міг прийняти такий величезний літак, і врешті був розібраний.

А літак R. 71, який також злетів 4 серпня 1919 року, за годину вибухнув. На борту перебували шестеро членів екіпажу та двоє українських офіцерів: відомий український політик, перший державний секретар військових справ ЗУНР полковник Дмитро Вітовський та його ад'ютант Юліян Чучман. Усіх загиблих поховали в Німеччині (у 2002 році в Україні повідомили про перепоховання праху Вітовського та Чучмана на Личаківському цвинтарі Львова).

Після цього відбулось ще кілька спроб доставити надруковані в Берліні банкноти невеликими літаками, однак йшлося про невеликі суми. Після бойових дій кінця 1919–1920 років, польсько-радянської війни, внаслідок яких УНР припинила існування, доставка гривні з Німеччини вже не мала жодного сенсу. Банкноти, що залишились у Німеччині, були знищені[6].

Четверта група

З 1922 року Україна стає Республікою, в складі Радянського Союзу. На території входять у обіг нові гроші . Зокрема, бони, номіналом в 100 рублів були введені в березні 1920 року. Вони використовувалися в якості офіційного засобу платежу до 1 липня 1922 року. Випускалися аркушами по 10 штук, на Першій Московській (серія АА), Пензенській (серія АБ) та Уральській фабриках Гознаку. Цікаво те, що в бонах 1919 року, на реверсі, текст «Пролетарии всех стран соединяйтесь!» дублювався 6-ма мовами: німецькою, французькою, італійською, китайською та арабською. Номер серії на різних екземплярах міг повторюватись. З червня 1921року в обігу з'являються бони нового зразку, номінали 100, 250 та 500 рублів на реверсі не мали малюнку чи написів, лише тло з кольорового візерунку, що повторюється. В березні 1923 року, додатково до нових грошових знаків, з'являються розмінні картки з зображенням монет. Такі «монети» розповсюджувалися аркушами 2×5 з перфорацією. Друкувалися на Першій Московській фабриці Гознаку. В контексті цього періоду, до нас також надійшов 1 рубль 1938 року, які використовувалися до 1947 року.

П'ята група

Серед бонів часів II Світової війни до нас надійшли Чехословацькі крони, номіналом в 1 та 5 крон 1939 року Протекторату Богемії та Моравії. Окупаційні карбованці від 5 березня 1942 року – грошові одиниці Райхскомісаріату Україна Третього Рейху – номіналом в 1, 5 та 10 карбованців. Нові гроші мали демонструвати «любов» окупантів до «звільненого» народу, тому на нових грошах було позначення номіналу українською мовою, а зображеннями слугували портрети типових українців.[7]

Шоста група

Повоєнна бона в колекції представлена однією купюрою – 5 рублів 1948 року.

---

[6] *Оганєсян К.* Гроші для України: як 100 років тому з Німеччини до УНР доставляли гривні https://www.dw.com/uk/a-49655793.

[7] *Звержховська Н.В.* Воєнні гроші у колекції грошово-паперових знаків ХІМ // http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2014/article.html?n=932.

Таким чином, колекція МІК поповнилась чудовим комплексом грошових знаків (бон), які були передані прекрасною українською майстринею Г.С. Севрук. Частина експонатів має гарний експозиційний стан, інша – потребує реставрації.

Leonid Khalimskyi,
Senior Researcher
Kyiv of the 2nd half of the 17th – beginning of the 20th century depatrment
Museum of Kyiv History
Kyiv
halimskyy@gmail.com

BANKNOTES (VOUCHERS) 1864–1948. NEW ARRIVALS

The message describes the collection received by the museum from Galyna Sevruk. The timeframe of the collection is 1864–1948. The report pays special attention to paper money of the end of the XIX and vouchers of the times of the revolution.

Keywords: banknote, ticket of the inner loan, "Kerenky", "Pyatakivky", "Dumky", Hryvnya, Karbovanets.

ТРАНСФОРМАЦІЇ КИЇВСЬКОГО СОЦІУМУ

Мирослава Воробей,
старший науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Києва
Київ
vorobey98@gmail.com

ШЛЯХТА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА ТЛІ РОЗГОРТАННЯ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ПРИСТОСУВАННЯ

Козацька революція 1648 р. змінила життєві стратегії шляхти українських воєводств. У вирі війни та посполитих бунтів шляхта з Київського воєводства була змушена шукати способи пристосування до нових викликів. У цій ситуації шляхтичі могли обрати козацьку сторону чи лишитися лояльними до Речі Посполитої, при цьому на деякий час втративши доступ до своїх маєтків. Обидва шляхи мали свої переваги та недоліки, тож для шляхетської корпорації вибір був складним.

Утім, у перші роки протистояння цей поділ на суперницькі табори був умовним. На основі джерельного матеріалу: судових книг Волинського і Київського воєводств та документів гетьмана Війська Запорізького можна дослідити різні ступені пристосування шляхти до подій війни з козаками. Зокрема у цій статті аналізуються різні приклади шляхетського досвіду участі у подіях 1648–1649 рр.

Ключові слова: шляхта, Київське воєводство, шляхта-вигнанці, козацька революція.

Спалах козацької революції 1648 р. змінив становище рицарства у межах східних околиць Речі Посполитої. Зважаючи на колонізацію південної Київщини та наростання соціально-релігійних конфліктів у першій половині XVII ст., покозачення у регіоні відбувалося швидко.

Перед цими викликами обивателі Київського воєводства були змушені шукати способи пристосування. У неоднозначній ситуації місцеве рицарство могло або поповнити козацькі лави, або ж залишатися вірними королю і станам Речі Посполитої, але при цьому на якийсь час втратити доступ до своїх маєтків.

Вибір був складним. За спостереженням В'ячеслава Липинського, середнє та дрібне рицарство мало спільні інтереси з козацькими. Ця шляхта як і козаки зазнавала тиску з боку великих землевласників. Представники православної магнатерії теж могли симпатизувати ідеї козаків щодо скасування унії[1]. Іншу думку відстоюють польські історики Ярослав Століцький та Артур Гощинський, які вважають, що більшість київської шляхти втекла. Зокрема це були ті зем'яни, чиї статки можна оцінити як середні[2]. З останнім пунктом варто бути обережними, адже через спалах посполитих бунтів, економічне розорення загрожувало і магнатам, і рицарському загалу.

Проблема пристосування шляхти в умовах козацької революції лишається малодослідженою як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Особливо це стосується вказаного вище поділу на суперницькі табори у перші роки протистояння. Для рицарства вибір сторони далеко не завжди був остаточним. Ба більше, становище вигнанця не конче передбачало припинення будь-яких контактів з козаками і навпаки. Відтак увага до шляхетського досвіду дозволить побачити більш складну картину подій 1648–1649 рр.

Джерельною базою для вивчення спектру цих питань можуть слугувати актові книги волинських ґродських судів: Володимирського та Луцького. Саме до цих книг вносили свої документи вигнанці з українських воєводств, більшість з яких осіла на Волині в часі екзилу. Зважаючи на поганий стан збереження актових книг Київського воєводства, корисними для дослідника можуть стати лише дві збережені книги Житомирського ґроду (Справи 13, 14), які містять документи про становище шляхти у 1648–1649 рр.

Отож, найчастіше на сторінках ґродських книг бачимо свідчення про втрату майнових документів під час втечі. Зауважимо, що практично всі вони внесені до судів пізніше, а іноді аж через декілька років. Є підстави вважати, що це пов'язано із труднощами життя на вигнанні чи перебуванням у війську. Ці причини, а також спровоковані війною перерви в роботі судів унеможливлювали вчасне звернення. Таку ситуацію описує шляхтич Петро Прушинський, який аж у 1650 р. подав свою «маніфестацію» до Луцького ґроду. У документі йшлося про загибель батька оповідача від рук козацько-татарського війська у 1648 р. та втрату майнових документів на с. Чолівка Овруцького повіту. Як зазначав шляхтич, вчасно звернутися до суду завадила служба у війську[3].

Серед подібних документів про втечу на Волинь чи до інших частин Речі Посполитої можуть міститися важливі деталі про обставини життя на вигнанні чи ситуацію у Київському воєводстві. Спробуємо розглянути кілька цікавих прикладів.

---

[1] *Липинський В.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / За ред. Л. Р. Білас. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 61–62.

[2] *Stolicki J.* Problemy szlachty kijowskiej w drugiej połowie XVII wieku. Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Srodkowo-Wschodniej. Na styku epok. Ziemie południowo–wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku / Pod redakcją T. Kargol, W. Michałowski. T. 1. S. 49–50.

[3] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК). Ф. 25. Оп.1. Спр. 267. Арк. 198–199.

Шляхтич Ян Зяловський маніфестував перед Луцьким ґродським урядом, що втрата родинних документів трапилася через його підданих[4]. Селяни з його маєтності у селі Великий Бежів допомогли козакам знайти цінні папери, які обиватель умисно сховав перед втечею.

Цікаві деталі наводить також Іван Ходаковський. Від себе та від імені інших обивателів Житомирського і Овруцького повітів Київського воєводства він скаржився на грабунки і насильства, заподіяні козаками з полку Яна Бруяки. Шляхтич наголошує, що постраждала лише та шляхта, яка не пристала до Війська Запорізького. Врятуватися непокозаченій шляхті, яка перерахована у маніфестації, вдалося лише завдяки особистому заступництву київського митрополита Сильвестра Косова перед Богданом Хмельницьким[5].

Подібна історія трапилася і з чернігівським комірником Прокопом Верещакою, якого ледь не вбили у козацькому полоні. Лише допомога митрополита Косова дозволила вигнанцю врятувати життя. Щоправда, його відправили до Софійського монастиря, де він переховувався аж 8 місяців. Утім, в обителі до нього ставилися неприхильно. Врешті, скрутне становище і повна відсутність коштів змусила Верещаку навіть старцювати[6].

З-поміж судових документів бачимо й інші аспекти участі духівництва у конфлікті. Так, привертає увагу скарга київських шляхтичів Міхала і Ґабріеля Тиш Биковських. Вигнанці заявляли, що у 1648–1649 рр. під час їх втечі до Корони було вчинено наїзд на належні їм горбулівські, осецькі й видиборські ґрунти. Організаторами грабунку, за словами позивачів, були митрополит Сильвестр Косів разом з капітулою Києво-Софійського монастиря. А допомагали їм у цьому козаки, які в цей час стояли залогами у митрополичих селах за наказом Богдана Хмельницького[7].

З родиною Тиш Биковських пов'язаний ще один цікавий документ. Йдеться про спустошення двору шляхтичів у місті Києві їхнім сусідом, київським війтом Андрієм Ходикою. Усе це також сталося під час перебування шляхтичів на вигнанні. У цьому акті детально подано реєстр завданих шкод, що потенційно може бути цікавим і для реконструкції шляхетської власності у Києві[8].

Втрата документів чи спустошення маєтків були не єдиною проблемою для когорти вигнанців. Труднощі виникали і зі внесенням документів до різних судів. Яскравим прикладом є історія з тестаментом Даніеля Голуба, якого у 1649 р. у Києві вбили козаки. Сестри покійника Раїна Домбровська і Марина Сологуб намагалися оскаржити перед Луцьким ґродським судом тестамент брата. Заявниці були переконані, що дружина загиблого Петронела Голуб подала до київського ґроду фальшивий заповіт[9]. Утім, до таких звинувачень варто ставитися з обережністю. Скарга сестер могла свідчити як і про реальну підробку останньої волі Голуба, так і про намагання отримати частину спадщини.

---

[4] Там само. Спр. 263. Арк. 878–880.

[5] Там само. Спр. 265. Арк. 1–1зв.

[6] Архив Юго-Западной России. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого (далі АЮЗР). Киев: Унив. тип. Ч. 3. Т. 4. 1914. С. 124–129.

[7] ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 111–113.

[8] АЮЗР. Ч. 3. Т. 4. С. 492–495.

[9] ЦДІАК України. Ф. 25, Оп. 1, Спр. 265, Арк. 831зв.– 833.

Головною подією військової кампанії 1648–1649 рр. стало підписання Зборівської угоди, яка вперше засвідчила визнання козацької автономії в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського[10]. Встановлене перемир'я принесло зміни і для шляхти-вигнанців, які прагнули повернутися до своїх маєтків. З цими намірами київським обивателям часто доводилося шукати способи порозумітися із козаками. Наприклад, у колі київських обивателів були такі, які намагалися самостійно домовитися з козацькою адміністрацією. Хмельницький ще у 1648 р. видав охоронний універсал на маєтки Себастяна Снятинського. Згаданий документ гарантував шляхтичу безпечне проживання або у м. Коростишів, або у його власній маєтності в селі Городськ[11].

Іноді київські обивателі самі залучали козаків для вирішення майнових суперечок з сусідами. Так, у Житомирській ґродській книзі натрапляємо на протестацію Андрія Мощеницького проти Василя та Івана Трипольських, які не пускали скаржника до маєтку с. Скородне, заручившись підтримкою «людей свавольних»[12].

Зауважимо, що і сам Хмельницький намагався спекулювати на темі маєтків для отримання союзників у колі впливових урядовців Речі Посполитої. У листі до клієнта князя Владислава-Домініка-Заславського, коронного стражника Самуїла Лаща, гетьман обіцяв віддати його патрону задніпровські володіння Яреми Вишневецького[13]. Це була досить щедра пропозиція, адже Вишневецький був найбільшим землевласником Київського воєводства. Утім, спроби отримати приязнь Заславського так і не увінчалися успіхом.

Загалом протягом 1649–1650 рр. Хмельницький видав низку охоронних універсалів та указів, які поширювалися на шляхту Київського воєводств. За ними заборонялося кривдити рицарство як «грецької», так і «римської» віри. Їм же гетьман пропонував допомогу своїх полковників, які мали діяти разом з обивателями для стабілізації ситуації[14]. На практиці ці розпорядження не приносили результату і небезпека нікуди не зникала. Частина вигнанців, яка разом з новообраним київським воєводою Адамом Киселем повернулася до своїх домівок у 1649 р., й надалі потерпала через бунти місцевого люду. Відтак вже станом на 1650 р. більшість шляхти знову опинилася на вигнанні.

Ані місцеві урядники, ані козацька адміністрація не мали достатньо інструментів, аби приборкати покозачене населення. Саме тому деякі шляхтичі поверталися не самі, а відправляли до воєводства посланців. Наприклад, так вчинив київський хорунжий Ремігіан Єлець. Він відрядив до своїх заставних маєтків двох слуг, які мали зібрати податки з населення та привезти деякі речі. Єлець зазначав, що після угоди 1649 р. подібні поїздки були поширені.

Отже, у перші роки протистояння шляхта Київського воєводства виявляла різні способи пристосування до нових умов. Навіть на підставі обмеженої кількості

---

[10] Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 45– 46.

[11] Документи Богдана Хмельницького / Ред. Ф. Шевченко. Київ: В-во АН УРСР, 1961. С. 89–90.

[12] ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 6зв.–7.

[13] Документи Б. Хмельницького. С. 60–61.

[14] Там само. С. 80, 139, 182, 184–185, 189–190.

прикладів, про які йшлося вище, можна простежити різний досвід обивателів у межах рицарського кола, спроби домовитися з козаками на персональному рівні та показати труднощі життя в екзилі.

Myroslava Vorobei,
Senior Researcher
Department of Scientific and Educational Work
Museum of Kyiv History
Kyiv
vorobey98@gmail.com

THE NOBILITY OF KYIV VOIVODESHIP IN THE EVENTS OF BEGINNINGS OF THE COSSACK REVOLUTION: CHALLENGES AND ADAPTATION STRATEGIES

The Cossack revolution of 1648 changed the life strategies of the nobility of the Ukrainian voivodships. In the vortex of war and peasant's riots, the gentry of Kyiv Voivodeship was forced to search the ways to adapt to new challenges. In this situation, the nobles could accept the Cossack side or remain loyal to the Commonwealth, while temporarily losing access to their estates. Both paths had their advantages and disadvantages, so for the nobility, the choice was difficult.

However, in the first years of the confrontation, this division into rival camps was conditional. Based on the source material: court books of Volhynian and Kyiv Voivodships and documents of the Hetman of the Zaporozhian Host, we can observe different degrees of adaptation of the nobility to the events of the war with the Cossacks. In particular, this article analyzes various examples of nobility experiences of participation in the events 1648–1649.

Key words: nobility, Kyiv voivodeship, exiles (nobility), Cossack revolution.

Тетяна Водотика,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України Національної академії наук України
Київ
tvodotyka@gmail.com

ПОЧЕСНЕ ГРОМАДЯНСТВО КИЄВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: НАГОРОДИ ТА НАГОРОДЖЕНІ

Термін «почесне громадянство» належить до історичних омонімів – у другій половині XIX ст. це словосполучення мало два значення. Одне стосувалось соціального стану, утвореного у 1832 році, друге – нагороди, яка надавалась міськими радами за погодженням з імператором з 1860-х років. Якщо соціальний стан почесного громадянства був унікальним явищем, то нагорода від міської ради – явище більш універсальне та існує до сьогодні. Питання почесного громадянства міст Російської імперії та українських земель як її частини належить загалом до локальних проблем. Втім, ця локальна проблема може стати ілюстрацією ширших тенденцій в еволюції міського суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, тобто потужний економічний та соціально-психологічний інструмент. Назагал усіх нагороджених званням почесного громадянина можна поділити на три групи – чиновництво (їх нагородження було проявом як раз бюрократичних законів та стратегій лояльності міських дум), благодійники (отримання ними нагороди було проявом вже їхніх стратегій побудови іміджу та бажання міста висловити подяку за меценатство) і громадські діячі. Престижність звання була незаперечною (саме тому насправді багато хто домагався його отримання), так само як і розуміння міськими елітами потреби орієнтуватись на центральну владу. Почесне громадянство в містах України в імперському варіанті проіснувало до 1917 року.

Ключові слова: почесне громадянство, міста, стратегії лояльності, мотиваційний механізм, нагорода, Російська імперія.

Питання почесного громадянства міст Російської імперії та українських земель як її частини належить загалом до локальних проблем. Втім, ця локальна проблема може стати ілюстрацією ширших тенденцій в еволюції міського суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст.

Слід зазначити, що інститут почесного громадянства саме як соціального стану, коли звання мав цілий прошарок населення країни, по суті, унікальний – в жодній державі, крім Російської імперії, подібного не було. І ця тема отримує своє належне висвітлення[1].

[1] Наприклад, одна з останніх публікацій: *Smith Alison K.* Honored Citizens and the Creation of a Middle Class in Imperial Russia // Slavic Review. – Get access Volume 76, Issue 2 Summer 2017. – P. 327–349.

А от існування інституту почесного громадянства як нагороди та форми подяки за внесок в розвиток міста або на знак пошани до заслуг тієї чи іншої людини – світова практика. В літературі ці соціальні інститути доволі часто плутають саме через те, що статус почесного громадянина міста як форма подяки міської громади – явище доволі рідкісне в Російській імперії. Тож великою є спокуса приєднати менше до більшого, що не є вірним на наш погляд[2]. Але слід пам'ятати – почесне громадянство як статус та як нагорода є принципово різними явищами в імперській міській історії. Хоча в обох випадках інститут почесного громадянства мислився владою як мотиваційний механізм, тобто потужний економічний та соціально-психологічний інструмент, який сприяв підвищенню ефективності діяльності конкретної людини, або ж нематеріальний стимул та форма вдячності.

В цьому тексті ми розглянемо історію почесного громадянства як звання, яке надавала міська дума окремим особам з власної волі, – коли і за яких умов це зазвичай відбувалося, хто отримував це звання найчастіше, а хто не мав на це шансів. В якості ключового прикладу ми будемо спиратись на кейс Києва, залучаючи відомості і про почесне громадянство інших міст.

Практика надання звання почесного громадянина міста не була аж такою поширеною в Російській імперії. Це звання надавали за особисті видатні заслуги перед містом у якості форми вдячності без особливих привілеїв матеріального чи соціального характеру – з 1863 року. Тоді почесне звання вперше за клопотанням «міського товариства» Самари було присвоєно громадському діячеві, дворянину Юрію Самаріну.

Поодинокість випадків надання статусу почесного громадянина призводила до того, що уніфікованої термінології так і не виробили. Наприклад, в журналах засідань міських дум Миколаєва та Севастополя зустрічаються такі формулювання, як «подарувати звання», «піднести звання», «зробити Почесним громадянином», «надати звання», «обрати Почесним громадянином», «передати у власність звання Почесного громадянина міста» та інші.

У 1903 році «Положення про громадське управління міста Санкт-Петербурга», серед іншого, визначило поняття «Почесний громадяни міста» і процедуру його надання, однак цей нормативно-правовий акт мав силу лише в Санкт-Петербурзі[3]. Жоден інший документ не регламентував ані порядку, ані термінів надання звання почесного громадянина міста. Тож процедура, яка все ж склалася, виявилася результатом такого собі самоналаштування імперської бюрократичної машини, що стало свідченням важливості цього інституту і його справді високого статусу.

Право подавати кандидатури на звання почесного громадянина міста мали гласні (депутати) міських дум. На засіданні думи кандидатуру обговорювали представники власне думи, громадськості, міг виступити й губернатор. Далі голосування

---

[2] *Фесенко А. А.* Внесок Почесних громадян Півдня України у розвиток регіону другої половини XIX – початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» // http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/Fesenko-3.pdf

[3] Почетные граждане СПб (1866–1909 гг.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.assembly.spb.ru/rubric/633200243/Pochetnye-grazhdane--SPb-1866–1909-gg

визначало, чи підтримує місто кандидата на шляху до отримання почесного громадянства. Далі папери через руки міського голови потрапляли в канцелярію губернатора, який доповідав про подання міської думи особисто міністру внутрішніх справ, долучаючи до суті справи свій висновок. Останній включав цю інформацію у доповідь для імператора, який мав особисто погодити надання звання почесного громадянина міста. Лише тоді обраний кандидат міг в урочистій обстановці отримати документ про присвоєння звання.

Чітких термінів тривалості бюрократичної процедури не було, оскільки занадто багато кілометрів та кабінетів мали пройти відповідні папери. Звісно, завдяки телеграфу та залізницям на початку 1910-х років швидкість проходження була трохи вищою за швидкість 1870-х. Чи не найдовше – 20 років – підтвердження чекав Михайло Казі, міський голова Севастополя. Чи не найшвидше статус почесного громадянина Києва отримав вже покійний на той час прем'єр-міністр Петро Столипін, його справа зайняла всього кілька днів[4]. В середньому ж процедура тривала близько року-півтора[5].

Немає даних, якими були атрибути почесного громадянства в різних містах, проте відомо, що один із перших почесних громадян Києва, міський голова Павло Демідов князь Сан-Донато 1874 року отримав диплом, за який управа сплатила 150 рублів сріблом[6]. Адміралу Івану Григоровичу під час присвоєння звання почесного громадянина міста Севастополя на урочистому засіданні міської думи 13 травня 1898 року вручили папку із сап'янової шкіри шагрень на муаровій підкладці розміром 40×53 сантиметри, у верхньому лівому куті якої містилася карбована срібна монограма на пошану нагороджуваного з витісненим сріблом всередині прізвища та ім'я по-батькові, під якими розташовано емалевий герб міста. До папки було вкладено привітальну адресу, яку на засіданні думи врочисто вручили адміралу.

Чисельність почесних громадян міст була мізерною. Цим званням нагороджували по кілька людей на місто. Наприклад, у Севастополі почесних громадян було дев'ять, у Олександрівську (Запоріжжі) сім, у Миколаєві п'ять, Одесі десять, у Києві чотирнадцять, у столиці імперії Санкт-Петербурзі сім. До 1900 року таке звання отримали близько 1000 чоловік, потім його почали присвоювати вже в усіх губернських містах та повітових центрах, і до 1917 року загальна кількість таких осіб сягала понад 3 тисяч[7].

Розглянемо кілька випадків надання статусу почесного громадянина в різних містах підросійської України. Як вже згадувалось, в якості основи візьмемо кейс Києва.

---

[4] Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. 163, оп. 39, спр. 494. Дело о проведении мероприятий по «ознаменованию» памяти председателя совета министров Столыпина. 1911 г. Арк. 9, 19.

[5] Наприклад, випадок Івана Фундуклея: ДАК. Ф. 163, оп. 39, спр. 47. Дело о присвоении действительному тайному советнику Фундуклею И. И. звания почетного гражданина г. Киева. 1873. 4 арк.

[6] ДАК. Ф. 163, оп. 39, спр. 53. Прошение дворянина Рокоссовского о выдаче вознаграждения за оформление диплома князя Демидова. 28 декабря 1874 г. 1 арк.

[7] *Майдебура А. М.* Звання почесний громадянин як особливий вид нагород органів місцевого самоврядування [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.apdp.in.ua/v61/20.pdf

У Києві статус почесного громадянина міста за період з 1863 по 1917 роки отримали одинадцять чотирнадцять осіб. Це Микола Бунге, Михайло Дегтерьов, Володимир Караваєв, Микола Попов, Федір та Никола Терещенки, Іван Фундуклей, Микола Чоколов, Петро Столипін, Лев Томара, Павло Демидов князь Сан-Донато, Степан Сольський, Олексій Ігнатьєв та Олександр Дондуков-Корсаков.

Можемо виділити кілька груп нагороджених, які прослідковуються практично в усіх містах, а особливо це чітко видно на прикладі Києва.

1. Чиновництво (прем'єр-міністри, міністри, генерал-губернатори, цивільні губернатори, міські голови)
2. Благодійники (найчастіше, представники підприємницьких кіл, для яких доброчинність була одним з іміджевих інструментів)
3. Громадські діячі та діячки (лікарі, представники наукової еліти, жінки, які виділились на просвітницькому поприщі).

Група чиновників була стабільною серед нагороджених. Чиновники високих рангів стали першими нагородженими в Одесі (російський державний і військовий діяч граф Олександр Строганов у 1862 році) та Херсоні (цивільний губернатор Клушін Павло у 1864). У Києві до цієї групи відносяться прем'єр-міністр Петро Столипін, міський голова Павло Демидов, генерал-губернатори Олександр Дондуков-Корсаков та Олексій Ігнатьєв, київський губернатор Лев Томара.

Але при відборі кандидатур міські думи керувалися не лише адміністративними, а й фінансовими мотивами. Нагороджені за цим принципом утворювали групу благодійників, яка вигідно відтіняла чиновництво масштабністю внеску в розвиток міст. Серед нагороджених міською радою Києва ця категорія була найбільша – Микола Чоколов, Микола Попов, Іван Фундуклей, Никола та Федір Терещенки, Михайло Дегтерьов. І в цьому аспекті Київ вибивався із загальної тенденції. Чого не скажеш, наприклад, про Одесу, де з десятка нагороджених за меценатство цієї честі удостоївся лише Григорій Маразлі (1895 рік).

Втім, тут відкривається ще одна пов'язана проблема – якими були мотиви доброчинності підприємців? Безперечно, універсалізувати тут немає сенсу, цій проблемі присвячені десятки окремих статей.

Але в контексті можливості отримати нагороду (і в даному випадку звання почесного громадянина був лише однією з них) доброчинність видавалась елементом побудови стратегії лояльності, а часом навіть і виживання.

Прикладом може бути нагородження Миколи Попова у 1892 році. Родина Попових переїхала до столиці Південно-Західного краю, скориставшись сприятливим моментом – бажанням уряду зрусифікувати Київ, забезпечити в місті домінування російських, а не єврейських, українських чи польських підприємців. А з іншого боку, Попови належали до старообрядців, яких церковна і світська влада Російській імперії називала «розкольниками» і переслідувала. Тож, у психології гнаних представників цього напряму Російської православної церкви сформувалися певні особливості. Так, старообрядці-підприємці вирізнялися своєю згуртованістю, родинністю, чесністю та готовністю завжди дотримуватись взятих зобов'язань, ощадливістю, впорядкованістю та скромністю в побуті. Доброчинність старообрядців мала виразно релігійну мотивацію, для них це було служіння Богу, свого роду місіонерство. Благодійність Попових більшою мірою поширювалась саме на

старообрядську общину: засновник династії Фадей Попов жертвував кошти Куренівському Свято-Нікольському чоловічому монастиреві в Ольгопільському повіті Подільської губернії та Замошенському Казанському жіночому монастиреві в Радомишльському повіті Київської губернії. Одну зі старообрядських церков Києва, освячену на честь Успіння Пресвятої Богородиці, в 1860 році було облаштовано у будинку тестя Миколи Попова, і родина утримувала її майже тільки власним коштом. Зрозуміло, що такі люди не завжди могли розраховувати на розуміння та підтримку з боку імперської влади.[8] Надання звання почесного громадянина міста Києва Миколі Попову було щирою вдячністю киян за створення і фінансування двох лікарень. А з відстані у трохи більше, аніж століття, можна припустити, що це було й формою визнання досягнень родини Попових взагалі, успішності сім'ї, яка ризикнула в 1840-і роки переїхати за сотні кілометрів від насидженого місця, жила в небезпеці переслідувань та осуду за свої релігійні вподобання, та попри все, займалась підприємництвом, багатіла та ще й не шкодувала коштів на доброчинність.

Категорія громадських діячів об'єднує доволі різних за родом занять та походженням людей. Це могли бути лікарі, вчителі, професори університетів. Володимир Караваєв поєднував у собі усі ці іпостасі. Володимир Караваєв приїхав до Києва не за власним вибором, а за рішенням міністра просвіти, звання почесного громадянина Києва професор університету та хірург отримав (1891 рік) за свою лікарську та педагогічну діяльність, за те, що рятував життя та здоров'я, та вчив цьому інших.[9]

Доля інституту почесного громадянства аналогічна долі всього «мира насилья» – його було ліквідовано вже згаданим декретом від 11 листопада 1917 року «Про знищення станів та цивільних чинів».

Tetiana Vodotyka,
PhD (History),
Senior research fellow,
Institute of History of Ukraine, NASU
Kyiv
tvodotyka@gmail.com

HONORARY CITIZENSHIP IN KYIV IN LATE IMPERIAL RUSSIA: THE AWARD AND AWARDEE

The term "honorary citizenship" refers to historical homonyms – in the second half of the nineteenth century. This phrase has two meanings. One concerned the social status established in 1832, the second – the awards granted by the city councils in agreement with the emperor since the 1860s. The social status of honorary citizenship was a unique phenomenon and is more studied by historians. The award from the city council is a more universal phenomenon and exists till nowadays. The problem of honourable citizenship is

[8] *Таранец С.* Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004. – С.92,95

[9] Детальніше про Володимира Караваєва тут: Имя в истории медицины. Владимир Афанасьевич Караваев. / авт. кол. Захараш М. и др., под ред. акад. НАМН Украины Москаленко В. – К., Авіцена, 2011.

not among the most important ones in the history, but it may be a kind of a showcase of the trends of the evolution of the urban society in late imperial Russia.

*The **goal** of this research is to analyze the award. which has not been in the focus of the historians. All honorary citizens can be divided into three groups – bureaucracy (their award was a manifestation of just bureaucratic laws and loyalty strategies of city dumas; this category was the biggest one), benefactors (receiving them awards was already a manifestation of their strategies for building the image and the city's desire to express gratitude for patronage) and public figures. The prestige of the title was undeniable (that's why in reality many sought to get it), as well as the understanding of the urban elites of the need to focus on the central government. The author uses cases of Kyiv, Odessa, Mykolaiv and Sevastopol. Honorary citizenship in the cities of Ukraine in the imperial version lasted until 1917.*

Keywords: *honorary citizenship, cities, loyalty strategies, motivational mechanism, award, Russian Empire*

Микола Козачок,
провідний науковий співробітник відділу науково-освітньої роботи
Музею історії міста Києва
Київ
kozak429@gmail.com

КИЇВСЬКА РЕКЛАМА В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ, АДРЕСНИХ КНИГАХ ТА ЧАСОПИСАХ (КІНЕЦЬ XIX ст.)

Реклама є супутником людства з давніх часів, похідним елементом людської комунікації і включає у собі напрацювання та досвід багатьох галузей: економіки, маркетингу, психології, комунікації, мистецтва тощо. Як явище що розташовується на перетині багатьох сфер людської діяльності, реклама слугує ідентифікатором розвитку соціально-економічного життя, рівня освіченості населення, ступенем включення міста в торгівельно-промислові процеси. В Києві вона не випадково набула сталих різноманітних форм наприкінці XIX ст., коли місто перетворюється на одне із ключових міст імперії. Періодичні видання тієї епохи є цінним джерелом різнопланової історичної, економічної та статистичної інформації.

Ключові слова: Київ, реклама, газета, економіка, розвиток.

Реклама сьогодні є невід'ємним елементом сучасного інформаційного простору, оточуючи нашу повсякденність. Вона є багатоманітним явищем, що включає в себе економіку, психологію, мистецтво тощо. Як практичне напрацювання вона пов'язана з різними галузями, формувалась століттями. Тому явище реклами є історичним феноменом й супутником людства з моменту оформлення перших розвинутих цивілізацій, відрізняючись довгий час сталістю форм аж до XVI ст.

Світанок Нового часу у Європі був ознаменований цілим комплексом новацій. Не останню роль в цих фундаментальних змінах відіграло винайдення Йоганном Гутенебергом в середині XV ст. друкарського верстату, як і створення й оптимізація всього типографського процесу у цілому. Вже на 1500 р. у Європі працювало близько 200 типографій у 69 містах. Цей процес справедливо вважається, після виникнення писемності, другою інформаційною революцією.[1]

Здешевлення паперових носіїв інформації, поява нового формату (листівки, газети тощо), їх доступність та масовість відкрили можливість стрімкого насичення інформаційного простору, поширення знать і, як наслідок, збільшення темпів розвитку. Побічним продуктом технологічних та організаційних новацій стали не менш помітні зрушення і в рекламній сфері, що відкрила для себе світ нових методів із виконання своїх функцій.

Наступний етап – формування газет та їх комерціалізація: 1609 р. перша німецька газета «Relation: Aller Furnemmen» та «Avisa Relation oder Zeitung», 1618 р. –

[1] *Ученова В. В.* История рекламы. СПб. 2012. 304 с.

поява у Нідерландах, 1621 р. – «Weekly News» Англія, 1631 – «Gazette» Франція. Окрім новин, хронік і державних актів там з'явилась друкована реклама.[2]

Однак на схід від німецьких територій ситуація розвивалась інакшим чином. Інформаційні нововведення на українських теренах впроваджувались з суттєвим запізненням. За правління гетьмана І. Виговського можна було побачити своєрідну спробу «сурогату періодики», котрими стали спеціальні друковані універсали гетьмана для козацької старшини, де окрім безпосередньо наказів та законів подавалися поточні вісті.[3]

Київ як і решта українських земель потерпав він наслідків козацьких воєн, а потім й доби Руїни. Дії Петра І по відношенню до української культури також гальмували процес розвитку. Відставання розвитку ринку рекламних послуг була обумовлена невпорядкованістю торгівлі у містах, початковими етапами формування загальнодержавного ринку.[4]

Виходячи за межі фактору зв'язки попит/пропозиція як індикатору смаків чи бажань публіки, наявність реклами в розвинутому друкованому сегменті є вагомим індикатором розвитку соціо-економічного життя, рівня освіченості населення, ступенем включення міста в торгівельно-промислові процеси. Без них реклама, як похідний продукт цих процесів, буде або ж тимчасовою нестійкою аномалією, або не матиме відчутної кількісної та якісної динаміки.

На зовнішній вигляд українського міста в XVII–XVIII ст., на відміну від міст Зах. Європи значно більший вплив мала зовнішня реклама з домінуючою графічною частиною і мінімізацією текстової складової, що, вочевидь, було єдиним способом рекламної комунікації, на рівні з усними її формами.[5]

Формування київської, як рекламної так і газетної традицій було під потужний впливом досвіду Санкт-Петербургу та Москви – найбільших імперських міст, довгий час єдиних, що мали не тільки повноцінну пресу, а й рекламний її сегмент починаючи з XVIII ст.

Газета «Відомості» заснована у 1703 р. (з 1728 р. «Санкт-Петербурзькі відомості») і «Московські відомості» у 1756 р. були водночас транзитними шляхами потрапляння до Києва та інших міст досвіду Зах. Європи. В середині XVIII ст. в них рекламний та інформаційний об'єм зрівнялись між собою.[6]

Тільки з XIX ст. газетна періодика та рекламний сегмент починають виходити на східноукраїнських теренах. «Харьковский еженедельник» 1812 р., «Харьковские известия» 1817–1823 рр., «Український вісник» 1816 р. в Одесі: 1820 р. – «Messajer de la Rusi» («Торгівля Русі») та «Одеський вісник» у 1827 р. Ну і нарешті у Києві в 1835–1838 рр. та 1850–1857 рр. видаються «Київські оголошення» розміром в 15–20 номерів на рік.[7]

---

[2] *Животко А.П.* Історія української преси. К. 1999. С. 36.

[3] Там само.

[4] *Вітренко А.* Історичні передумови виникнення та особливості розвитку реклами в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. № 119. С. 52.

[5] Там само.

[6] *Трушина Л.Е.* История отечественной и зарубежной рекламы. М. 2020. С. 171

[7] *Подоляка Н. С.* Історія реклами. Суми. 2015. С. 59–60.

Становлення друкованої реклами чітко взаємопов'язано з динамікою економічного піднесення Києва. Контрактові ярмарки, пік котрих припадав на другу третину XIX ст., та доленосні реформи Олександра II з 1861-го року активізували всебічний економічно-промисловий розвиток укр. земель. За населенням та економікою Київ стає другим містом українських земель після Одеси, «цукровою столицею» імперії. Наплив людей у міста як і підвищення рівня грамотності широких верст населення збільшили цільову перспективну аудиторію міської комерційної реклами в сотні разів, тому кінець XIX ст. – справжній розквіт реклами та про її зрілу форму.

Поле діяльності було відповідним. Для прикладу, в імперії у кінці 1890-х рр. тиражі газети «Русские ведомости» та «Новое Время» сягнули 25 тис. екземплярів, «Свет» – 70 тис., «Петербургская газета» – 30 тис., «Одесский листок» – 10 тис., «Киевское слово», «Киевлянин», «Южный край», «Волжский вестник» – 2–5 тис.[8]

Методика і різновиди друкованих рекламних послуг кінця XIX ст. вже демонструє якісну та кількісну динаміку, використання напрацювань попередніх літ (до послуг – досвід європейської рекламної і газетної сфери та піонерів цих галузей в імперії), що стрімко скорочує відставання Києва у цій галузі від найбільших міст Російської імперії та решти Європи.

В свою чергу це слугує більш ніж надійним фактором остаточної трансформації міста в один з ключових економічних центрів українських земель. Класик тогочасної рекламної теорії Н. Верховой зазначає, що промисловість і торгівля в державі досягли такого рівня динаміки й розвитку та різноманіття власних форм, подальший їх розвиток та успіх цілком повністю залежать від конкуренції, де реклама один з ключових факторів який прокладає шлях до кінцевого споживача, забезпечуючи кінцевий успіх.[9]

Схожої думку висловлює Н. Плиский зазначаючи необхідність для кожного винаходу чи вдосконалення великих затрат капіталу, оскільки інакше світ не помітить цих досягнень, а їх автори відчують присмак невдач, втраченого часу та зусиль.[10]

Серед київської преси одним з найбільш яскравих прикладів масової доступної реклами є газета «Киевлянин», що виходила з 1864 по 1919 роки. Найбільш масова та одна з найвпливовіших газет у Південно-Західному краї, і, загалом, одна з найкращих регіональних газет у всій Російській імперії, вона слугує якісним зразком форм та методів реклами.

За структурою вона вже є продуктом епохи орієнтованості на замовників та споживачів широкого асортименту послуг – до половини об'єму видання займає комерційна реклама різного ґатунку. «Киевлянин» є площадкою для дії абсолютно різних гравців ринку товарів і послуг міста. В наявності оголошення як від солідних інституцій на кшталт театру Бергоньє, Соловцова, кафе Шато-де-Фльор, готелю Пале-Рояль (великі гравці міста), виробників парфумерії чи канцелярського

---

[8] *Махонина С. Я.* История русской журналистики начала XX века. М. 2011. 240 с. URL: http://evartist.narod.ru/text1/90.htm

[9] Забытая реклама. Труды отечественных теоретиков рекламы конца XIX – начала XX в./Н. Плиский та інші. СПб. 2014. С. 50

[10] Там само. С. 13.

механічного устаткування (середня ланка), так і від приватних осіб типу кухарок, покоївок чи студентів (прості мешканці).[11]

Окрім масової та доступної газети якою є «Киевлянин», друкований сегмент реклами демонструє також «Весь Киев» – адресні книги за авторством М.А. Родоминського та А.А. Рогозинського та інших, що виходили з 1899 року.

На відміну від газет там репрезентовано середньо-вищий прошарок користувачів реклами, що видно не тільки із запропонованих товарів та послуг а й за рівнем самого виконання – якісно текстове та графічне оформлення, вивірений шрифт, ключові слова та містка та лаконічна інформація до можливої клієнтури. Можна й виділити топ 5 сфер найбільш репрезентованих, для прикладу, у виданні 1899 року за чисельністю пропозицій: 1) Дорогі одяг, взуття та галантерея; 2) Художня сфера (фотографія, живопис, декор, художні майстерні); 3) Важке машинобудування та устаткування; 4) Фінансові, страхові та банківські послуги; 5) Робота з металами; Все це на кінець XIX ст., згідно з виданням 1899 року, є одними з найдинамічніших сфер торгівельно-промислового розвитку Києва, враховуючи фактор пропозиції/перспективної клієнтели згідно друкованого сегменту реклами.[12]

Загалом остання засвідчує, завдяки ряду параметрів, високу ступінь та динаміку соціально-економічних процесів, наявність зростаючих тенденцій у розвиткові міського середовища на фоні смаків та вподобань київської публіки. Враховуючи, що саме на публіку було зорієнтовано в першу чергу весь наявний у той час арсенал інструментів реклами.

---

[11] Киевлянин: литературная и политическая газета Юго-Западного края. НБУ ім. В.І. Вернадського. Київ. 1899. № 314. С. 1, 5, 6.
URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=NAV&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_G&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00001943/314 (дата звернення: 25.10.21)

[12] Весь Киев: адресная и справочная книга / составитель Давидов Д.Я. НБУ ім. В.І. Вернадського. Київ. 1899. 390 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000041 (дата звернення: 25.10.21)

Mykola Kozachok,
Leading Researcher
Department of Scientific and Educational Work
Museum of Kyiv History
Kyiv
kozak429@gmail.com

KYIV ADVERTISING IN PERIODICALS, ADDRESS BOOKS AND MAGAZINES (LATE XIX CENTURY)

Advertising has been a companion of mankind since ancient times, a derivative element of human communication and includes the experience of many fields: economics, marketing, psychology, communication, art and more. As a phenomenon located at the intersection of many spheres of human activity, advertising serves as an identifier for the development of socio-economic life, the level of education of the population, the degree of inclusion of the city in commercial and industrial processes. In Kyiv, it is no coincidence that it took on a variety of forms at the end of the 19th century, when the city became one of the key cities of the empire. Periodicals of that era are a valuable source of diverse historical, economic and statistical information.

Key words: Kyiv, advertising, newspaper, economy, development.

Світлана Архипова,
провідний інженер
відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України Національної академії наук України
Київ
ar.sveta2020@gmail.com

ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА У 1919–1920 рр.: ТЕНДЕНЦІЇ КОЛИВАНЬ

Висвітлюється питання чисельності населення Києва в 1919–1920 рр., розглядаються кількісні показники щодо центру та околиць міста, аналізуються причини.

Ключові слова: населення, територія Києва, околиця, центральні райони

Територія Києва періодично розширювалась за рахунок прилеглих приміських околиць. Це, здебільшого, мало на меті впорядкування народного господарства, вирішення проблем залежності міста від села, недостачі харчових продуктів і недоліків у розміщенні житлових будинків. Так, постановою Шулявської районної ради робітничих і червоноармійських депутатів було вирішено розширити територію міста до 8 квадратних миль (включаючи вже заселену площу) і створити продовольчий і житловий для міста-села земельний фонд[1].

Під час Першої світової війни та національно-демократичної революції кількісний склад населення міста зазнав значних змін. Зруйноване міське господарство стало причиною зменшення кількості киян. За даними перепису населення Києва 12–16 березня 1919 року цивільне населення міста (без Деміївки і Слобідки) у вересні 1917 р. налічувало 464.000 осіб, до березня 1919 року на тій же території його кількість зросла на 9% і становила 509.000. А за переписом 10 вересня 1920 р. кількість зменшилась до 365.737 осіб, тобто на 32,6%[2].

В центрі спостерігався найбільший у районі ріст населення по обидві сторони Хрещатика (Бульвар – Столипінська – Прорізна – Інститутська – Левашівська – Бесарабка) – 18%; дещо слабший він був в інших частинах центру, що прилягали до першого поясу (райони Бульварно-Кудрявський, В. Васильківський до вул. Ділової), у всьому Бульварному районі в старому Києві (Софіївська, Михайлівська, Трьохсвятительська) ріст становив 12%.

В першому поясі відбувалися різкі і характерні коливання. В робочих кварталах число жителів не змінилось. Населення Шулявки (по обидві сторони Брест-Литовського шосе, Солом'янки, Либідського району від вул. Ділової до Скотобоєнь, Забайков'я) залишилось на попередньому рівні.

Сильно виросло населення Печерська за рахунок переселення із розореного Звіринця після вибуху 1918 року на його артилерійських складах (тільки в одній Лаврі

[1] Державний архів Київської області, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.24.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1738, оп. 1, спр. 41, арк. 22.

їх було 1200). Відбулось збільшення заселеної території частини Лук'янівки, що прилягає до тюрми і Батиєвої гори – всюди на 25%.

Населення Глибочиці і Нижнього міста (Поділ і Плоський райони до заводу Бернера) виросло на 7%. Причому цікаво відмітити, що в Нижньому місті відзначалося явище зворотне тому, яке ми спостерігаємо в іншій території Києва. У той час як у Верхньому місті ріст населення сильніший усього в центрі, в Нижньому місті – навпаки, менше всього (на 2%) збільшилось населення від Гостинного двору до Хрещатика, значно більше (на 7%) в районі від Гостинного двору до вул. Щекавицької, ще більше (на 10%) на окраїні Нижнього міста – від вул. Щекавицької до заводу Бернера. В дальніх околицях населення в цілому не змінилося. Характерне падіння населення Звіринця на 2000 осіб. Якщо з'єднати населення Звіринця і Печерська, то збільшення населення з 1917 по 1919 роки буде дорівнювати 10%. На Деміївці населення виявилось рівним 24.000 осіб. Із слобідки відомості отримані не були[3].

Населення Києва за попередніми даними перепису 1920 р. з передмістями – Пуща-Водиця, Святошино, слобідки (Микільська, Передмостова, Кухмістерська), Деміївка станом на березень 1919 р. становило 541.890 осіб (у тому числі 254.069 чоловіків і 237.821 жінок).

За переписом 10 вересня 1920 р. кількість впала до 365.737 осіб (в тому числі 159.770 чоловіків і 205.967 жінок), тобто скоротилось на 176.153 особи або на 32,6%. Число чоловіків зменшилось на 94,299, тобто на 37%, а жінок на 81.854, тобто на 28.4%.

У центрі, в робітничих кварталах, в специфічно-міщанських (Лук'янівка, Глибочиця) частинах міста зменшення майже однакове – від 31,8% до 33,5%.

Дещо вище – 36,8% на дальніх околицях (Куренівка, Пріорка, Святошино, Пуща-Водиця), ще вище на Печерську і слобідках – 44,7%. Навпаки, значно нижче на Подолі – 23,7%. Це пояснюється тим, що Печерськ і слобідки більше за інші місцевості постраждали від обстрілу. На чисельність подільського населення мабуть вплинув притік єврейських біженців. Цікаво, що в тих кварталах Либідського району, які наряду з Подолом є центрами скупчення єврейського населення, загальна кількість населення зменшилась також не сильно, як у всьому місті – на 23,6%, при середньому по місті 32,6%. В третьому центрі єврейського населення на Деміївці зменшення населення дорівнює 28,2%. Очевидно, головний притік біженців відправлявся все-таки на Поділ і таким чином сильніше паралізував зменшення кількості населення, ніж у районах Великої і Малої Васильківської вулиць і на Деміївці.

Звичайним було б очікувати великого відпливу населення у робітничих кварталах, ніж у центрі. Якщо центр тим не менше зубожів не менше окраїн, то це пояснюється неприродним зростанням кількості населення в центрі в період з вересня 1917 р. по березень 1919 р. Біженці з півночі, наповнені центральні вулиці знову зникали з горизонту; з іншого боку велика кількість столичних установ переїхала до Харкова.

Відсоткове скорочення кількості чоловіків по всіх районах значне. Так, для жінок: центр – 35,6 і 28,6. Поділ – 28,4 і 19,4. Печерськ і слобідка – 43,5 і 39,8. У районах: Околице-робітничий – 37,8 і 27,4, Лук'янівсько-Кирилівський – 38,5 і 29,0, Куренівсько-Дачний – 41,6 і 31,9. По всьому місту 37,0 і 23,4. В результаті, у той час, як у

[3] Там само.

1919 р. на 1000 чоловіків приходилось 1133 жінки, тепер на те ж число приходилося 1288 жінок. В середньому цифра ця дорівнює в центрі – 1355 (а для Львівської комуни навіть 1518), на Печерську і слобідках – 1184, в районах вона коливається від 1237 до 1258. Число тимчасово відсутніх достатньо високе – 18.017, що складає 4,9% населення. В 1919 р. воно не враховувалось, восени 1917 р. воно становило 8.859 на 467.000 населення, тобто лише 1,9%[4].

Отже, чисельність населення Києва у 1919–1920 роках характеризується коливаннями. Здебільшого, вона коливалась лише в центрі під впливом надзвичайної ситуації на Звіринці, в робочих кварталах кількість жителів залишилась на попередньому рівні. Якщо в 1919 році чисельність, в основному, збільшилася на незначний відсоток у зв'язку зі скупченням у місті біженців та військовополонених, то у 1920 році вона зменшилась втричі, що пояснюється перенесенням столиці України з Києва до Харкова та внаслідок соціальних катаклізмів того часу.

Svitlana Arkhypova
leading engineer of the department of historical regionalism
Institute of history of Ukraine, NASU
Kyiv
ar.sveta2020@gmail.com

POPULATION OF KYIV IN 1919–1920: TENDENCIES OF OSCILLATIONS

The issue of the population of Kyiv in 1919–1920 is covered, quantitative indicators concerning the center and suburbs of the city are considered, the reasons are analyzed.

Key words: population, territory of Kyiv, suburbs, central districts

Станом на 1920 р.[5]

Назва частин і районів	У день перепису обох статей	Тимчасово відсутніх обох статей:	У т.ч. обох статей військово-полонених і зниклих без вісти
1. Фундуклеївська	22081	1118	3
2. Старокиївська	24347	1527	20
3. Дворцова	21379	1407	9
4. Троїцька	22728	838	7
5. Тарасівська	24026	678	10
6. Галицька	20853	1403	44
7. Львівська	24028	1976	5
8. Гостино-Дворна	21795	1655	12
9. Печерськ	9313	378	-
10. Околице-Либідська	22014	1513	56
11. Солом'янська	16295	785	13

[4] Там само, ф. 582, оп. 1, спр. 4, арк. 46–46зв.
[5] Там само, арк. 48.

12. Шулявка	14015	1345	12
13. Лук'янівська	12436	314	23
14. Глибочиця	13404	470	12
15. Плоска	20569	464	6
16. Подільська	25380	709	8
17. Звіринець	4351	75	4
18. Сирецько-Дачна	4863	216	2
19. Куренівка-Пріорка	11884	304	10
20. Слобідки	7796	304	10
21. Деміївка	17927	500	-
22. Святошино	3193	38	2
23. Пуща-Водиця	1560	-	-
ВСЬОГО по місту:	365737	18017	268
Центральний район	159442	8947	98
Торгово-Подільський	25055	2053	17
ВСЬОГО в центрі:	204504	11000	115
Печерський район	24073	1068	17
Околице-робітничий район	74051	4341	82
Лук'янівсько-Кирилівський	46409	1248	41
Куренівсько-Дачний	16700	360	13
ВСЬОГО на околицях:	161233	7017	153
ВСЬОГО по місту:	365737	18017	268
У т.ч. окремі місцевості і частини: Труханів острів	2113	311	3
Батиєва Гора	4367	211	1
Солом'янка	11061	536	10
Смуга відчуження (Олександрівська слобідка і Чоколівка)	867	38	2
Шулявка-Дачна	3800	198	1
Сирець	1063	18	1
Куренівка	6170	253	8
Пріорка	4714	51	2

Микола Бривко,
науковий співробітник
Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»
Київ
niksneg425@gmail.com

ГРЕЦЬКА НАЦІОНАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ НКВС У КИЄВІ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)

В поданому матеріалі розглядаються «грецька національна операція» НКВС, її особливості проведення та масштаби відносно міста Києва. Наведені факти яскраво ілюструють фальсифікацію усіх справ, наводяться приклади звинувачення та аналізуються архівно-кримінальні справи репресованих греків міста Києва. Зазначаються певні особливості слідства над греками – жертвами сталінського тоталітарного режиму.

Ключові слова: «грецька національна операція» НКВС, репресії, Київ, 1937–1938.

Серед багатьох аспектів «Великого терору» 1937–1938 років, які потребують нашої увагу, особливе і важливе місце займає «Грецька національна операція органів НКВС». Ця операція є яскравим прикладом злочину сталінського режиму проти власного народу, і розкриває нам окремі факти політичного репресування найстарішої національної громади Києва – грецької.

В історіографічному дискурсі ця тема є доволі маловивченою у минулому попре ті наукові напрацювання українських та закордонних дослідників (І. Джуха, В. Нікольського й інших), праці яких стосувалися насамперед греків Приазов'я, і практично не торкались Києва. Водночас, значну увагу щодо історії греків Києва, зокрема і питанню політичних репресій, приділили увагу у своїх роботах Світлана Мазараті [1], Костянтин Федоренка [2] й низка інших дослідників.

Грецька національна громада Києва на сьогодні є однією зі старіших, яка у 1874 році складалася з 87 греків, а у 1917 році – 705 осіб [1, с. 78]. Проте політика більшовиків, призводила до зменшення кількості греків Києва, яких вже у 1923 році складало 427 осіб [2, с. 163], у 1926 році – 289 [1, с. 78; 2, с. 163]. Значне місце у цьому сприяли зокрема і політичні репресії.

«Грецька національна операція НКВС» запроваджувалася директивою наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 50215 11 грудня 1937 року, в якій греків звинуватили у шпигунсько-диверсійній та антирадянській діяльності. Зокрема, в документі констатується, що: «*… грецька розвідка веде активну шпигунсько-диверсійну й повстанську роботу в СРСР, виконуючи завдання англійської, німецької, японської розвідок…*

Поряд з шпигунсько-диверсійною роботою в інтересах німців й японців грецька розвідка розвиває антирадянську націоналістичну діяльність, спираючись на широкий антирадянський прошарок серед грецького населення СРСР» [3, с. 422]. Сама директива до сьогодення не розсекречена і розповсюджувалася у вигляді поштотелефонограми.

Операція розпочалася в Києві в ніч з 15 на 16 грудня 1937 року арештом 22 осіб [4, арк. 77]. Реакція греків на цей акт репресій була різна, зокрема, агент «Костянтин» 17 грудня 1937 р. доповідав, що: «*Дружина Бердебєсса з приводу арешту висловила наступні пропозиції: «В Греції заарештували багато агентів Комінтерна (це вона знає зі слів чоловіка) й грецьких комуністів й, імовірно, уряд СРСР бажає домогтися їх звільнення, репресувало греків іноземнопідданих, мешкаючих в СРСР, щоб мати можливість провести обмін»…*» [4, арк. 84].

Згідно статистичних даних, у 1937 році по Київській області було заарештовано по грецькій лінії 26 осіб, хоча про їх розстріл у 1937 р. окремих даних нема [5, арк. 151, 152]. У той же час, не можна заперечувати наявність певних погрішностей у наведених даних, які потребують більш уважного вивчення й аналізу, через відсутність точних даних щодо кількості репресованих греків Києва, так Світлана Мазараті вказує 40 осіб [1, с. 79].

Безпосередньо, наприклад, за «грецькою національною операцією» за протоколом «вищої двійки» № 41 від 5 лютого 1938 року засуджено 26 осіб до розстрілу [6, арк. 71–73], з них виконано вирок 25 лютого 1938 року щодо 25 осіб [6, арк. 75], один помер у лікарні в'язниці. Усіх їх було таємно поховано на території спецділянки НКВС у Биківнянському лісі (нині – Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили»).

Аналізуючи архівно-кримінальних справи репресованих греків, можна стверджувати, що усі досліджені справи сфальсифіковані органами НКВС. Наприклад, доказами шпигунства слідчі НКВС вважали, поїздки до посольства Греції у Москву, що бачимо у справі Халаріса І.А., який у: «*… вересні 1936 році поїхав до Москви в грецьку місію щоб отримати паспорт…*» [7, арк. 8], чи у справі Столярова І.І., котрий: *«… у 1935 році відвідав грецьке консульство у Москві, де просив прийняти заходи до визволення своїх засуджених родичів»* [8, арк. 8зв., 21], який є росіянин за національністю, але одружений на гречанці. Або особисте листування з родичами із Греції грецькою мовою [9, арк. 43–43зв., 45–48зв., 50–50зв.]. Чи професійні зустрічі, зокрема за кордоном, як у справі лікаря рентгенолога П.М. Тамуріді, який 19 грудня 1937 року вказував, що: «*Знаходячись у 1932 році в Німеччині – в Берліні і будучи зв'язаний з інженером заводу «Сіменс» Ебертом я був ним залучений до шпигунської роботи в Радянському Союзі.… Перед від'їздом з Німеччині я отримав завдання від Еберта проводити в СРСР роботу із збором матеріалів з різних галузей, як про промисловість так і про політично-економічного характеру*» [10, арк. 17].

Окремою темою фальсифікації справ була контрреволюційна пропаганда грецьких «буржуазних» газет. Що бачимо, на прикладі справи Емірзіаді Г.Д. [11]. В протоколі допита Донукіса С.Д. від 29 грудня 1937 року читаємо: «*… Арсеніс й Сірініді приносили в Будинок народів Сходу грецькі закордонні газети й передавали їх Емірзіаді, останній влаштовував колективні читання цих газет в Будинку народів Сходу, чи на квартирах у окремих осіб, при цьому під час читань оброблялися присутні греки в контрреволюційному дусі…*» [11, арк. 13].

В допиті від 16 грудня 1937 року, вказується, що: «*…привозили до Києва й розповсюджували отриманні в консульстві грецькі газети, влаштовували колективні читання цих газет в Будинку народів Сходу, на квартирах у окремих осіб…*» [12, арк. 21 зв.]. Подібні твердження бачимо і в інших протоколах допитів греків Києва, зокрема у допиті від 21 грудня 1937 року І.Х. Марангоса [13, арк. 14].

І хоча, сьогодні в архівно-кримінальній справі Емірзіаді Г.Д. ми бачимо дві грецьких суспільно-політичних газет за 1936 рік [11, арк. 60–64зв.]. Проте виникає питання, з відкіля взялися газети у справі? 9 травня 1961 року Емірзіаді Олександра Іванівна свідчила, що: «… *газет у мого чоловіка не було і під час обшуку останні не вилучалися…*» [11, арк. 71]. В протоколі обшуку від 15 грудня 1937 року ніяких газет не зазначено [11, арк. 5]. А згідно довідки від 11 квітня 1961 року, на підставі даних Державного літературного видавництва УРСР, в довоєнні роки на територію СРСР газет грецькою мовою із-за кордону не надходило [7, арк. 101]. І це тільки окремі приклади, як фальсифікували справи проти греків Києва слідчі НКВС.

Звинуватили греків Києва і у диверсійній діяльності, наприклад, Зулласа В.М. у підготовці диверсійних акцій у випадок війни, котрий «*… шляхом отруєння продуктів харчування, дезорганізація ринку й постачання населення*» [14, арк. 25, 47]. Або «*…проводити вибухи й пожари на цілій низькі підприємств Києва, а саме на складах палива «Київ-Паливо»*», що бачимо у справі Корсавіді Ф.І. [15, арк. 16].

Подібні зізнання слідчі НКВС фактично «вибивалися» з заарештованих. У 1957 році під час процесу реабілітації Іван Каракоз, який був заарештований у 1938 році, свідчив: «*на очній ставці на питання слідчого до Зулласа, що Зулласу відомо про мене, Зуллас довго не відповідав, проте підштовхуваний охороною, він заявив, що як резидент польської розвитки завербував мене для шпигунської діяльності …*» [14, арк. 155].

Наведені приклади репресованих греків, як і уся «Грецька національна операція НКВС» яскраво ілюструє нам усю сутність сталінського тоталітарного режиму, як одного з кровавих і брехливих режимів. У той же час, у контексті історичної ретроспективи, «грецька національна операція» і сьогодні вимагає все більш суттєвих й глибших досліджень, насамперед вивчення архівних та архівно-кримінальних справ, для розуміння усієї трагічність й масштабність репресій греків з боку сталінського режиму й інших національних меншин Києва.

Джерела та література

1. *Мазарати С.Н.* Греки Киева (история и современность). Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Випуск 1. / Редкол.: О.Д. Пономарів (голова ред.) та ін. Київ: Київське науково історико-філологічне товариство Андрія Білецького, 1997. С. 67–81.
2. *Федоренко К.* Греки Києва. Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. Випуск 4. Книга 2. / Редкол.: Є. Чернухін (відповід. ред.) та інші. Київ: Київське науково історико-філологічне товариство Андрія Білецького, 2006. С. 163–169.
3. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упоряд. Л. Ковальчук, Е. Петровський. Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. 800 с. С. 422–423.
4. Галузевий державний архів СБУ. Ф. 16, оп. 30, спр. 97.
5. Там само. Ф. 42, спр. 31.
6. Там само. Ф. 5, спр. 469.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 263, оп. 1, спр. 63155фп;
8. Там само, спр. 61955фп.
9. Там само, спр. 60201фп.
10. Там само, спр. 63156фп, т. 1.
11. Там само, спр. 55019фп.

12. Там само, спр. 36150фп.
13. Там само, спр. 47394фп.
14. Там само, спр. 46720фп, т. 1.
15. Там само, спр. 47382фп.

Mykola Bryvko,
Researcher
National Historic and Memorial Reserve «Graves of Bykivnya»
Kyiv
niksneg425@gmail.com

GREEK NATIONAL OPERATION OF THE NKVD IN KYIV IN HISTORICAL RETROSPECT (ON THE MATERIALS OF ARCHIVAL AND CRIMINAL CASES)

The submitted material considers the "Greek national operation" of the NKVD, its features and scale in relation to the city of Kiev. These facts vividly illustrate the falsification of all cases, give examples of accusations and analyze the archival and criminal cases of repressed Greeks in Kyiv. Certain features of the investigation of the Greeks – victims of Stalin's totalitarian regime – are noted.

Keywords: «Greek national operation» of NKVD, repressions, Kyiv, 1937–1938.

Олена Лодзинська,
завідувач філії «Музей шістдесятництва»
Музею історії міста Києва
Київ

ЯК ТРАВА З-ПІД АСФАЛЬТУ…
(Кілька зауважень щодо термінології у вивченні українського руху опору)

Український філософ і колишній політв'язень Василь Лісовий дав визначення діяльності українських шістдесятників як «руху опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму». Просвітницька і культурна діяльність українських шістдесятників аналогічна діяльності українських представників національно-визвольного руху XIX-початку XX століття, але у сучасній українській історіографії здебільшого оцінюється як частина загального дисидентського руху в СРСР. Це твердження суперечить самооцінці самих учасників українського руху опору і принижує їхню роль у відновленні української державності.

Ключові слова: шістдесятництво, рух опору, дисиденти, національно-визвольний рух.

«Хрущовська відлига», період відносної демократизації режиму, спричинила літературний і мистецький вибух та пожвавлення громадського життя на теренах всього СРСР. Обличчям радянських 60-х стали поява великої кількості нових імен на літературній ниві – Є. Євтушенко, Р. Рождєствєнський, А. Вознєсєнський, Б. Ахмадуліна, В. Шукшин, В. Аксьонов, В. Нєкрасов, В. Биков, вистави театру «Современник» О. Єфремова, кінокомедії Л. Гайдая. Їх стали згодом називати «шістдесятниками». Та попри те, що значна частина радянських діячів культури і науки були українцями за походженням чи навіть мешкали в Києві, ми не можемо назвати їхню діяльність досягненням української культури. Це були загальнорадянські досягнення – в межах російськомовного середовища. Хоча й діячі нового українського культурного відродження не були ізольовані від загальносоюзних тенденцій, підтримували дружні зв'язки з багатьма російськими (і російськомовними в Україні) колегами, читали і навіть поширювали «самвидавом» їхні твори, обмінювалися інформацією тощо. Та не всі, що йдуть в одному напрямку, мають однакову мету.

В Україні ситуація була дещо відмінною від загального радянського піднесення – амністії не підлягали і продовжували досиджувати свої 25-річні терміни ув'язнення члени ОУН-УПА, у січні 1961 року за спробу створення Української Робітничо-Селянської Спілки і буквальне розуміння конституційного «права націй на самовизначення» були заарештовані молоді юристи Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.[1] У 1958–1959 роках Постановою Пленуму ЦК КПРС та сесією Верховної Ради УРСР було запроваджено закон про переведення українських шкіл на російську мову викладання, те саме відбувалося і з викладанням у вищій школі. У 1961 році набув чинності новий український правопис, максимально наближений до норм російської

[1] *Ведмідь Л.* Програмні положення Української робітничо-селянської спілки: історичний аналіз. – Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004. – Режим доступу: http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/12998

мови… Практично всі, кого ми тепер називаємо українськими шістдесятниками, почали свою протестну діяльність з несприйняття політики русифікації. На противагу вони поставили власну українську творчість і мистецтво.

«Українська інтелігенція, скориставшись процесом десталінізації, започаткувала нову спробу національно-культурного відродження, названого рухом "шістдесятників". Цим словом стали позначати тих представників творчої інтелігенції, які намагались модернізувати українську культуру і мали мужність своєю творчістю чинити опір владі, яка кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це призвело до поєднання інтелектуально-культурного руху з громадянсько-політичною дією, що дає підставу називати цей рух рухом опору російському шовінізму та комуністичному тоталітаризму» – таке визначення українському шістдесятництву дав колишній член Клубу творчої молоді, знаний філософ і політв'язень В. Лісовий.[2]

Еволюція поглядів українських шістдесятників від природного спротиву русифікації до усвідомлення залежного, колоніального стану України в СРСР відбувалася швидкими темпами. Найбільш допитливі шукали порад у старшого покоління – незаперечними авторитетами для них стали колишня секретарка М. Грушевського в уряді УНР, а потім багаторічна політв'язень Н. Суровцова, колишні політв'язні письменник Б. Антоненко-Давидович, скульптор і етнограф І. Гончар, перекладачі Г. Кочур і М. Лукаш, хімік за фахом О. Мешко.

Шістдесятники не були політичною партією чи навіть громадською організацією, гуртувалися у Клубах творчої молоді за інтересами, а після припинення діяльності клубів продовжили спілкування на індивідуальному рівні. І хоча не існує писаної політичної програми українських шістдесятників, де було б чорним по білому записано прагнення виходу України з СРСР, проте це саме прагнення було чітко викладене у першій Програмі Робітничо-Селянської Спілки Л. Лук'яненка та І. Кандиби, і саме І. Світличний сприяв публікації і поширенню матеріалів слідства проти цієї групи. А самі ув'язнені у цій справі після виходу на волю стали членами-засновниками Української Гельсінської Групи і продовжили боротьбу до переможного кінця. Історик М. Брайчевський у своїй праці «Приєднання чи возз'єднання?» заперечив радянське трактування Переяславського Акту 1654 року, за що був звільнений з роботи і надовго викреслений з наукового життя. Є. Пронюк у 1964 році написав для самвидаву статтю «Стан і завдання Українського визвольного руху», яку поширювали у шістдесятницьких колах і яка фігурувала у слідчих справах багатьох заарештованих 1965 року. І хай не замилює очі авторська аргументація до класиків марксизму-ленінізму у творах «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, відкритого листа до влади В. Лісового чи пізнішого трактату Ю. Бадзя «Право жити» – це лише вдало вибрана форма єдино доступного звертання до влади і зашореного комуністичною пропагандою читача у звичних для них виразах.

Про переймання естафети визвольної боротьби від жорстоко придушеного збройного спротиву ОУН-УПА свідчать спогади І. Геля[3] та М. Гориня, родина якого також пов'язана з боротьбою УПА. Горинь, який і сам з юності мріяв про створення

---

[2] *Лісовий В.С.* Дисидентський рух // Стаття для Енциклопедії сучасної України (ЕСУ). – Режим доступу: http://museum.khpg.org/index.php?id=1184447040)

[3] *Єзерська І.* Іван Гель: Портрет борця. Він не любив слова дисидент. 18.07.2011. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/18/46070/view_print/

підпільної української організації,[4] що б стала їй на зміну, лишив неоціненний спогад про погляди І. Світличного, уродженця Луганщини: «Неможливо уявити епоху шістдесятників без Івана Світличного… Паростки нонконформізму, що появилися після смерти Сталіна, без його участи могли б і не оформитися так швидко у всеукраїнський рух та вийти поза межі літературного середовища. Потрібний був координатор, який згуртував би поодинокі групи людей, розкиданих по Україні. Ним став Іван Світличний. Він творив цей рух, а рух, до певної міри, розставляв акценти в його світогляді. Еволюція, без сумніву, відбувалася. Але було б помилкою думати, що лише концтабірний період остаточно визначив його як політика-державника. Моє враження від перших зустрічей: ця людина має чітку державницьку мету, знає технологію її досягнення і готова працювати над її реалізацією».[5] І трохи далі: «…факти певною мірою спростовують думку про І. Світличного як прихильника соціалізму "з людським обличчям" або людини, далекої від антирадянщини чи націоналізму».[6]

І. Світличний нікого не лякав відвертою декларацією «самостійницьких» ідей, але знайомив з однодумцями, пропонував для прочитання різноманітну літературу, потім на зміну прочитаному підбирав і пропонував наступні публікації, під впливом чого еволюція поглядів пришвидшувалася у рази. І особливої уваги надавав контактам з представниками української діаспори та закордонними знайомими. За свідченням Б. Гориня, «…всі ті контакти переслідували головну мету – поширювати українське слово, українську національну ідею серед найширших верств світового українства, а також серед чужинців, які змушені були рахуватися з фактом пробудження національної свідомости в Україні і нарешті зважити на те, що Україна – це не частина Росії та що в СРСР поневолені тоталітарним режимом нації прагнуть здобути волю. Ось чому поширенню вільного українського слова Світличний надавав такої великої ваги».[7] Навіть виходячи тільки з факту, що І. Світличний – визнаний лідер українського шістдесятництва – був однодумцем і соратником М. Гориня та І. Геля, які ніколи й не приховували своїх «самостійницьких» прагнень, можна робити висновок про його приналежність до визвольного руху 1960-х.

Масові політичні арешти 1972 року прийнято вважати кінцем діяльності українських шістдесятників. Всі заарештовані 1972 року проходили у КДБ по одній справі «Блок» як «националистически настроенные лица», однак сучасна українська історіографія вперто іменує їх дисидентами, тим самим заганяючи в один ряд з московськими інакодумцями.

Українська Гельсінська Група, заснована у 1976 році за зразком Московської, сильно відрізнялася від неї за кінцевою метою. Члени МХГ сповідували ідеї побудови «соціалізму з людським обличчям», які витали в суспільстві від часів введення радянських військ до Чехословаччини, а руйнування великої держави СРСР в їхні плани зовсім не входило, їх цілком правомірно називати «дисидентами» Але щойно

---

[4] *Шелемей Т.В.* Громадсько-політична діяльність Михайла Гориня в 1961–1965 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017, вип. 48. – Режим доступу: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/48/35.pdf

[5] Доброокий. Спогади про Івана Світличного. К., Видавництво «Час», 1998, С. 268.

[6] Там само. С. 274.

[7] Там само. С. 265.

така організація була утворена в Україні, вона стала трибуною та інструментом утвердження національних ідей і боротьби за повалення Радянської імперії. До неї увійшли і багато впливових у шістдесятницькому русі осіб. Зібрані в Україні скарги і заяви, а також інформаційні бюлетені різними шляхами переправлялися до США і там, у Закордонному Представництві УГГ в Нью-Йорку потрапляли до рук вимушених емігрантів Голови ЗП УГГ генерала П. Григоренка та його беззмінній помічниці Н. Світличній (рідній сестрі І. Світличного, який сам долучитися до роботи в УГГ вже не міг за станом здоров'я). Щойно опинившись серед привітної української діаспори, П. Григоренко однозначно заявив, що кінцева мета УГГ і всього українського руху опору – проголошення незалежної Української Держави.[8]

Традиція розглядати український визвольний рух в одному контексті з загальнорадянським демократичним рухом, вірогідно, бере початок від першої ґрунтовної історичної праці на цю тему – трактату Л. Алєксєєвої «История инакомыслия в СССР: новейший период»[9], написаної в еміграції у 1977–1980 роках. Розглядаючи опозиційні процеси всередині УРСР, Л. Алєксєєва чітко розрізняє прояви національно-визвольного руху і протести, які не мали національного підґрунтя. Але відзначаючи взаємопідтримку і солідарність між українськими і російськими правозахисниками, знаходить багато спільних рис у їхній діяльності. Чи можна на цій підставі всіх їх вважати дисидентами?

Первісне розуміння терміну «дисидент» дослівно означає «незгодний» і використовується для означення протестної діяльності суб'єкта, що має намір здійснити реформування всередині існуючої системи. Але ж учасник національно-визвольного руху прагне визволення своєї країни від чужоземного панування, а не реформування імперії!

Між українським національно-визвольним рухом XIX ст. та рухом опору українських шістдесятників і УГГ багато аналогій. У XIX ст. слово «дисидент» поза історією християнської церкви не використовували, тож усі діячі української культури, які протестували проти заборони української мови та асиміляційної політики Російської імперії – Т. Шевченко, П. Куліш, М. Драгоманов, Л. Українка, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов та багато інших були справедливо названі істориками діячами українського національно-визвольного руху. Хоча вони так само, як і їхні пізніші послідовники – шістдесятники жили у щільному російськомовному оточенні, були громадянами Російської імперії, їхня діяльність так само була ненасильницькою і просвітницькою.

У перші роки існування СРСР, які були позначені політикою загравання з національними патріотами, здобутки національно-визвольного антиімперського руху були визнані позитивними. Але раз визнавши національно-визвольний рух явищем

---

[8] «Свобода», Український щоденник | Svoboda. Ukrainian Daily | США, № 61, 18.03.1978, «Генерал Григоренко скаже світові правду про СССР, закликає до єдности і посиленої боротьби за волю і незалежність України». – Режим доступу: PDF архів (1893–2015 роки) | «Свобода» https://svoboda-news.com › svwp › pdfархів

[9] *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР: новейший период. – М.: Моск. Хельсинк. Группа, 2012. – С. 28. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/978-5-98440-063-3/978-5-98440-063-3.pdf

позитивним, СРСР, маскуючи власну імперську суть, мусив віднайти нову термінологію для іменування проявів цього, вже дуже небажаного для них, руху на новому етапі. Ліквідувавши протягом 1930-х років УАПЦ, чільних діячів ВУАН і колишньої УНР, знищивши Інститут української наукової мови і половину членів Спілки письменників України, усіх незгодних нищили спочатку як «шкідників» і «контрреволюціонерів», а скоро віднайшли і підходящий новий термін – «український буржуазний націоналізм».

Коли, як трава з-під асфальту, з щонайменшим послабленням тоталітарного тиску під час «хрущовської відлиги» в Україні почав відроджуватися національний рух, у влади вже були напоготові і звинувачення у зв'язках з «іноземними буржуазними націоналістичними центрами», і відповідні статті Карного Кодексу. Згодилося і накинуте ззовні іноземними радянологами слово «дисидент», яким було зручно, не вдаючись у деталі, іменувати всіх протестуючих у СРСР.

На середину 1980-х років в СРСР настала епоха Перебудови і Гласності, почався останній етап переможного руху до відновлення Української держави. Колишні українські шістдесятники і політв'язні увійшли до керівництва і складу більшості новостворених патріотичних громадсько-політичних організацій, організовували і брали участь у мітингах і пікетах, були обрані до Верховної і обласних рад УРСР тощо. Символічно, що автором тексту «Акту проголошення незалежності України» став Л. Лук'яненко. Всією своєю діяльністю, всім своїм життям вони засвідчили свою приналежність до українського національно-визвольного руху. Вони написали про це у своїх спогадах, не раз заявляли публічно:

«Я не мав ані найменшого сумніву, що Україна стане незалежною державою», – говорив М. Горинь.[10]

«Іван Гель ніколи не вважав себе дисидентом. Навіть, навпаки, вважав терміни “дисидент”, “дисидентство” штучними, здрібненими і бездумно застосованими до української визвольної боротьби, щоб підмінити справжню її суть – боротьбу за відновлення державності».[11]

«Ну, який я дисидент? Я цю владу ніколи не вважав своєю, вона завжди для мене була ворожою… Дисидент це той, хто опонує системі для її вдосконалення, а я хотів її повного знищення», – говорив Є. Сверстюк.[12]

І все одно наші вітчизняні дослідники цього періоду історії вперто продовжують іменувати діячів українського визвольного руху дисидентами, використовуючи цей термін як звичну норму, прилиплий «штамп». Не розуміючи, що тим самим принижують їхню роль у відновленні української державності, стверджують їхню вторинність, а свою приналежність до того недобудованого «франкенштейнівського» конструкту «радянський народ».

---

[10] *Горинь М.* Вибране. Львів. С.179.

[11] *Єзерська І.* Іван Гель: Портрет борця. Він не любив слова дисидент. Історична правда, 18.07.2011. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/18/46070/view_print/

[12] *Ткачук О.* «Чи був Іван Світличний дисидентом?», Історична правда, 21.10.2021. – Режим доступу: https://www.istpravda.com.ua/authors/4e830c4ed7be5/

Olena Lodzynska,
Head of the Ukrainian Sixtiers Dissident Movement Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv

LIKE GRASS FROM UNDER THE ASPHALT…
(A few remarks on terminology in the study of the Ukrainian resistance movement)

Annotation. Ukrainian philosopher and former political prisoner Vasyl Lisovy defined the activities of the Ukrainian Sixtiers as "a movement of resistance to Russian chauvinism and communist totalitarianism." The educational and cultural activities of the Ukrainian Sixtiers are similar to those of the Ukrainian representatives of the national liberation movement of the 19th and early 20th centuries, but in modern Ukrainian historiography it is mostly assessed as part of the general dissident movement in the USSR. This statement contradicts the self-assessment of the participants of the Ukrainian resistance movement and belittles their role in the restoration of Ukrainian statehood.

Keywords: Sixtiers, resistance movement, dissidents, national liberation movement.

КИЇВСЬКА ОСВІТА

Ілона Жовта,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Київ
kovtach8316@gmail.com

РОЛЬ ІНСПЕКТОРА КЛАСІВ У ПОВСЯКДЕННІ ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ (XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У дослідженні висвітлюється роль інспектора класів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. Показано, що саме інспектори класів сприяли освіченості вихованок, а їхня викладацька діяльність давала змогу комунікувати з дівчатами.

Ключові слова: інспектор класів, Київський інститут шляхетних дівчат, вихованка, жіноча освіта.

У XIX – на початку XX ст. важливу роль у повсякденні дівчат, які навчались у закритих жіночих школах – інститутах шляхетних дівчат, відігравав колектив, зокрема педагогічний, який формував молоде покоління жінок – майбутніх дружин і матерів підданих Російської імперії – відповідно до її державницьких доктрин. Серед педагогічних працівників помітною є постать інспектора класів, який відповідав за навчальну частину в інститутах. Не був винятком і Київський інститут шляхетних дівчат.

Тому мета доробку – розкрити роль інспектора класів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. Як інституції інститути шляхетних дівчат, зокрема Київський, досліджували М. Захарченко[1],

[1] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889.

В. Щербина[2], В. Добровольська[3], К. Кобченко[4], Т. Сухенко[5] та ін. М. Чорна[6] вивчає гендерні аспекти у житті вихованок і вихованців київських шкіл у XIX – на початку XX ст. Повсякдення вихованок інститутів центральних частин Російської імперії розкривають зарубіжні дослідниці В. Пономарьова[7] і Ю. Хохлова[8]. Ми використовуємо мікроісторичний підхід. Джерельна база – Статут Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р., архівні документи та спогади-твори випускниць Київського інституту шляхетних дівчат.

За навчальну частину в Київському інституті шляхетних дівчат відповідав член ради з наукової частини, хоча на практиці всю роботу виконував інспектор класів. За весь період існування закладу тут працювало сім інспекторів, серед яких четверо (М. Іванішев, В. Шульгін, І. Хрущов, В. Малінін[9]) були викладачами Університету св. Володимира і досягли успіхів у професії. Інші теж мали хорошу освіту й багатий педагогічний досвід. Так, у формулярному списку О. Петрова вказано про його навчання на філософському факультеті Харківського університету, вчителювання в Першій київській гімназії й отримання там посади директора[10].

Відповідно до Статуту 1834 р. до обов'язків інспектора класів, окрім нагляду за роботою вчителів входило спостереження за старанністю в навчанні вихованок. Йому дозволялося заохочувати старанних інституток і карати словесною доганою дівчат, які погано навчалися. Також інспектор класів був присутній на річних екзаменах[11]. Його зарплата на середину XIX ст. становила 1500 руб. і була друга за розміром у закладі[12].

---

[2] *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва. К.: УАН, 1926.

[3] *Добровольська В. А.* Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX – на початку XX століття // Історичний архів. 2009. Вип. 3. С. 114–117.

[4] *Кобченко К. А.* Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття) // Українські жінки в горнилі модернізації. Харків: КСД, 2007. С. 72–102.

[5] *Сухенко Т. А.* Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 7. С. 80–84.

[6] *Чорна М. Р.* Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва). URL: https://cutt.ly/YgFFwKM

[7] *Пономарева В. В.* Физическое воспитание в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии // Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2015. № 1. С. 86–93; Пономарева В. В. Как в «Институтах благородных девиц» решали проблему «Пищевого довольствия» (вторая половина XIX – начало XX в.) // Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2016. № 3. С. 125–134.

[8] *Хохлова М.* Проблема типологии воспитанниц институтов благородных девиц в контексте их межличностного общения // Наука и школа. 2012. № 5. С. 166–170.

[9] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. С. 112, 115.

[10] Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 144, оп. 1, спр. 10, арк. 22зв., 25зв.

[11] Ноября 5/11. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. СПб., 1835. Т. 9. Ч. 2. С. 137–138, 143.

[12] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1889. С. 75.

Для нас важливі два види діяльності інспекторів класів – формування бібліотеки й підбір кадрів у навчальний заклад. За Статутом, у розпорядженні інспектора класів було наповнення бібліотеки й покупка всіх підручників. Для підрахунку книг заводили матеріальну книгу[13]. В документах знаходимо суми, виділені на придбання літератури. Так, інспектору О. Петрову надали 800 руб.[14] Також купувалася художня література. Про обізнаність вихованок інституту з тогочасними популярними авторами свідчить і спомини П. Куліша, який, описав свою суперечку в маєтку Тарновських у Качанівці з місцевою компанією, де були дві інститутки (з Києва), про Жорж Санд[15]. Випускниця М. Воропанова згадує, як читала в стінах закладу Вальтера Скотта, В. Бєлінського, М. Добролюбова. Щодо випадку з качанівськими дівчатами, книги французької письменниці могли до них потрапити через родину, однак М. Воропанова, найімовірніше, брала їх з бібліотеки, так як нечасто могла побачитися з рідними[16]. Отже, частково від інспекторів класів залежала освіченість інституток, особливо в обізнаності з творами художньої літератури.

Через те, що низка інспекторів класів були викладачами Університету св. Володимира, вони залучали до роботи в закладі відомих професорів. У повісті І. Нечуя-Левицького є епізод, коли інститутка Ольга сперечалася зі студентом св. Володимира про те, що інститутська освіта схожа на ту, що в цьому виші, бо в обох закладах викладають університетські професори[17]. Неабияку роль у залученні університету до співпраці з інститутом відіграв М. Іванишев (професор згаданого вишу й інспектор класів жіночого закладу). Про це згадують інспектор класів М. Захарченко[18] та викладач університету М. Костомаров. У «Автобіографії» останнього зазначено: «…профессор Иванишев, бывший вместе инспектором Института благородных девиц, уговорил меня читать две лекции в этом заведении, на что я согласился с большою неохотою»[19]. Активній співпраці зазначених університету й інституту також сприяв В. Шульгін, що працював в обох осередках. Про це зазначають М. Захарченко[20] і В. Щербина[21], згадує вихованка інституту М. Тулуб: «…он, как инспектор Института, всегда искал самого блестящего состава преподавателей, и в мое время персонал преподавателей состоял почти весь из профессоров»[22]. Якщо порахувати

[13] Ноября 5/11. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1835. Собрание II. Т. 9. Ч. 2. С. 137–138.

[14] ДАК, ф. 144, оп. 1, спр. 22, арк. 31зв.

[15] *Домонтович В.* Романи Куліша. Мовчуще божество. Київ: «Комора», 2020. С. 62–63.

[16] *Воропанова М. М.* Институтские воспоминания. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. М.: Ломоносовъ, 2013. С. 238, 257.

[17] *Нечуй-Левицький І. С.* Хмари: повість. К.: Знання, 2016. С. 227–228.

[18] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. С. 36.

[19] *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография. К.: Либідь, 1990. С. 477–478.

[20] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. С. 43.

[21] *Щербина В. І.* Нові студії з історії Києва. К.: УАН, 1926. С. 159.

[22] *Тулуб М.* Из воспоминаний // Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. С. 44.

кількість викладачів з Університету св. Володимира, які працювали в інституті за 50 років існування, то їх стане 30 чоловік, у відношенні 15% до 85%[23]. При цьому зменшення припадає на період, коли посаду інспектора класів перестали займати професори Університету св. Володимира.

Випускниці Київського інституту шляхетних дівчат багато згадують про двох інспекторів класів: В. Шульгіна та В. Малініна. У свою чергу, це зумовлено і тим, що ці особи викладали у дівчат і з ними контактували. Обох любили і поважали. Н. Королева згадала про випадок, коли її мали виключити з інституту, а В. Малінін заступився за неї перед радою й директоркою, наполягаючи, що вихованки мають відстоювати свої релігійні переконання[24].

Таким чином, роль інспектора класів полягала в плеканні освіченості у вихованок Київського інституту шляхетних дівчат через наповнення інститутської бібліотеки та шляхом підбору найкращих учителів, зокрема викладачів Університету св. Володимира. Ті інспектори класів, які навчали дівчат, мали з ними постійну комунікацію, що сприяла в деяких випадках їхньому заступництву.

Ilona Zhovta,
National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
Kyiv
kovtach8316@gmail.com

THE ROLE OF INSPECTOR OF CLASSES IN THE DAILY LIFE OF THE GIRLS OF THE KYIV INSTITUTE OF NOBLE GIRLS (THE 19th – EARLY 20th cent.)

The paper highlights the role of inspector of classes in the daily life of girls of the Kyiv Institute of Noble Girls in the 19th – early 20th cent. It is shown that the class inspectors contributed to the education of the pupils, and their teaching activities allowed to communicate with the institute girls.

Keywords: inspector of classes, Kyiv Institute of Noble Girls, a girl of the institute, women's education.

---

[23] *Захарченко М. М.* История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К.: Кульженко, 1889. С. 114–117.

[24] *Королева Н. А.* Твори. 3-є вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 134–135.

Юрій Бідун,
аспірант
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
Київ
bidun1992@gmail.com

ПОДАЛЬША ДОЛЯ ВИХОВАНЦІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ ПІСЛЯ ЇЇ ЗАКІНЧЕННЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Досліджено історію випускників Київської духовної семінарії після її закінчення протягом останньої третини XIX – початку XX ст. Вказано, що лише кращі з кращих вихованців цього середнього навчального закладу вступали до Київської духовної академії. З'ясовано, що вільних парафій не знаходилося для абсолютної більшості семінаристів. У науковій статті розглянуто інші, не духовні, шляхи випускників семінарії після її закінчення, зокрема, в сфері світської освіти, на державній службі. Виявлено службові місця, в яких семінаристи були затребуваними як працівники.

Ключові слова: Київська духовна семінарія, священники, Церква, духовна освіта, Київська духовна академія, семінарія

Сьогодні актуальними залишаються проблеми розвитку духовної освіти в Україні у XIX ст. Зокрема, це пов'язано з поліконфесійними реаліями, а також з гострою релігійною боротьбою за вплив на сучасне українське суспільство. В цьому контексті не менш важливим є роль і місце Києва та його жителів. Він, споконвічно вважаючись духовним центром Східної Європи, залишається такими і понині. З огляду на це, важливо знати і розуміти, яким було буденне становище київських священників в минулому, оскільки саме вони виступали постійними носіями вищеозначеної духовності і оскільки попередній досвід сприятиме покращенню їхнього сьогодення. Актуальність обраної теми зумовлюється складнощами, що пов'язані з проблемами сучасного забезпечення київських семінаристів. Життя молодих священників, після закінчення навчання, визначення їхнього місця в суспільстві – це питання, що були важливими не лише в минулому, а й не втрачають значущості і в наш час.

У XIX – на початку XX ст. центром підготовки молодих православних церковнослужителів була Київська духовна семінарія. Повний курс навчання в ній охоплював шість років. Але тих, хто її закінчував, чекало найрізноманітніше майбутнє. Метою цієї наукової розвідки є спроба дослідити подальшу долю вихованців Київської духовної семінарії після її закінчення (протягом останньої третини XIX – початку XX ст.).

Діяльність Київської духовної семінарії в другій половині XIX – на початку XXI ст. лишається абсолютно невивченою. Попри це, такі дослідники як В. Борисенко, В. Бурега, С. Візер, Л. Іванова, С. Ільчишин, Т. Ковальчук, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко (А. Вініченко), Г. Степаненко, О. Федорчук, Н. Ципляк, Н. Шип здійснили вагомий внесок у вивченні середньої та вищої духовної освіти на українських землях Російської імперії. Обрана тема забезпечена хорошою джерельною базою,

основна маса якої зосереджена в Центральному державному історичному архіві України м. Києва. Зокрема, дуже вагомим є фонд № 712 «Київська духовна семінарія».

Відповідно до системи православної духовної освіти Російської імперії, для випускників Київської духовної семінарії цілком логічним її продовженням був вступ до Київської духовної академії. Але туди потрапляли далеко не всі. 6-й пункт § 103 статуту духовних семінарій (1884 р.) покладав на педагогічні збори семінарського правління обов'язок вибирати кращих учнів для вступу в академію. Щоправда, як показувала практика, таких дітей була мінімальна кількість (зазвичай, від 1 до 3 осіб)

При вступі учнів в академію, правління семінарій зобов'язувалися спорядити своїх вихованців всім найнеобхіднішим на перший час. Так, при направленні випускника Кукулевського в Київську духовну Академію в серпні 1868 р. йому було видано 43 руб. 78,5 коп.: 34 руб. 28,5 коп. на одяг і 9 руб. 50 коп. на інші дрібниці[1].

Коли у 1869 р. в Київській духовній академії мав відбуватися новий набір студентів, то Св. Синод вимагав надіслати туди двох найкращих семінаристів. Відбір цих двох осіб здійснювався за дуже суворими критеріями: особлива увага зверталася на благонадійність, здібності, успішність, хорошу поведінку і стан здоров'я. Вступники повинні були мати з собою такі документи: атестат, метричні і медичні довідки, необхідний одяг. Також їм видавали на руки 34 руб. 28 коп. (на пошиття нового одягу). З одинадцяти претендентів вибрали учнів С. Мезецького і К. Стояновського[23].

У 1914–1915 навчальному році таких учнів теж було двоє. Вони успішно здали вступні екзамени і були прийняті в КДА[4].

Подальша доля інших вихованців Київської духовної семінарії, які не вступали до Київської духовної Академії, була надзвичайно строкатою. Найперше, варто згадати про місце семінаристів у світській, не духовній, освіті.

У 1860–1870-х рр. існувала проблема, яка полягала в тому, що в духовно-учбовому відомстві для всіх випускників семінарій робочих місць не вистачало. Вище церковне керівництво все це бачило і тому було прийнято наступний закон: казеннокоштні семінарські вихованці, які три роки працювали на посаді вчителів сільських шкіл, звільнялися від виплати грошей за виховання їх в семінарії. При цьому, така діяльність випускників семінарій була прирівняна до служби псаломщиків в єпархіальному відомстві[5]. Хто ж не відпрацьовував, той залишався винним Церкві і державі за свою казенну підготовку.

Один з наступних указів обер-прокурора Св. Синоду зобов'язував випускників духовних семінарій за кожні два роки утримання в семінарії відпрацьовувати один рік на учбовій службі: ті, що закінчили курс зі званням студента – в духовних училищах, а ті, що закінчили курс по другому і третьому розряду – в початкових школах. Для

---

[1] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ, м. Київ). Ф. 712. Оп. 3: 1868 р. Спр. 111: О доставленіи сведения в духовную Академию о Кукулевском. 2 арк.

[2] Там само. Оп. 3: 1869. Спр. 97: Дѣло о поступленіи в Кіевскую духовную академію. 10 арк.

[3] Там само. Спр. 1 Училищные журналы. Арк. 91.

[4] Там само. Оп. 4: 1916. Спр. 833 Журналы заседаний Педагогического собрания. Арк. 49.

[5] Распоряженія высшаго правительства. Объ освобожденіи казеннокоштныхъ семинарскихъ воспитанниковъ, поступившихъ на должности учителей сельскихъ школъ, отъ уплаты денегъ за воспитаніе ихъ въ Семинаріи // Киевские Епархиальные Вѣдомости (далі – КЕВ). 1874. № 9 (Отдѣлъ первый).

поставлення в сан священика тих випускників семінарій, які не були на посадах псаломщиків, їм необхідно було три роки відпрацювати вчителями в початковій школі[6]. Цікаво, що, на відміну від семінаристів, за кожен рік свого утримання випускникам духовних академій необхідно було відпрацьовувати по півтори роки в духовно-учбовому відомстві.

Як бачимо, у третій чверті XIX ст. випускники Київської духовної семінарії були затребувані на учительські місця. Проте грошова винагорода за таку працю була критично низькою. Так, наприклад, в оголошенні про вакансію посади вчителя в селі Кирилівка, що надійшло до семінарії у 1868 р., вказувалося, що майбутньому педагогу пропонувалася така річна заробітна плата: від суспільства – 60 руб., а також особисто від того, хто подавав оголошення ще 20 руб. на рік[7].

У 1868 р. директор училищ київської губернії звертався до Феоктиста з приводу наявних учительських вакансій в сільських школах відомства державної власності, які перейшли в його відомство. Він просить повідомити випускників семінарії, що в разі відсутності священицьких вакансій, вони можуть працювати наставниками в сільських школах. На посаді вчителя обіцяно заробітну плату в розмірі 100 руб на рік (і забезпечення квартирою), а на посаді помічника вчителя – 75 руб. на рік (інколи без квартири)[8]. Коли в селах з'являлися учительські місця, тоді місцеві священики писали звернення до Київської духовної семінарії з проханням повідомити про це її вихованців. Але зазвичай керівництво семінарії залишало їх без уваги, оскільки учні, що вже тут не вчилися, перебували у віданні місцевої консисторії, а отже подібні звернення саме туди і варто було адресувати[9]. Тому, важливо відмітити, що в світських навчальних закладах попит на випускників Київської духовної семінарії в останній третині XIX ст. був досить високим.

Якщо хтось з колишніх семінаристів йшов на державну службу, то його обов'язково перевіряли. Наприклад, в лютому 1868 р. губернатор просить в правління семінарії документи про походження випускника Київської духовної семінарії, оскільки той був претендентом на службу в канцелярію губернатора[10]. У 1868 р. начальник Сідлецької навчальної дирекції просить поінформувати, через що вибув з Київської духовної семінарії Микола Терешкевич, який подав заяву про прийом його на посаду вчителя в початкове греко-католицьке училище. А ще з канцелярії семінарії вимагали довідки про його народження і про успіхи. Відгук керівництва навчального закладу про цього учня – позитивний[11].

Уже в третій чверті XIX ст. траплялися випадки, коли вихованці просили «звільнити» (малося на увазі – виключити завчасно) їх з Київської духовної семінарії для

---

[6] Указы Св. Синода. О томъ сколько лѣтъ обязаны прослужить окончившіе курсъ казеннокоштные воспитанники семинарій въ духовно-учебной службѣ (№ 21. Апрѣля 18 дня 1874 года) // КЕВ. 1874. № 22 (Отдѣлъ первый).

[7] ЦДІАУ, м. Київ. Ф. 712. Оп. 3: 1868. Спр. 55: Объявленіе Священника Звенигородскаго уѣзда не пожелаетъ ли кто из уволенныхъ учениковъ поступить къ нему учителемъ. Арк. 1.

[8] Там само. Спр. 115: Переписка о служащих и учениках Семинарии и духовных училищ. 63 арк.

[9] Там само. Спр. 1. Журналы педагогическаго собрания. Арк. 129–130.

[10] Там само. Спр. 54: О доставлении сведений о происхождении Стрелецкаго Владимира. 2 арк.

[11] Там само. Спр. 67: О доставлении сведения о бывшем ученике Терешкевиче. 2 арк.

вступу в Університет св. Володимира. Наприклад, у 1869 р. про це до правління семінарії надійшли заяви від учнів середнього відділення П. Сікорського, Ф. Пальчевського, М. Треєрова, Л. Омельяновського[12]. Такі заяви були непоодинокими.

У 1869 р. учні, які були звільнені з Київської духовної семінарії, спробували вступати до педагогічної семінарії. Керівництво цього навчального закладу просило надати дані про цих дітей з їх попереднього місця навчання лише для того, щоб знати, чи варто їх допускати до вступного іспиту[13]. Контроль державних і церковних структур за подальшою долею семінаристів, навіть після виключення з середнього навчально-виховного закладу, залишався серйозним.

Отже, після закінчення Київської духовної семінарії найкращі студенти вступали до Київської духовної академії. Але сюди потрапляли лише кращі з кращих, тобто не більше 0,5 % від загальної кількості семінаристів.

Інших вихованців Київської духовної семінарії, після її закінчення, чекала найрізноманітніша доля. У духовно-учбовому відомстві вільних робочих місць теж було небагато. Вільних парафій не знаходилося для абсолютної більшості семінаристів. Існував певний попит семінаристів на посади вчителів у світських школах, але заробітна плата там була надто низькою, щоб зацікавити випускників Київської духовної семінарії.

Якщо котрийсь із семінаристів вступав на державну службу, то його обов'язково перевіряли.

Yurii Bidun,
graduate student of the National Pedagogical University Dragomanova
Kyiv
bidun1992@gmail.com

FURTHER FATE OF PUPILS OF THE KYIV THEOLOGICAL SEMINAR AFTER ITS END (THE LAST THIRD OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The history of graduates of the Kyiv Theological Seminary after its completion during the last third of the XIX – early XX centuries is studied. It is stated that only the best of the best pupils of this secondary school entered the Kyiv Theological Academy. It was found that there were no free parishes for the vast majority of seminarians. The scientific article considers other, non-spiritual, ways of seminary graduates after its completion, in particular, in the field of secular education, in the civil service. Jobs in which seminarians were in demand as employees were identified.

Keywords: Kyiv Theological Seminary, priests, Church, spiritual education, Kyiv Theological Academy, seminary.

---

[12] Там само. Оп. 3: 1869. Спр. 1: Училищные журналы. Арк. 81.

[13] Там само. Спр. 5: Об учениках поступивших в педагогическую семинарию. 6 арк.

Ієромонах Митрофан (Божко),
викладач
Київської духовної академії і семінарії
Київ
alexiusavgyst@gmail.com

КУЛЬТУРНО-ВИХОВНІ ЗАХОДИ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЇЇ ІСНУВАННЯ (1947–1960 рр.)

У цій розвідці автор розглядає заходи педагогів Київської духовної семінарії в сфері культурного виховання студентів. Вони були спрямовані на прищеплення моральних якостей, церковної дисципліни, а також творчий та естетичний розвиток особистості. Заходами у цьому напрямку були бесіди, лекції, гуртки, культурні вечори, паломництва, відвідування музеїв, театрів, кіно тощо. Це мало сприяти тому, щоб майбутні пастирі Церкви не були в подальшому маргіналами в атеїстичному радянському суспільстві і могли гідно звершувати своє служіння.

Ключові слова: семінарія, духовна освіта, культурні заходи, Київ.

Система богословської освіти в Україні була зруйнована в перші ж роки більшовицької влади. Можливість відновити її з'явилася у Православної Церкви лише після Другої світової війни. Зокрема, 18 лютого 1947 р. почала роботу Київська духовна семінарія (далі – КДС). Проте, в своїй діяльності вона наштовхувалася на протидію влади і не могла розгорнутися сповна. Це проявлялося у перешкоджанні бажаючим вступу до неї, відсутності приміщень для прийняття достатньої кількості студентів, невидачі дозволів на будівництво або придбання будинку для гуртожитку, забороні прописувати студентів на квартирах тощо. 8 червня 1960 р. на піку хрущовської антирелігійної кампанії КДС була закрита. За 14 років свого існування вона мала лише 10 випусків в загальній кількості 94 особи (без даних за останній рік, які поки не встановлені)[1].

Незважаючи на труднощі та короткий час існування, КДС стала одним з центрів формування священнослужителів та богословів в Україні в радянську добу. В даній розвідці ми звернемо увагу на культурно-виховні заходи в її стінах. Вони цікаві тим, що відображають специфіку роботи духовного закладу в умовах тоталітарної атеїстичної держави. Джерелами послужили звіти ректорів семінарії, а також доповідні записки уповноважених в справах РПЦ по Київській області та по УРСР.

В першу чергу, педагогічний колектив КДС приділяв увагу прищепленню студентам рис, необхідних майбутнім священнослужителям: охайності, скромності, ввічливості, навичок до праці, благоговіння до священних предметів. З огляду на формування в них пастирського достоїнства, спрямовувалися зусилля й на викорінення

[1] Див.: *Митрофан (Божко), ієром.* Київська духовна семінарія 1946–1947 рр.: обставини відкриття та перший навчальний рік // Труди Київської Духовної Академії. №33. К., 2020. С.186–196; *Bozhko, Mitrophan.* The Kyiv Theological Seminary in 1947–1960: A Brief Introduction to Further Study // Теолошки погледи. Т. LIII. №3. Београд, 2020. С.723–742. DOI: https://doi.org/10.46825/tv/2020-3-723-742.

шкідливих звичок, таких як паління та вживання спиртних напоїв. Важливим було дотриманню правил внутрішнього розпорядку. Крім занять та спільного прийому їжі, він включав ранкові та вечірні молитви, а також богослужіння в недільні і святкові дні. Під час богослужінь студенти брали участь у церковному співі та читанні. Традиційними були загальні сповідь і причастя на першому та останньому тижнях Великого посту[2].

Восени 1951 р. була введена обов'язкова перевірка відвідуваності богослужіння – на початку, в середині й наприкінці. Це було викликано тим, що студенти запізнювалися та уходили з церкви раніше. В 1950/1951 н. р. стало траплятися самовільне відлучення з семінарії, що було заборонено. Окремі слухачі 4 класу приходити після відбою (о 23:00), а іноді й пізно вночі. За словами ректора прот. В. Ганецького, це були «женихи», які мали знайомих дівчат в місті. Намагаючись підвищити дисципліну, він почав особисто перевіряти наявність студентів ввечері і вночі. На цій підставі навіть відбувся інцидент між ним і студентом 4 класу Б. Кубліцьким. Останнього підтримали однокласники, які наступного дня організували демарш: не з'явилися на ранкові молитви, сніданок та два перші заняття, які мав проводити ректор. Згодом, вони подали на нього скаргу Педагогічній Раді. Після її розгляду, педрада знизила їм оцінку за поведінку до 4 балів, а ректора закликала бути більш обережним[3].

Зміцнення дисципліни було однією з вимог Учбового комітету РПЦ. Але, на думку уповноваженого по УРСР Г.А. Корчевого, ректор не врахував, що в 4 класі навчалися особи віком від 21 до 28 років. Сам Г.А. Корчевий вважав, що стіни семінарії не здатні захистити студентів від впливу нормального радянського життя навколо. Схожої думки був і викладач Конституції СРСР І.П. Сургай. Його позиція, як людини зі сторони, висловлена на педраді, була несумісною з церковним баченням виховання семінаристів. Згодом, він звільнився за власним бажанням[4]. На даному прикладі видно, як світські особи підходили навіть до розпорядку дня духовної семінарії, будучі внутрішньо незгодними з його логікою та вимогами. При цьому, дисципліна в КДС була менш суворою, порівняно з академіями в Москві та Ленінграді. Про це свідчили в листуванні з ректором деякі випускники, які там навчалися[5].

З метою підвищення загального культурного рівня, в КДС з перших років заохочували читання класиків та радянських письменників, твори яких поповнювали бібліотеку[6]. В 1953 р. було створено гурток художньої літератури, який збирався двічі на місяць. Його учасники здобували навички вивчення та розбору художніх творів. Вони по черзі готували доповіді про життя та творчість письменників, розглядали пізнавальне значення твору, характеризувати образи та художні прийоми авторів. Далі доповідь обговорювали усі присутні. Тоді ж були започатковані й загальні збори викладачів та студентів, які проходили щонеділі після самопідготовки. На них

---

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 3. Спр. 77. Арк. 17, 196–197; Спр. 107. Арк. 85.

[3] Там само. Спр. 107. Арк. 85–88.

[4] Там само. Арк.87–90.

[5] Там само. Арк. 92.

[6] Там само. Спр. 77. Арк. 17.

педагоги робили доповіді по своїх предметах. Частина з них мала й культурно-виховне значення, оскільки була присвячена моральній, патріотичній та музичній тематиці[7].

Вихованці КДС не були ізольовані від зовнішнього світу. Семінарія виписувала газети й журнали. За даними на 1954/1955 н. р., їх навіть читали вголос щодня під час вечері (крім суботи). По двох радіоточках слухали новини і трансляції концертів, грали в шашки і шахи, на уроках співу використовували фісгармонію[8].

Радянська дійсність вривалася до семінарії не лише з газет. З 1951 р. в ній стали проводити урочисті зібрання до революційних свят і пам'ятних дат. Це були річниці Жовтневої революції, Конституції СРСР, В.І. Леніна, дні Радянської Армії, 8 березня, солідарності трудящих тощо. Заходи складалися з двох частин – лекційної та музичної. Читати лекції запрошували, здебільшого, членів Товариства з розповсюдження наукових та політичних знань. Теми відповідали духу епохи і змісту самих свят. Час від часу вони торкалися й міжнародного становища, а також актуальних подій (наприклад, ХХ з'їзду КПРС). У другому відділенні виступав семінарський хор, який виконував відповідні композиції: гімни СРСР та УРСР, пісні «Партия – наш рулевой», «В защиту мира», «Узник», «Наш тост», «Замучен тяжёлой неволей» та ін. Рідше виконувалися класичні твори[9]. Ясна річ, ці заходи звучали певним дисонансом у стінах духовного закладу, але вони були вимогою часу. Демонстрація лояльності до влади була умовою самого існування семінарії.

Однією з форм виховної роботи були паломництва. На початку навчального року студенти традиційно відвідували Києво-Печерську Лавру. Крім молитви, ці візити мали й культурно-освітнє наповнення. Також студенти відвідували Софійський і Володимирський собори, знайомилися з їхньою історією та іконографією. З паломництв за межі Києва відомо поки одне – до Чернігова, у 1948 р.[10].

З 1948 р. КДС регулярно організовувала за свій рахунок походи студентів до театрів (оперного, української та російської драми), художніх та історичних музеїв, рідше – до філармонії, ботанічного саду і зоопарку. Відвідували також й кіно – спільно або індивідуально, за графіком[11]. У 1951 р. на «культобслуговування» було витрачено 9396 крб. 90 коп. За словами ректора, ці витрати були вкрай необхідні, оскільки давали можливість не лише організувати культурній відпочинок студентів, але й сприяли їхньому естетичному розвитку та вихованню[12].

Таким чином, культурно-виховна робота в КДС у радянський період торкалася усіх сторін формування особистості майбутніх священнослужителів: від прищеплення моральних якостей і церковної дисципліни до патріотичного та художнього виховання і розвитку. На заходи педагогічного колективу у цій сфері впливала загальна ситуація в країні, а також необхідність вижити духовному вузу як такому. Разом з

[7] Там само. Спр. 139. Арк. 200–200зв., 210–210зв., 208–208зв.

[8] Там само. Спр. 45. Арк. 110; Спр. 77. Арк. 196–197; Спр. 107. Арк. 112; Спр. 176. Арк. 25.

[9] Там само. Спр. 107. Арк. 88; Спр. 139. Арк. 63–65; Спр. 159. Арк. 148; Спр. 160. Арк. 119; Спр. 176. Арк. 24; Спр. 193. Арк. 6, 34–36; Спр. 219. Арк. 92.

[10] Там само. Спр. 61. Арк. 52; Спр. 77. Арк. 196; Спр. 107. Арк. 88; Спр. 159. Арк. 148; Спр. 176. Арк. 25; Спр. 193. Арк. 232.

[11] Там само. Спр. 61. Арк. 58зв.; Спр. 77. Арк. 17; Спр. 107. Арк. 88; Спр. 159. Арк. 148; Спр. 160. Арк. 31; Спр. 176. Арк. 25; Спр. 193. Арк. 34–36, 232; Спр. 204. Арк. 52.

[12] Там само. Спр. 107. Арк. 110.

тим, було чимало зроблено для того, щоб майбутні пастирі не просто знали навколишню дійсність, в якій були покликані служити, але й не були маргіналами в радянському суспільстві. Адже держава прагнула всіма силами виштовхнути Церкву на узбіччя суспільного життя.

Hieromonk Mitrophan (Bozhko),
Lecturer,
Kyiv Theological Academy and Seminary
Kyiv
alexiusavgyst@gmail.com

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE KYIV THEOLOGICAL SEMINARY DURING THE SOVIET PERIOD OF ITS EXISTENCE (1947–1960)

In this study, the author considers the activities of teachers of the Kiev Theological Seminary in the field of cultural education of students. Their purpose was to instill in a person moral qualities and church discipline as well as to promote his creative and aesthetic development. Activities in this direction were talks, lectures, clubs, cultural evenings, pilgrimages, visits to museums, theatres, cinemas etc. This was to ensure that future pastors of the Church would not be marginal in atheistic Soviet society, but could worthily perform their ministry.

Key words: seminary, theological education, cultural activities, Kyiv.

ЗМІНИ КИЇВСЬКИХ ПРОСТОРІВ

Антоніна Кізлова,
доктор історичних наук,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
Київ
ant_kiz@ukr.net

КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ»

В роботі визначено основні тенденції у згадуванні на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» – головного православного видання Київської єпархії – Київського політехнічного інституту.

Ключові слова: заклад вищої освіти, періодичне видання, Київ кінця XIX – початку XX ст.

У «Киевских епархиальных ведомостях» (КЕВ) – головному православному виданні Київської єпархії – друкувалися матеріали, дотичні не лише до православної духовності й церкви, а й до громадського, зокрема культурно-освітнього життя[1]. Враховуючи поступове обмеження проблематики й ретельніше цензурування з 1882 р., що посилилося після повернення журналу до відання Київської духовної консисторії 1886 р.[2], важливо простежити, як у ньому висвітлювалися проблеми світської освіти.

Мета роботи – визначити основні тенденції у згадуванні в КЕВ Київського політехнічного інституту (КПІ).

[1] *Ясь О. В.* Киевские епархиальные ведомости // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком. К., 2007. URL: http://surl.li/amghc

[2] *Савельев В., Крайний К.* Киевские епархиальные ведомости // Православная энциклопедия. М., 2013. Т. 33. С. 307–308.

В офіційній частині журналу, наповнюваній за поданням Київської духовної консисторії[3], в річних розкладах консисторії («когда и кому из священнослужителей г. Киева говорить проповеди собственного сочинения») до 1905 р. як викладач Закону Божого (чи законовчитель) КПІ згадувався Г. Прозоров[4], у розкладі 1907 р. його місце роботи не відзначено[5], хоча в номері від 18.05.1908 він внесений у список духовенства, що отримало нагороди Синоду, як законовчитель КПІ й реального училища[6] (в списку за 1903 р. – «преподаватель Богословія» КПІ[7]). Є і згадка про висвячення о. Григорія в сан протоієрея у номері від 30.11.1903[8]. Наступна після травня 1908 р. звістка про КПІ є в номері від 09.11.1914. Вказано, що при КПІ діє евакуаційний лазарет № 1 на 2200 місць, де є 672 поранених, під опікою священика Шулявської церкви та прот. Г. Прозорова[9] (працював у КПІ до скасування там його навчальної дисципліни 19.02.1919[10]), без указівки на місце праці.

Щодо неофіційної частини, в номері від 16.09.1898 розміщено коротку (на близько 4 хв. усного виголошення) промову єпископа Уманського Сергія під час закладення КПІ, в якій владика наголосив, що закликає Боже благословення на новий виш[11]. Необхідність у заснуванні закладу пояснено з погляду як православної церкви, так і державної влади[12]. Ніяких коментарів або повідомлень про перебіг урочистостей редколегія журналу не надала. Церемонію закладення 30.08.1898 (зокрема дії під час неї духовенства, підняття над майбутнім фундаментом хреста) докладно описано в газеті «Киевлянин» від 31.08.1898[13]. Можливо, в КЕВ вирішили, що люди, найбільш заінтересовані в самій події, читали газету, тож немає сенсу повторюватися.

В номері від 01.11.1898 вийшла промова (на близько 20 хв.) священика Г. Прозорова з нагоди відкриття навчання в КПІ. Передбачаючи, що заклад широко прославиться, о. Григорій закликав майбутніх студентів і викладачів бути відповідальними, охарактеризував роль вищої технічної освіти з погляду культури загалом і

---

[3] Там само.

[4] Расписание… 1899 года // КЕВ. 1898. № 24. Ч. оф. С. 414; Расписание… 1900 года // КЕВ. 1900. № 1. Ч. оф. С. 7; Расписание… 1901 года // КЕВ. 1901. № 1. Ч. оф. С. 54; Расписание… 1902 года // КЕВ. 1902. № 1. Ч. оф. С. 20; Расписание… 1903 года // КЕВ. 1903. № 1. Ч. оф. С. 5; Расписание… 1904 года // КЕВ. 1903. № 42. Ч. оф. С. 728; Расписание… 1905 года // КЕВ. 1905. № 1–2. Ч. оф. С. 4; Расписание… 1906 года // КЕВ. 1905. № 52. Ч. оф. С. 586.

[5] Расписание… 1907 года // КЕВ. 1906. № 51–52. Ч. оф. С. 539.

[6] Список… // КЕВ. 1908. № 20. Ч. оф. С. 252, 254.

[7] Список… // КЕВ. 1903. № 11. Ч. оф. С. 303, 304.

[8] Возведен в сан протоиерея // Киевские епархиальные ведомости. 1903. № 39. Ч. оф. С. 665.

[9] Ведомость начальника Киевского тылового эвакуационного пункта по г. Киеву // КЕВ. 1914. № 45. Ч. оф. С. 657, 662.

[10] *Кальченко Т.* Прозоров, о. Григорий Яковлевич // Русские святые и подвижники Православия. Историческая энциклопедия. М., 2010. С. 653.

[11] Речь его преосвященства, преосвященнейшего Сергия, епископа Уманского, при закладке в Киеве Политехнического института Императора Александра II, 30 авг. 1898 // Киевские епархиальные ведомости (КЕВ). 1898. № 18. Ч. н. С. 769.

[12] Там само. С. 769–771.

[13] Закладка главного здания Киевского политехнического института Императора Александра II // Киевлянин. 1898. № 240. С. 3.

церкви зокрема[14] серед іншого виклав свою (песимістичну, зі згадками про численні самогубства сучасників та загальними розмірковуваннями про суїцид) версію відповіді на питання: «сдѣлался ли современный культурный человѣкъ добродѣтельнѣе и счастливѣе?»[15]. Також у промові багато уваги приділено ролі християн, передусім православних росіян, у порятунку світової культури, в установленні миру на землі. Зрештою, науково-технічний прогрес визнано невідворотним, з уточненням, що він може принести користь лише в єднанні з моральним удосконаленням[16], при цьому є сфери, назавжди закриті для науки: «Откуда міръ и человѣкъ», «для чего человѣкъ на землѣ», «и что ждетъ его но смерти»[17]. Більше відомостей про початок навчання в КПІ, знову таки, на відміну від «Киевлянина» за 01.09.1898 (де серед обраних промов нема саме належної Г. Прозорову)[18], журнал не містить.

4 рази КПІ згадано в КЕВ завдяки участі його представників (без подробиць про те, що вони робили) у святкуваннях[19] чи богословських читаннях[20], 2 – в інших заходах (навчання вчителів церковно-парафіяльних шкіл, експертиза вина для причастя)[21], важливих насамперед для церкви. Раз написано, що владика був у церкві св. Марії Магдалини біля КПІ[22], який тут став орієнтиром попри вік, молодший ніж у храму.

Докладно реакцію студентів і викладачів на оголошення війни з Японією охарактеризовано в номері від 08.02.1904[23], проте лише щодо налаштованих підтримати імператора.

КПІ також згадувався як місце, де діє недільна школа, при якій проходять релігійно-моральні читання. В номері від 15.02.1901 вказано, з якого часу та хто їх вів, наведено кількість і традиційну схему заходів, підкреслено їх спрямування на історію

---

[14] *Прозоров Г.* Речь пред молебном в Киевском Политехническом институте Императора Александра II-го при открытии учебных занятий // КЕВ. 1898. № 21. Ч. н. С. 921–923.

[15] Там само. С. 923–926.

[16] Там само. С. 926–929.

[17] Там само. С. 928.

[18] Открытие Киевского политехнического института Императора Александра II // Киевлянин. 1898. № 241. С. 3.

[19] 15 июля // КЕВ. 1902. № 15. Ч. н. С. 579; Освящение храма в новоустроенном здании Киевской духовной семинарии // КЕВ. 1901. № 20. Ч. н. С. 923; Празднование юбилея высокопреосвященнейшего Иоанникия, митрополита Киевского и Галицкого // КЕВ. 1899. № 22. Ч. н. С. 892.

[20] Богословское чтение // КЕВ. 1904. № 9. Ч. н. С. 207–208.

[21] Журналы заседаний XIX Киевского епархиального съезда депутатов духовенства 1903 года 13–19 октября // КЕВ. 1904. № 1. Ч. н. С. 11–12; Учительские курсы в Киеве // КЕВ. 1901. № 14. Ч. н. С. 654–656.

[22] К. Ч. Обозрение высокопреосвященным Феогностом, митрополитом Киевским и Галицким, пригородных к Киеву церквей и церквей 2 и 3 округа Киевского уезда, Радомысльского и Сквирского уездов // КЕВ. 1902. № 18. Ч. н. С. 699.

[23] Отношение киевского населения к известию о начале войны между Россией и Японией // КЕВ. 1904. № 6. Ч. н. С. 139–140.

церкви[24]. В номері від 15.03.1903 зазначено, що такі читання (вже про основи віри) велися «для простого народа»[25]. Чому відбулася переорієнтація читань, не пояснено.

Одним із факторів приваблювання людей до Києва (отже, подорожчання там життя)[26] КПІ в аналітичній статті назвав М. Г.[27], імовірно, – М. Гнівушев, діловод Київської єпархіальної училищної ради, викладач історії в Київській духовній семінарії[28]. Прот. Н. Колпіков дискутував з автором нотатки «Кому ведать судьбы духовной школы?» (№ 45 «Церковного вестника»)[29] та з проф. КПІ С. Булгаковим, котрий у брошурі «Неотложная задача» висловив різко критичні зауваження про суть православ'я[30], проте з останнім – суто принагідно.

Отже, КПІ не ставав самостійним об'єктом інтересу дописувачів КЕВ. В матеріалах, де згадується заклад, він не є головним фокусом уваги авторів. Промови до закладення й до початку навчання, незалежно від того, хто ініціював їх подання до журналу, імовірно, було розміщено радше як вдалі, на думку редколегії, зразки творів у цьому жанрі. Все це цілком відповідало редакційній політиці КЕВ, започаткованій іще 1882 р. й розвиненій після 1886 р. Можливі причини, через які назва КПІ зникла зі сторінок КЕВ з травня 1908 до листопада 1914 рр., а після листопада 1914 р. знову не поверталася, потребують подальшого дослідження.

Antonina Kizlova,
Doctor of Historical Sciences,
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
Kyiv
ant_kiz@ukr.net

KYIV POLYTECHNIC INSTITUTE ON THE PAGES OF MAGAZINE «KYIV EPARCHIAL HERALD»

The work deals with key tendencies in the mention of Kyiv Polytechnic Institute on the pages of «Kyiv Eparchial Herald», the main Orthodox periodical of Kyiv eparchy.

Keywords: higher educational institution, periodical, Kyiv of the 19th – early 20th cent.

---

[24] Отчет о деятельности Киевского общества распространения религиозно-нравственного просвещения в духе Православной Церкви за 1900 год // КЕВ. 1901. № 4. Ч. оф. С. 191–192.

[25] Годичное собрание Киевского религиозно-просветительного общества // КЕВ. 1903. № 16. Ч. н. С. 229–230.

[26] *М. Г.* Материальное положение преподавателей в духовно-учебных заведениях, преимущественно семинарии, Киевской епархии // КЕВ. 1902. № 6. Ч. н. С. 245.

[27] Там само. С. 244–250.

[28] Памятная книжка Киевской губернии. 1903 г. К., 1902. С. 178, 181.

[29] *Колпиков Н.* Кому ведать судьбы духовной школы? // КЕВ. 1906. № 10. Ч. н. С. 321–325.

[30] Там само С. 323.

Микола Кучеренко,
провідний науковий співробітник
філії «Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського»
Музею історії міста Києва
Київ
mkucherenko@ukr.net

НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ЛАТИНСЬКОГО КВАРТАЛУ 1870-х рр.

Ми сьогодні знаємо київську місцевість Паньківщину та її прилягаючу до Університету частину – Латинський квартал, як одну з найбільш обжитих і фешенебельних частин міста. Проте такою Паньківщина була далеко не завжди. Про це ми довідуємося з нововиявлених документів (Державний архів Києва. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 661), зокрема, колективних звернень до Київської міської управи мешканців вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної (1874–1875 рр.). З них постає образ немощених і неосвітлених вулиць, які в негоду ставали непрохідними, відрізаючи мешканців від решти міста. Лише завдяки значним зусиллям з боку міста і в т. ч. мешканців Паньківщини, протягом наступних десятиліть місцевість набула того респектабельного вигляду, стала інтелектуальним осередком міста, про який тепер знають кияни.

Ключові слова: Київ, Паньківщина, Латинський квартал, Микільсько-Ботанічна вулиця, Паньківська вулиця

У переліку місцевостей Києва Паньківщина відзначається не лише своєю самобутністю, але й, як не дивно, досить слабкою вивченістю. Так, за браком документів надто мало відомо про часи, коли ця місцевість над Либіддю була маєтністю київських митрополитів і митрополичого Софійського монастиря. Хотілося б більше знати і про початок її забудови в сер. XIX ст., коли, відповідно до плану міста 1837 р., на щойно позначених вулицях з'являлися перші садиби киян. Нам у XXI ст. вже важкувато всебічно уявити життя мешканців тогочасної Паньківщини, яка через близькість Університету св. Володимира та двох гімназій в людській уяві постала як київський Латинський квартал.

Є немало документальних свідчень про Паньківщину з оточеними садками одно-двоповерховими будиночками, Паньківщину, де значну частину населення складала інтелігенція, залюбки селилися студенти. Водночас нововиявлені документи порушують цю ідилічну картину, показують з іншого ракурсу життя її мешканців, різко дисонуючи з нинішнім образом цієї добре облаштованої, обжитої місцевості в центрі столиці України. Це справа про спланування Микільської та Паньківської вулиць (1874–1875 рр.)[1].

З даної справи бачимо, що мешканці Микільської (Микільсько-Ботанічної) та Паньківської вулиць – вже відомого нам Латинського кварталу – неодноразово «с покорнейшею просьбою» звертались до Київської міської думи (невдовзі її змінила

[1] Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 163. Оп. 41. Спр. 661. Арк. 1.

Київська міська управа) «о спланировании и вымощении означенных улиц»[2]. Своє прохання вони пояснювали тим, що «весною и осению […] глинистая почва этих улиц разлагается до того, что не только проезд, но даже проход по ним делается невозможным»[3]. «Прошеніє» мешканців Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць подає незвичну нам тепер картину, коли «через непроходимую глеистую грязь в этой местности, которую едва ли можно найти где-либо в городе и даже в самом грязном местечке, [мы] […] при малейшем дожде или распутице остаемся нередко без продуктов, воды и топлива, так как промышленники ни за что не могут доставить их сюда, а весьма часто случается, что семейства наши и отчаянно живущие здесь, выходя по разным надобностям, а дети в училища, лишаются обуви, и каждый раз с душевной болью видим мы детей наших, идущих и возвращающихся с училища, надрывая свои детские силы для того, чтобы с величайшим трудом пробрат[ь]ся до мощенных улиц, а малые и слабогрудные дети стоят в грязи до тех пор, пока кто-нибудь увидит из окошка близлежащих […] домов или из проходящих взрослых и поспешит на помощь бедному и несчастному безсильному ребенку для выкорабкивания его из несносной липкой массы. Кроме того, приглашение духовника или доктора в случае надобности становится крайне стеснительным в отыскании извощика (sic! — *М. К.*), который бы согласился в эту местность ехать. Если же и случается приговорить, то это обходится чуть ли не втрое [дороже] против обыкновенного, и то каждый раз выслушиваешь ряд проклятий за решимость его сюда отправиться. Наконец, что было бы при несчастных случаях пожара, так как полуаршинная грязь в слякоть и глубокие рытвины в сухое время сильно затруднили бы помощь пожарной команде»[4]. І все це, звертали мешканці увагу міської влади, – «в недалеком разстоянии от учебных заведений, центра города и железнодорожного сообщения»[5]. Вони цілком логічно наголошували: «Мы, жители означенных улиц, несем городские повинности подобно тем, которые пользуются водоснабжением, газоосвещением, мощен[н]ыми улицами, а некоторые — мощено-гранитными. Чем же мы хуже других?»[6].

Також велику тривогу паньківців викликав великий і крутий яр, який їм часто доводилось обходити по дорозі до Старого міста, що в темну пору було вже просто небезпечно. Вони пропонувати на нього найперше звернути увагу і «для безопасности прохода в темные вечера над оврагом поставить несколько фонарей» [7]. Забігаючи вперед, зазначимо, що київська влада знайшла щодо яру оптимальне вирішення: зберегти його, відгородивши і перетворивши на найбільш мальовничу частину Ботанічного саду.

Як видно з даної справи, тривалий час прохання мешканців про впорядкування цієї частини Паньківщини наштовхувались на відповідь про відсутність коштів. Але 13 травня 1874 р. Київська міська управа, виявивши звернення щодо стану вулиць

[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Там само. Арк. 6-а – 6-а зв.
[5] Там само.
[6] Там само. Арк. 6-а – 7.
[7] Там само.

обґрунтованим, вирішила відносно недорого ці вулиці «спланировать […] чрез посредство арестантов с тем, чтобы работы эти производить непосредственно под наблюдением производителя мостовых работ г. Кравченко, а на исполнение этого предложения требовать 30 человек арестантов, начиная со вторника 14 по субботу 18 сего мая включительно»[8].

Як, мабуть, і слід було чекати, праця арештантів виявилась малопродуктивною, бо вони все перекопали й покинули роботу незавершеною, що лише погіршило ситуацію: «прежде хотя как-нибудь можно было пробраться пешеходу, но теперь при расплыве насыпей и груд и это невозможно, а о подвозе тяжестей и думать нечего»[9].

Тож 16 вересня 1874 р. Кравченко доповів Київській міській управі, що «работы, начатые арестантами в мае месяце, были прекращены с 25 мая по безуспешности оных»[10]. Він також просив належних розпоряджень, «так как спланирование этой местности выгоднее произвести с подряда и одновременно с предполагаемыми работами по образованию Шулявской улицы[11] с целию вынутую землю употребить на засыпку глубокого в сей местности оврага»[12].

Але Паньківщина відзначалась не лише складним рельєфом з ярами, крутим схилом до Либеді і в'язкою глинистою землею. «Крутою» і невгамовною виявилась також вдача паньківців, їхня велика зацікавленість в упорядкуванні своїх вулиць. Вони всіляко підштовхували Київську міську управу і сприяли їй, запевняючи, що під час робіт з розпланування вулиць не чинитимуть жодних перешкод, «хотя бы даже усадьбы некоторых из нас, домовладельцев, пришлось подрезать или же подсыпать»[13]. Є й інші приклади конструктивної співпраці мешканців Паньківщини та міської влади. Так, у відповідь на прохання проживаючих на Мало-Жандармській вулиці губернського секретаря Олександра Цитовича і колезького радника Косса Київська міська управа 1 жовтня 1875 р. звернулась до міського архітектора Ніколаєва з пропозицією, що Управа дозволяє Цитовичу і Коссу провести «спланирование местности пред их усадьбами […] на собственный их счет с тем, чтобы спланирование было произведено под личным Вашим наблюдением и указаниями»[14].

Неабияку роль відіграло також розташування Паньківщини між недавно спорудженим залізничним вокзалом (1870 р.) і Хрещатиком, що вводило цю недавню київську околицю в центр міста. Провідного значення в ній набули вулиці Жилянська і Жандармська. Остання з'явилась на поч. 1880-х рр. після злиття вулиць Великої Жандармської та Малої Жандармської, для чого довелося знести приватні садиби на відрізку між вулицями Паньківською й Тарасівською. У 1889 р. на прохання мешканців вулиця Жандармська стала Маріїнсько-Благовіщенською – на честь розташованих там Маріїнської громади сестер милосердя (заснованої 1878 р.

[8] Там само. Арк. 1.

[9] Там само. Арк. 6-а – 6-а звор.

[10] Там само. Арк. 3.

[11] Побіжно зауважимо, що хоч у цьому документі вулиця Шулявська (Караваєвська, Льва Толстого) на 1874 р. лише «предполагалась», з документа 1864 р. видно, що вона вже існувала й на ній жили люди.

[12] ДАК. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 661. Арк. 3.

[13] Там само. Арк. 4.

[14] Там само. Арк. 5.

під впливом Російсько-турецької війни) і Благовіщенської церкви (1885–1887 рр.; арх. В. Ніколаєв).

Упродовж наступних двох десятиліть Паньківщина набула вигляду однієї з найкращих фешенебельних місцевостей Києва з електричним трамваєм, численними крамницями і прибутковими будинками. Її забудова давала чудове уявлення про характерні для того часу напрями архітектури, була втіленням нових прогресивних, творчих ідей. Саме тут найчастіше селилась тогочасна українська інтелігенція, а за Маріїнсько-Благовіщенською закріпилась репутація «Української вулиці». Тож не випадково Паньківщина так приваблювала і Михайла Грушевського. Але це вже буде інша розповідь.

Mykola Kucherenko,
Leading Researcher
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
mkucherenko@ukr.net

NEW INFORMATION ON THE HISTORY OF KYIV'S LATIN QUARTER 1870s

Today a Kyiv area of Pankivshchyna and the adjacent part to the University, the so called Latin Quarter, are known to be one of the most inhabited and fashionable parts of the city. However, Pankivshchyna was not always like that. We can learn about this from newly found documents (Kyiv State Archives. F. 163. Op. 41. File 661), in particular, collective appeals of residents of Pankivska and Mykilsko-Botanichna Streets to the Kyiv City Council (1874–1875). They give the image of unpaved and unlit streets, in bad weather it was impassable to walk along them, thus the residents were cut off from the rest of the city. Only thanks to significant efforts on the part of the city and including the residents of Pankivshchyna, over the next decades the area acquired a respectable appearance, became the intellectual center of the city, which is now known to the inhabitamts of Kyiv.

Keywords: Kyiv, Pankivshchyna, Latin Quarter, Mykilsko-Botanichna Street, Pankivska Street

Паньківщина в останній чверті XIX ст. Світлина з зібрання
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

Тетяна Перга,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Державної установи «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»
Київ
pergatatiana@gmail.com

ЗБИРАННЯ І ВТОРИННЕ ВИКОРИСТАННЯ ВІДХОДІВ У КИЄВІ У 1920-х рр.: ДІЯЛЬНІСТЬ АО «УКРУТИЛЬЗБІР»

Досліджується діяльність у 1920-х рр. Київської контори Всеукраїнського акціонерного товариства по збору, скупці та реалізації різних покидьків «Укрутильзбір». Виявлено причини створення установи, її завдання та головні напрями діяльності. Розглянуто професійний склад співробітників, головні шляхи працевлаштування в установі. Проаналізовано план Київської округи по заготівлі різних відходів на 1927 р. Зроблено висновок, що він відображає специфіку формування відходів у місті з крупною фабрично-заводською промисловістю у порівнянні з сільською місцевістю, що унаочнено у акценті н збиранні металобрухту чорних і кольорових металів, макулатури та скла. Продемонстровано специфіку діяльності щодо збирання утильсировини на київських звалищах. Розкрито головні проблеми, з якими стикались співробітники «Укрутильзбору» у процесі збирання відходів в Україні, серед яких – низька якість відходів, особливо ганчір'я, та гостра конкуренція на ринку їх заготівлі.

Ключові слова: вторинні відходи, утильсировина ресурси, «Укрутильзбір», Київ.

З перших років свого існування Радянський Союз зіштовхнувся з проблемою дефіциту сировинних ресурсів. Загроза ресурсного голоду зумовила розгортання масштабної діяльності зі збирання ганчір'я, кісток, паперу, гуми, металобрухту та інших відходів для потреб вітчизняної промисловості та експорту. До початку 1930-х рр. ця діяльність була децентралізована й на ринку існувала низка державних і приватних установ, які займались збиранням і продажом відходів на замовлення уряду – РНК УСРР і ВРНГ УСРР та різних підприємств (наприклад, паперової і важкої промисловості). Одним із найбільших в УСРР приватних заготівельників відходів було акціонерне товариство «Укрутильзбір», яке працювало віл початку 1920-х рр. до 1930 р.

Воно було створене під назвою «Всеукраїнське акціонерне товариство по збору, скупці та реалізації різних покидьків «Укрутильзбір» згідно до постанови ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. трьома суспільно-гуманітарними організаціями – Українським Червоним Хрестом, Всеукраїнською центральною комісією допомоги хворим і пораненим червоноармійцям і Центральною комісією *допомоги дітям* при ВУЦВК і спершу мало оборотний капітал 2500 крб. Для заохочення роботи товариства ВУЦВК і Раднарком надали йому переважне право перед іншими організаціями заготовки і

покупки різних покидьків. Діяльність «Укрутильзбору» представляє собою досить успішний кейс перетворення приватного товариства на одного з найбільших заготівельників відходів.

Правління організації знаходилось у Харкові, а для успішного виконання завдань, покладених на організацією, «Укрутильзбір» створив місцеві філії, які спочатку підпорядковувались центру. Однак після кількох місяців роботи стало зрозуміло, що керувати роботою організації в масштабі республіки централізованим шляхом за відсутності достатніх обігових коштів неможливо, тому було вирішено місцеві філії за винятком Київської децентралізувати і залишити за Харковом лише ідейне керівництво роботою. Одним із гальм у діяльності «Укрутильзбора» була юридична неоформленість організації, тому 1 жовтня 1925 р. воно було реорганізовано у Всесоюзне товариство «Укрутільзбір» з основним капіталом 300000 крб. Товариство поставило перед собою завдання стати одним з основних заготівельників утильсировини для постачання вітчизняної промисловості[1]. У 1927 р. статутний капітал товариство було збільшено до 500000 крб.[2]

Вже у 1924 р. була створена Київська крайова філія. Її формування розпочалось у 1924 р. У цей період до її складу входила територія Київського округу з агентствами у Києві, Бердичеві, Умані, Білій Церкві та Черкасах і складами в Києві, Умані, Білій Церкві, Теплиці та Бердичеві. У 1927 р. до її складу вже увійшли: Київська, Вінницька, Білоцерковська, Уманська, Бердичівська, Житомирська, Шепетівська, Тульчинська, Могилівська, Глухівська, Проскурівська, Коростенська, Кам'янець-Подільська, Черкаська округи[3]. Керівником філії призначили чоловіка на прізвище Твердохліб.

Контора Київської округи розташовувалась у місті Київ за адресою: вул. Пушкінська, 30. У грудні 1927 р. в управлінні контори працювало 13 чоловік: Каневський А.Г. – керуючий Київською філією, Бухман Г.А. – зав.ком.відділом та юристконсульт, Володарський Г.С. – зав.технічним відділом, Цимбаревич І.І. – контролер, Нікітіна К.Д. – секретарка, Ляшенко Ф.В. – головний бухгалтер, Агафонов П.Т. – бухгалтер, Подгаєцький Г.М. – рахівник-скарбник, Кацев Д.А. – конторбуч, Вайнберг Б.Ц. – агент, Когут С.Ф. – агент, Солодовників В. – піротехнік, Римар І.І. – рахівник. Також існувало 2 склади (склепи). Головний знаходився на вул. Нижньоюрківська, 45, де працював 21 співробітник. Завідувачем складу був Штраус Л.В. Окремим підрозділом складу вважався приймально-сортувальний пункт паперових відрізків, де нараховувалось 7 працівників під керівництвом Бейліса Я.М. Щодо чисельності співробітників крайової філії, то за штатним розписом 1927 р. їх було 89 чол. До речі, 38 з них були євреями.

З огляду на сезонний характер заготівлі відходів (в залежності від погодних умов він в середньому тривав 4–5 місяців), кількість робітників «Укрутильзбору» збільшувалась або зменшувалась за рахунок тимчасово зайнятих. Це стосується, у

[1] Годовой отчет о работе «Укрутильсбора» за 25/1925 г. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 4889. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 647.

[2] Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України за 1927 рік. Харків: Укрголовліт, 1927. С. 51–52.

[3] Список отделений Акционерного общества «Укрутильсбор» с указанием охватываемых им округов // ЦДАГО України. Ф. 4889. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 570.

першу чергу, сортувальників ганчір'я та паперу і чорноробочих. Вони працювали на умовах відряду або за контрактом (наприклад, сортувальники шмаття Народицький Г.М., Зільберштейн М.М., Нібеліцький Г.А., Гольдарбіт А.А., Леви М.А. та ін.). Агенти по заготівлі відходів працювали на комісійних засадах, середній розмір винагороди складав 5%. Однак в угодах з агентами було обумовлено, що їх середній заробіток має бути не менше 15 крб. і не більше 100 крб.

Більшість робітників працевлаштовувались через біржу праці, зокрема це завідувач приймально-сортувальним пунктом Бейліс Я.М., сортувальник Флейшер Я.М., прийомщик Клейменес Х.А., інструктор шмаття Кобринський Л.Є та ін. Працівників на відповідальні посади рекомендувало правління. Таким чином було призначено керівника філії Камінського А.Г. та інженера Кіршона М.М. Деякі співробінтики направлялись на роботу партійними органами, наприклад, робітник Певзнер Ф.В., контролер Цимбаревич І.І. (їх рекомендував райком), сортувальники шмаття Гуревич і Цукерман (працювали за нарядом від Комсомолу) тощо[4].

Приблизний розмір плану збирання відходів по Києвській окрузі можна уявити на основі плану заготовки по м. Києву з околицями на 1926–1927 рр. Так, Київська округа мала забезпечити збирання: шмаття – 60368 кг. насуму 67492 крб. (5,97% плану Київської краєвої філії); лому заліза – 980700 кг. на 11768 крб. (23,5% плану); чавуну – 14991 кг. на 10297 крб. (17,8 % плану); червоної міді – 2940 кг. на 1901 крб. (22,9% плану); латуні-бронзи – 16862 кг. на 1401 крб. (19% плану); свинцю, цинку, мельхіору, алюмінію – 8898 кг. на 3738 крб. (57% плану); обрізків паперу – 431400 кг. на 36292 крб. (91,5 %плану); скла – 261084 кг. на 10452 крб. (82,14 %); гуми – 552 кг. на 694 крб. (1,45%); макулатури – 6121 кг. на 693 крб. (15,4% плану)[5]. Ці дані свідчать, що переважна частина відходів, що збирались у Києвській окрузі, були покидьками промислових підприємств. Натомість план по збиранню ганчір'я та гуми був невисоким. Це можна пояснити тим, що головними постачальниками цього виду відходів були селяни.

Заготівля відходів здійснювалась такими шляхами: 1) через осередки гуманітарних організацій-співзасновників «Укрзбірутилю» на комісійних засадах; 2) на підставі договорів з промисловими підприємствами, які продукували різні покидьки; 3) шляхом створення інституту збирачів (але не скупників), організованих в артілі, а також окремих агентів; 4) залучення підприємств споживчої кооперації, які працювали на комісійних засадах; 5) збирання відходів на звалищах.

У 1925 р. Київська філія «Укрутильзбору» уклала трьохрічну угоду з Комгоспом щодо аренди звалищ міста, на яких її працівники збирали «корисні» відходи. Вартіть аренди склала 4000 крб. на рік. Найбільшим було Тверське сміттєзвалище, що знаходилось у центрі міста. Хоча на ньому існувало дві сміттєспалювальні печі, працювала лише одна і не на повну потужність, що дозволяло збирати на чималу частку улильпокидьків, зібраних на різних звалищах – близько 20%. Однак у 1927 р. це сміттєзвалище закрили, натомість нове відкрили в районі Мишоловки (територія сучасного Голосіївського району). Так як воно знаходилось дажеко від центру,

[4] Київська філія Акціонерного товариства «Укрутильбір» // Там само. Спр. 40. Арк. 302–303.

[5] План заготовки утильсировини на 1926/27 операційний рік Київської краєвої філії Всеукраїнського акціонергого товариства «Укрутильзбір» по м. Києву та районах // Там само. Спр. 48. Арк. 195.

більшість киян ним не користувались. Крім того, на сміттєвалищі було встановлено дві сміттєспалювальні печі, що працювали цілодобово. У результаті прибутковість збирання відходів на цьому звалищі знизилась (з 17000 до 12000 крб. на рік)[6]. Загалом внаслідок закриття центрального Тверського звалища збирання кісток «Укрутильзбором» зменшилось на 68%, ганчір'я – до 46%. Це зумовило «Укрутильзбір» розпочати переговори з Комгоспом щодо зменшення вдвічі арендної плати. Однак Комгосп на ці умови не пристав і подав на «Укрутильзбір» до суду за невиконання зобов'язань укладеноъ угоди. При цьому він здав в аренду звалища «Суперкомбінату» та «Цукротресту» по ціні 2400 крб. на рік[7].

Вочевидь бізнес по збиранню відходів був прибутковим. Адже на ринку існувала гостра конкуренція і не лише серед таких крупних компаній, як «Укрутильтор», «Держторг», «Русавсторг», «Рудметалторг». Так, у травні 1926 р. Керівники Київської контори Каневський А.Г. звернувся з заявою до відділку міліції Раковського району зв скаргою на громадянина Блюма, який відкрив на вул. Піщаній 5 нелегальну комору по прийомці покидьків з Лук'янівського звалища за цінами, що були нижче від встановлених «Укрутильзбором», в результаті чого установі було завдано матеріальних збитків. На думку контори, він займався купівлею краденого, адже покидьки належали конторі, порушуючи цим її інтереси[8].

Співробітники Київської філії досить активно їздили у відрядження в інші округи. Вони проводили переговори з підприємствами і укладали угоди на купівлю і продаж їм покидьків (наприклад, з «Рудметалторгом», «Укрпапіртрестом», «Донснабргом», «Цукротрестом», «Суперкомбінатом», «Коутилем», «Русавсторгм», «Київ-одягом», російською конторою «Тряпье-Лоскут» та ін.), будували мережу контрагентів і намагались контролювати їхню діяльність, приймали «товар», займалися погрузкою зібраних відходів на залізничних станціях і відвантаженням їх замовникам. Головними проблемами, з якими вони стикались у цій діяльності, була низька якість відходів (особливо це стосувалось ганчір'я, яке часто було гнилим, вологим або погано відсортованим) та складність їх збирання у населення в результаті дефіциту товарів широкого вжитку в УСРР у цей період, у наслідок чого темпи збирання відходів від населення були низькими. Крім того, досить гострою була конкуренція на ринку заготівельників відходів, адже у 1920-х рр. цією діяльністю займалась надзвичайно широка мережа організацій і приватних осіб.

---

[6] До Окркомгомпу. Відділ упорядкування // Там само. Спр. 65. Арк. 140–141.
[7] Лист до Комгоспу. Відділ впорядкуванняю // Там само. Спр. 74. Арк. 21–23.
[8] Заява начальнику міліції Раковського района // Там само. Спр. 31. Арк. 80.

Tetiana Perga,
PhD in History,
Senior researcher
State Institution “Institute of World History of NAS of Ukraine”
Kyiv
pergatatiana@gmail.com

WASTE COLLECTION AND RECYCLING IN KYIV IN THE 1920s: ACTIVITIES OF “UKRUTILZBIR” JSC

The activity of the Kyiv office of the All-Ukrainian Joint-Stock Company on the collection, purchase and sale of various waste “Ukrutilszbir” in the 1920s is studied. The reasons for the establishment of the institution, its tasks and main activities are revealed. The professional structure of employees, the main ways of employment in the organization are analyzed. The plan for the Kyiv district for the procurement of various wastes for 1927 is revealed. It is concluded that it reflects the specifics of waste generation in a city with a large factory industry compared to rural areas, which is reflected in the emphasis on scrap ferrous and nonferrous metals, waste paper and glass. The activities related to the collection of raw materials at Kyiv landfills is demonstrated. The main problems faced by “Ukrutilszbir” employees in the process of waste collection in Ukraine are revealed. They are following: low quality ow waste, especially of rags and sharp competition of the market of their collection.

Key words: waste, recycling, raw materials, resources, “Ukrutilszbir”, Kyiv

Яків Яковенко,
старший науковий співробітник філії «Музей окупації Києва»
Музею історії міста Києва
Київ
r.pokhman@gmail.com

ОБРАЗ КИЄВА У РАДЯНСЬКОМУ КІНЕМАТОГРАФІ 1920-х РОКІВ: АРСЕНАЛ

Концепція ідеального міста, що протиставляється місту гріховному, відома людству з античних часів. Доба кінематографа дала нові художні засоби для творення відповідних образів, а встановлення низки ідеократичних режимів сприяло пожвавленню пошуків ідеального та шляхів перетворення дійсного. У статті здійснюється спроба прослідкувати трансформації взаємин між кінематографом та владою наприкінці 1920-х рр., що призвело до зміни акцентів у зображенні класового конфлікту в період переходу від авангарду до соцреалістичного канону. Одним із наслідків цієї трансформації стало перенесення на архітектурні об'єкти та ансамблі класових характеристик та класової суб'єктності. Разом з іншими факторами це могло сприяти формуванню образу Києва як здебільшого непролетарсього міста, простір якого необхідно перетворювати. Образ міста, сформований у вказаний період, став одним із чинників екстремістської урбаністичної політики більшовиків у 1930-ті рр.

Ключові слова: Київ, кінематограф, образ міста, культурна політика, ідеологія.

Радянський кінематограф 1920-х рр. формувався під значним впливом ідей авангарду, зокрема театрального. На зміну довгому кадру прийшли динамічні протиставлення (сцен, символів та типажів), на зміну глибокому плану – несподівані експериментальні ракурси камери, новаторський монтаж тощо. У новій революційній та постреволюційній ситуації авангард розуміється як революційний напрямок у мистецтві, що має певний «кредит довіри» з боку влади. Загальне послаблення економічного та політичного тиску, «нова економічна політика» та політика «коренізації», створюють сприятливі умови для творчих пошуків та експериментів[1].

У 1923 р. Сергій Ейзенштейн висуває ідею «монтажу атракціонів», коли відзняті кадри поєднуються у послідовність, яка створює нові сенси та має передавати певні настрої та ідеї. Його ідеї цілком суголосні ідеям практика та теоретика монтажу Льва Кулєшова, який постулював, що послідовність кадрів творить додаткові сенси, більші за їхню просту суму. Пізніше ці напрацювання використає та розвине режисер Альфред Гічкок.

Ейзенштейн намагається за допомогою свого методу візуалізувати ідеї класового антагонізму та суб'єктності мас. Місце витісненого романтичного героя на певний період займає клас, маса, а через них – сам простір, у яких вони діють, який стає чимось більшим, ніж просто декорацією традиційного театру. У такому кіно місто

[1] *Кульчицький С.* Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 44.

є не просто сценою, де розігрується соціальна взаємодія, а повноцінним героєм оповіді. Класичним прикладом втілення подібного підходу Сергієм Ейзенштейном є «Жовтень» (1927), але намітився він у більш ранній «Стачці» (1925). Безумовно, йдеться про знакові картини, що значною мірою визначали художній, технічний та ідеологічний стандарт доби[2].

Саме тому ідеологічні настанови класового підходу радянського кінематографа 1920-х рр. результують зокрема й у те, що класове поширюється не тільки на простір міста загалом, але й на конкретні будівлі та локації. Вулиці Києва у цей період стають ареною для розігрування соціальних взаємодій та класових конфліктів у кіно. Це можуть бути сцени з царського періоду чи з історії Першої російської революції, це може бути зображення подій періоду 1914–1920 рр., а може бути рефлексія щодо сучасної соціальної реальності міста.

Наприкінці 1920-х рр. елементи політичного плюралізму, економічної свободи, а також свободи творчості й експерименту починають згортатися, загострюється риторика більшовицької партії щодо «класово ворожих сил» у місті та на селі, проти національних рухів та релігії, згортається НЕП. Відповідно, картини цього періоду можуть розглядатися у певному сенсі як перехідні між добою відносної свободи та революційного підйому та добою встановлення єдино правильного канону та екстремального насильства з боку державної та партійної влади.

В цю загальну парадигму, на наш погляд, цілком вкладається фільм Олександра Довженка «Арсенал» (1928), а також фільм «Звенигора», що роком раніше дістав схвальні відгуки від Ейзенштейна (стаття «Народження майстра») та неофіційно вважається своєрідним приквелом до «Арсеналу», першою частиною трилогії[3]. У цьому фільмі різні простори міста протиставляються один одному як сцени розігрування класового конфлікту: простір заводу «Арсенал» протиставляється Софійській площі, на якій відбувається мітинг на підтримку Центральної Ради та візуалізуються соціальна база її підтримки. Сам собор стає віссю, навколо якого організовано дійство. Хресна хода та церковний спів зображені як головна активність, навколо якої гуртуються сили, марковані як непролетарські: клірики, міщанство, чиновники, офіцери, гімназисти, студенти, інтелігенція, декласовані елементи тощо: «Перед вами проходить ціла галерея, цілий паноптикум типів нещасних, боягузливих, від професора, до якоїсь бабусі, що плете панчохи»[4].

Ця сцена часткового перегукується із сценою представлення різних «типових» категорій міського населення дореволюційної Російської імперії з фільму «Броненосець Потьомкін» (1926), де різного роду типажі протиставлені жандармерії (на відміну від «Жовтня», де «міщанство» в образі багато одягнених жінок однозначно діє на боці контрреволюції). Частина перерахованих категорій зображені Довженком не

[2] Відповідав цьому стандарту, на думку частини критиків, й доробок Довженка. Зокрема, один із критиків таким чином описує свої враження від перегляду «Арсеналу»: «В картині немає героїв. Там герой маса, колектив, кожний салдат революції, кожний цікавий і орігінальний сам по собі» (*Черняк Є.* Арсенал. Кіно. 1929. № 1 (49), січ. С. 5).

[3] *Брюховецька Л. І.* Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції. Кінематографічні студії. Випуск восьмий. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2018. С. 335, 338–339.

[4] *Черняк Є.* Зазн. праця. С. 5.

суто негативно чи комічно-іронічно, а радше трагічно, з певною теплотою, як своєрідні заручники чи попутники[5]. Образ хресної ходи є наріжним також в іншому фільмі Сергія Ейзентейна – «Старе і нове» (1929).

Мітинг прихильників Центральної Ради не лише відкривається хресною ходою та церковним співом, але й завершується сценою братання та цілування під слова «Христос воскрес!». Головний персонаж фільму, що уособлює собою мобілізований до війська український пролетаріат (водночас і робітник, і солдат і українець), залишається осторонь від загального настрою сцени. Його задумлений спокій з очікуванням біди протиставляється національній та релігійній ейфорії міщан, чиновництва, дрібної буржуазії, інтелігенції та декласованих елементів. Крім доволі прозорого порядку денного доби згортання НЕПу, тут можна побачити й другий пласт смислів.

Одним із наскрізних сюжетів фільму є тема зміненої свідомості, що може проявлятися у вигляді нелогічних дій чи бездіяльності. Змучена бідністю мати – лупцює дитину, яка просить в неї поїсти. Безрукий селянин лупцює вкрай невгодованого коня, бо врожай майже не зійшов. Німецький солдат сміється під дією отруйних газів, споглядаючи сцени жахливої реальності окопної війни. Солдат російської армії – заклякає на місці, гвинтівка випадає з його рук і навіть крики й погрози офіцера не змушують його вийти з цього стану.

З огляду на цей наскрізний сюжет, сцена на Софійській площі і націоналізм як такий, може зчитуватися як дійство у стані зміненої свідомості – сп'яніння. І саме релігія тут показана як та речовина, що спричиняє до ейфорії національних почуттів. Важливим перехідним образом між релігією та націоналізмом стає функціонування портрету Тараса Шевченка як ікони, що розкривається у двох сценах: в перший раз, коли портрет несуть серед ікон і церковних хоругв, вимахуючи перед ним кадилом, а вдруге – у сцені міщанської оселі, коли комічний персонаж, вірогідно, чиновник ставить перед оформленим в дусі ікони портретом свічку, яку сам ожилий на портреті Шевченко й задуває.

Враховуючи, що значна історична частина Києва була пов'язана з церковною історією, що Київ з XVII ст. та впродовж подальшого періоду входження до складу Російської імперії в популярному та офіційному дискурсі мав статус духовного центру, «Нового Єрусалиму», негативне ставлення нової влади до релігії загалом і постульований зв'язок релігійного та класово-ворожого зокрема, неуникненно призводили до формування негативного образу Києва. Іншою важливою обставиною, що сприяла формуванню уявлення про простір Києва як ворожий чи нелояльний до радянської влади, була історія: більшовики у боротьбі зі своїми супротивниками кілька разів втрачали Київ впродовж 1918–1920 рр.

---

[5] Тодішня і сучасна кінокритика також схильна вбачати в «Арсеналі» наявність двозначних чи абмівалентних симолів, що можуть відчитуватися у різний спосіб: «Однак із боку влади лунали звинувачення Довженка в націоналізмі, підставою для чого була його неприхована симпатія до всього українського, а також активне використання режисером метафор та символів, які могли мати подвійне трактування» (*Канівець І.* (Не)зрозумілий Довженко. Кінотеатр. 2018. № 1. С. 42–45).

Варто зауважити, що набір художніх засобів і технічних рішень доби авангарду та відносної політичної та економіко-виробничої свободи 1920-х рр. частково перейшли і до нової доби формування соцреалістичного канону. Критик Є. Черняк прямо вказує, що «“Арсенал” повстав – це не арсенал в Київському розумінні, арсенал – це робоча кляса»[6], тобто, докладно розуміє різницю між символізмом кінематографічної мови та топографією Києва. Проте функціонування цих елементів у новому контексті визначало зміну їхнього звучання. Загострення «класової боротьби» та екстремістської політики держави означали не лише боротьбу з соціальними явищами чи навіть окремими верствами населення, але й з мистецькими формами, що з тими «ворожими силами» та соціальними відносинами асоціювалися. Відірване від мистецького контексту 1920-х рр. та в умовах складання нового соцреалістичного канону таке перенесення соціально-класового на топографію та архітектуру міста очікувано могло у подальшому набувати форм фетишизації реальності.

Відтак, архітектурна пам’ятка (чи, ширше, історична топографія), що міцно асоційована з певною соціальною реальністю, як така, могла сприйматися джерелом відповідних соціальних відносин. Сцена набула власного буття та суб’єктності у сповнених символізму фільмах 1920-х рр. і надалі сама стала об’єктом класової ненависті та боротьби, замість вже відсутніх на ній акторів.

Таким чином ще до початку 1930-х рр. кінематограф доклався до формування ідеї про те, що влада має опанувати та перетворити простір старого міста. У нашому випадку – образ «буржуазно-націоналістичного» і клерикального Києва, у поєднанні з образом «пролетарського» Харкова та потребою перенесення столиці, був одним із факторів радикалізації кампанії з нищення історичних пам’яток в Києві. Пролетарський «Арсенал» мав перемогти старий Київ. І в цьому сенсі фільм Олександра Довженка став суголосним урбаністичній політиці наступного періоду.

Yakiv Yakovenko,
Senior Researcher
Kyiv Occupation Museum
(a branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
r.pokhman@gmail.com

THE IMAGE OF KYIV IN THE SOVIET CINEMATOGRAPHY OF THE 1920s: ARSENAL

The concept of the ideal city, opposed to the sinful one, is known since ancient times. The era of cinema provided new artistic means for the creation of correcponding images, and the establishment of a number of ideocratic regimes leadsd to revive the search for the ideal and ways to transform the reality. The article attempts to trace the transformations of the relationship between cinema and power in the late 1920s, which led to a change of emphasis in the depiction of class conflict on the edge of the avant-garde and the Socialist

[6] *Черняк Є.* Зазн. праця. С. 5.

realism canon. One of the consequences of this transformation was the transfer of class characteristics and class subjectivity to architectural objects and ensembles. Together with other factors, this could have leed to the formation of the image of Kyiv as a predominantly non-proletarian city whose space needed to be transformed, as well as could have made this image one of the factors of Bolshevik extremist urban policy in the 1930s.

Keywords: Kyiv, cinematograph, image of the city, cultural policy, ideology.

Хресна хода від брами Софійського собору.

Солдати салютують клірикам, хресту, іконам і портрету Шевченка.

«За богоспасенную вільну нашу неньку Україну Господові помолимося».

Альбіна Балицька,
старший науковий співробітник відділу «Київ періоду новітньої історії»
Музею історії міста Києва
Київ
alb.vas.bal@gmail.com

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО КИЄВА У 1930-і РОКИ: «БУДИНОК СПЕЦІАЛІСТІВ» НА ПРОСПЕКТІ ПЕРЕМОГИ, 30

У статті розглянуто розвиток житлового будівництва Києва у 1930-і роки. На прикладі «Будинку спеціалістів» досліджено стилістику і нові підходи притаманні архітектурі зазначеного періоду, детально описано архітектурне оформлення даної споруди, висвітлено всі етапи її проектування і будівництва.

Ключові слова: Київ, архітектура, конструктивізм, житлове будівництво.

В архітектурному просторі Києва початку 30-х років XX ст. особливе місце займають самобутні, *нестандартні для того часу новобудови, які помітно* видозмінили та *доповнили* естетику *житлової забудови* міста. Так звані «Будинки особливого призначення», спроектовані за спеціальною програмою висококомфортабельного житла, стилістично і композиційно оформлені у популярному тоді стилі конструктивізму, почали споруджуватися у правобережних районах Києва, згодом набувши статусу пам'яток архітектури місцевого значення. [3, с.14]

Унікальний житловий будинок створений архітектором М.В. Холостенком – «Будинок спеціалістів» на проспекті Перемоги, 30 (колишнє Брест-Литовське шосе, 78; охор. № 115) є однією з найцікавіших та найвпізнаваніших серед зведених у 30-ті роки минулого століття київських споруд. (фото 1; 2). За стилістикою та використаними композиційними прийомами об'єкт відносять до пізнього конструктивізму. Особливу увагу привертає його чудове оздоблення. Незвичайний дизайн двоколірного (у теракотовому та сірому тонах) екстер'єру, декорований горизонтальними фігуративними рельєфами, являє собою симбіоз архітектури та монументально – декоративного мистецтва. Центральний фасад з шестиповерховим ризалітом прикрашений барельєфним фризом (завдовжки 38 метрів) оформлений на теми праці й відпочинку, виконаний групою скульпторів під керівництвом Бернарда Кратка. На фризі, справа та зліва, зображені, головним чином, робітничі моменти – видобування вугілля, плавлення металу, виготовлення колісних пар, доповнені постатями інженерів з документами, креслярськими інструментами. У центрі – змальовані пари, що танцюють, музики, які грають на музичних інструментах. Сцени праці та дозвілля відокремлені одна від одної композицією у вигляді стилізованого промислового пейзажу: щогли та опори електропроводів, вугільні шахти, терикони тощо. (фото 3; 4) [1, с. 61–62; 5, с. 78–79]

Щирий інтерес до будівлі викликають не тільки оригінальні архітектурно-художні рішення, а й історія її будівництва.

У роки перших п'ятирічок Київ (з 1934 р. столиця УРСР) перетворюється в великий індустріальний центр. Проте бурхливий розвиток промисловості, мереж

ВТУЗІВ та НДІ спричинив гострий дефіцит житла для прибуваючих у місто спеціалістів, що працювали у народному господарстві. Ця обставина викликала потребу у спеціальному будівництві та збільшенні нових житлових площ.

Розв'язанню проблеми сприяла ухвалена, у березні 1932 року, постанова РНК СРСР та ВКП(б) про забезпечення житлом інженерно-технічних працівників вищої кваліфікації (ІТП). Згідно з документом, у п'яти містах СРСР (Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Дніпропетровську) передбачалося, у дворічний термін, збудувати 102 будинки. Три з них планувалося спорудити, зокрема, у Києві. [2; с. 54–55]

Згідно з зазначеною постановою усі справи з управління, проектування та організації будівництва покладалися на міські ради депутатів трудящих.

Президією Київської міської ради були виділені земельні ділянки для будівництва п'ятиповерхового, на 96 квартир, будинку на Липках (на вул. Новолевашівській; нині – Ч. Дарвіна); п'яти – і чотириповерхових корпусів на 108 квартир на Галицькій площі (нині – Площа Перемоги) і Г-подібного шестиповерхового, з підвалом для котельної, 96-и квартирного будинку на Брест-Литовському шосе, 78 (зараз – проспект Перемоги).

Попередній кошторис будівництва останньої споруди становив 1 899 937 карбованців.

Проект «Дому спеціалістів» на Брест-Литовському шосе був розроблений у організації під назвою «Промбудпроект» архітекторами М. Холостенком та Ю. Шафраном. При будівництві передбачалося впровадження конструктивної системи, що поєднувала цегляні стіни та залізобетонний каркас, тому паралельно проектування здійснював Київський відділ тресту «Металобудпроект» на чолі з архітектором В.М. Риковим, а попереднє ескізне планування та розробка найбільш раціонального типу житлової секції були покладені на Київську філію «Держпроектбуду». Перший розгляд зазначеного проекту відбувся 28 вересня 1932 р. на науково-технічної нараді. Проте, після виявлення НТР певних недоліків, його було відправлено на доопрацювання. Остаточно проект був ухвалений для затвердження НТР Наркомгоспу (м. Харків) 27 квітня 1933 р. [2; с. 55, 57]

Цікаво, що перш ніж приступити до розгортання масштабного будівництва, на Шулявці (на той час міській окраїні з переважно одноповерховою забудовою), на прилеглих до майбутнього будинку територіях, були знесені всі приватні садиби, що, безумовно, спрощувало виконання будівельних робіт і, одночасно, підкреслювало велич і красу споруджуваної будівлі.

15 серпня 1933 р. трест «Облкомунбуд» (керівник Масюков) розпочав будівництво до якого були залучені 330 будівельників. Втім, попри наявність будматеріалів і потрібних коштів роботи велись кволо, з певним відставанням від запланованого графіка. До того ж влітку 1935 р., майже на завершальному етапі будівництва, виявилося що проект «Будинку спеціалістів», затверджений ще 27 квітня 1933 р., мав суттєві хиби і прорахунки, а саме: дерев'яні непридатні для використання перекриття санвузлів, відсутність балконів у багатьох квартирах, не передбачений планом евакуаційний вихід тощо. [2; с. 57]

Однак, долаючи певні труднощі будинок був все ж таки зданий до експлуатації, з організованим в ньому Домоуправлінням, що підпорядковувалося Домовому тресту

Житлового управління. А вже 1 липня 1935 року перші 60 квартир були заселені щасливими мешканцями. Одними з перших, разом з родинами, отримали квартири у «своєму» будинку архітектори М.В. Холостенко та І.Л. Шафран. [2, с. 57; 4, с. 76]

Дослідниця А.М. Шамраєва посилаючись на документи Державного архіву Київської області так описала новобудову: ««Будинок спеціалістів» являє собою блок із 5 корпусів, кожний по 20 квартир, з них 4-кімнатні – 49 квартир, 3-кімнатні – 48, 2-кімнатні – 3. Обсяг будівлі – 45000 м^2. Житлова площа – 7770 м^2. Квартири з 3-х кімнат, розташовані у фасадній частині будинку. Висота квартир – 3,0 м. У будинку запроектовані: водопровід, каналізація, центральне опалення, механічна пральня, ванни, туалети, електроосвітлення, комори, дров'яники (у підвалах та поза будівлею). Архітектурне оформлення будинку за початковим первісним станом виконано «на 100 %: головний фасад – тинькований «під шубу» у декілька кольорів: темно-червоного (провідного) й білого, входи до головного проїзду обличковані гранітним камінням». (фото № 5) [2, с. 58]

У перші повоєнні роки частково пошкоджену будівлю вперше відремонтували. Пізніше у 1954–1957 роках «Будинок спеціалістів» повністю реконструювали, а поруч звели новий корпус прибудови на 24 квартири для працівників Фотопаперової фабрики № 7 Головного управління виробництва кінофільмів. Для проектування прибудови були використані ескізи старої будівлі «Будинку спеціалістів», що дало змогу скопіювати її поверховість і архітектуру, проте Г-подібна форма будинку перетворилася у П-подібну, тим самим змінивши початковий вигляд споруди та планування прибудинкової території. Автором проекту прибудови став інститут «Київпроект», Головний архітектор проекту – А.Г. Миронович. [2, с. 58]

Отже, «Будинок спеціалістів» є визначним твором житлової архітектури початку 1930-х років, одним з небагатьох реалізованих проектів, що являли собою наочний приклад «нової» архітектури тобто синтезу архітектури та монументально – декоративного мистецтва, зразок творчого союзу проектних та будівельних організацій, яким вдалося втілити в життя задум талановитого київського архітектора М.В. Холостенка.

Література

1. *Мокроусова О.Г.* Декоративне оздоблення архітектурних споруд Києва 1920 – 1930-х років / О. Г. Мокроусова // Реконструкція житла. – 2010. – Вип. 12. – С. 54–66. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/recj_2010_12_9.
2. *Шамраєва А.М.* «Дім спеціалістів» початку 1930-х років на проспекті Перемоги, 30 у Києві / А. М. Шамраєва // Праці Центру пам'яткознавства. – 2016. – Вип. 29. – С. 53–60. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pcp_2016_29_8.
3. *Михайлова Р.Д.* Конструктивізм як метод та стилістичний напрям. 100 років сучасності: ідеї Баухауз та українського авангарду у сучасному дизайні та дизайн-освіті: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 2 – 3 квітня 2020 р. / МОН України, Київ. нац. ун-т к-ри і мист; редкол.: Удріс-Бородавко Н., Болтенков А., Чистіков О. – К.: КНУКіМ, 2020. – С. 13–17.
4. *Малійова О.В.* Творчий шлях видатного зодчого і педагога М. В. Холостенко до ювілею кафедри АПЦБС КНУБА / О.В. Малійова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – 2015. – Вип. 40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2015_40_16.
5. *Гончаренко М.* Перший будинок спеціалістів // Звід пам'яток історії та культури України: Київ. Кн. 1, ч. 1. А – Л / П. Тронько та ін. – К., 1999. – С. 378–379.

Albina Balytska,
Senior Researcher
Kyiv of the Period of Modern History department
Museum of Kyiv History
Kyiv
alb.vas.bal@gmail.com

HOUSING CONSTRUCTION IN KYIV IN THE 1930s: "HOUSE OF SPECIALISTS" AT PEREMOHY AVENUE, 30

The article considers the development of housing construction in Kyiv in the 1930s. On the example of the "House of Specialists" the stylistics and new approaches inherent in the architecture of this period are researched, the architectural design of this structure is described in detail, all stages of its design and construction are highlighted.

Keywords: Kyiv, architecture, constructivism, housing construction.

Віталій Нахманович,
провідний науковий співробітник відділу «Київ періоду новітньої історії»
Музею історії міста Києва
Київ
vrn@kby.kiev.ua

БАБИН ЯР: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті запропоновано підходи до системного висвітлення таких питань: рівні існування Бабиного Яру в міському просторі; хронологія формування та зміни функціонального містобудівного навантаження району Бабиного Яру; виміри меморіального простору Бабиного Яру. На містобудівному рівні Бабин Яр існував та існує як простір поховань, простір повсякденного життя та простір пам'яті. Найбільшу проблему меморіального простору Бабиного Яру становить множинність конкуруючих моделей історичної пам'яті. Основним викликом для існування Бабиного Яру як цілісного міського простору є жорстке суперництво між простором поховань, простором повсякденного життя та простором пам'яті. Розв'язання цієї проблеми лежить на шляху створення на всій території колишнього яру та прилеглих кладовищ меморіального ландшафтного парку, який перетворив би Бабин Яр на зону одночасно меморіальну та рекреативну при убезпеченні поховань від подальшої руйнації. Це потребує не лише вдалого архітектурного рішення, а й формування сучасної інклюзивної історичної пам'яті.

Ключові слова: Бабин Яр, кладовище, пам'ятник, міський простір

Зазвичай Бабин Яр у публічному просторі згадують та сприймають лише в двох вимірах: історичному, як місце трагедії часів Другої світової війни, та суспільно-політичному, як місце пам'яті, а в останні роки – ще й місце війн пам'яті. При цьому випадає з поля зору той факт, що для більшості киян, насамперед, мешканців Лук'янівки та Сирця, Бабин Яр є звичайним життєвим простором. Ця стаття має на меті запропонувати підходи до системного висвітлення таких питань:

– рівні існування Бабиного Яру в міському просторі;
– хронологія формування та зміни функціонального містобудівного навантаження району Бабиного Яру;
– виміри меморіального простору Бабиного Яру.

Автор виходить з таких методологічних засад:

– Бабин Яр, як історичний та символічний простір, – це не лише майже знищена сьогодні яруга, а й весь комплекс некрополя, що включає прилеглі цвинтарі (переважно зруйновані) та низку інших об'єктів, пов'язаних з Бабиним Яром певними подіями (колишня територія Сирецького табору, психіатрична лікарня ім. І. Павлова, символічна «Дорога смерті» тощо);
– історія Бабиного Яру – це не лише трагедія київських євреїв 1941 р., а й увесь комплекс подій, що відбувалися на цьому місці під час нацистської

окупації та у радянські часи і продовжують відбуватися за часів української незалежності.

Автор розглядає такі рівні існування Бабиного Яру в міському просторі:

– географічний: Бабин Яр як природний ландшафт;
– архітектурний: Бабин Яр як штучний ландшафт;
– містобудівний: Бабин Яр як середовище функціонування міської громади;
– історичний: Бабин Яр як місце історичних подій;
– ментальний: Бабин Яр у суспільній свідомості

Автор виходить з концепції, що історичний, архітектурний та містобудівний рівні існування Бабиного Яру (як взагалі будь-якого міського середовища) є результатом проекції суспільних ідей на природний ландшафт.

На містобудівному рівні Бабин Яр існував та існує в таких вимірах:

– простір поховань;
– простір повсякденного життя;
– простір пам'яті.

Існування Бабиного Яру як простору поховань може бути умовно поділено на три етапи.

Від кінця XVIII ст. тут починає формуватися міський некрополь. Першим кладовищем тут стало Кирилівське, де ховали померлих у стінах богадільні, а згодом лікарні. Наприкінці XIX – на початку XX ст. навколо Бабиного Яру створюють Лук'янівське міське (переважно православне), Єврейське, Караїмське та Магометанське, а згодом Братське кладовища, на якому було відведено окремі ділянки для євангелістів та маріавітів.

Перші поховання жертв державного терору з'являються тут у міжвоєнний період. На Братському кладовищі ховали у спільних могилах померлих від Голодомору, а на Лук'янівському та біля нього – жертв Великого терору.

Частиною простору повсякденного міського життя район Бабиного Яру стає від XII ст., коли тут було зведено Кирилівську церкву та засновано монастир. Наприкінці XVIII ст. Свято-Троїцький Києво-Кирилівський монастир було ліквідовано, а на початку XIX ст. у його приміщеннях було створено Києво-Кирилівські богоугодні заклади, а згодом Кирилівську лікарню для душевнохворих. З середини XIX ст. за Бабиним Яром виникають Сирецькі військові табори та приватна житлова забудова.

Важливим є той факт, що до Другої світової війни простір поховань і простір життя органічно співіснували. Хоча ідеї перетворення некрополя на паркову зону з'явилися у публічному дискурсі ще 1918 р., а у офіційних документах – у середині 1930-х років, до війни реалізовано їх не було. Але сама їх поява була наслідком принципової зміни поглядів на смерть і поховання, які несла із собою комуністична влада і вплив яких ми відчуваємо до сьогодні.

Під час нацистської окупації Бабин Яр, який до того часу був певним топографічним вододілом між просторами життя та смерті, сам стає центральною частиною останнього. Масові розстріли, а потім спалення трупів євреїв та інших груп жертв нацистів перетворили його на велику братську могилу, певний гротеск мирного некрополя попередніх часів.

Наочною ознакою руйнації меж між просторами життя та смерті стає Сирецький табір, створений нацистами на місці частини військових таборів. З одного боку, як карально-виправний заклад, він був частиною повсякденного міського життя. З іншого, зважаючи на цілеспрямоване знищення його в'язнів, він став частиною простору насильницької смерті та поховань.

Після вигнання нацистів певний час продовжувалося формування регулярного простору поховань. На місці Старобратського кладовища часів Першої світової війни виникає сучасне Військове кладовище. А за Сирецьким табором, перетвореним на табір для німецьких військовополонених, виникає кладовище, на якому їх ховали.

Але головною ознакою повоєнних часів став наступ життєвого міського простору на простір поховань. Повоєнний план розвитку Києва підтвердив цілі довоєнного Генерального плану. Першою їх жертвою став Бабин Яр, який було замито протягом 1950-х – початку 1960-х років для прокладання вулиць Мельникова (сучасна Ю. Іллєнка) та Новоокружної (сучасна О. Теліги). Одним з наслідків цього стала Куренівська катастрофа 1961 р., яка знищила приватні будинки та трамвайне депо ім. Красіна і знову змішала простір життя з простором смерті.

Від середини 1960-х років відбувається ліквідація та розпочинається забудова більшої частини Старобратського кладовища (для зведення телевежі) та Єврейського, Караїмського і Магометанського кладовищ (для зведення спортивного комплексу). І хоча будівельні плани до кінця реалізовані не були, усі зазначені кладовища, а також Кирилівське (закрите ще 1929 р.), було зруйновано.

Забудова Бабиного Яру і прилеглих кладовищ тривала надалі і не припинилася до сьогодні. Основними об'єктами (зведеними та такими, що зараз знаходяться у процесі зведення) тут стали телецентр, партархів (сучасний Державний архів Київської області), станція метро «Дорогожичі», житлові комплекси на Єврейському і Кирилівському кладовищах та на колишньому приярку Бабиного Яру по вул. О. Теліги.

За такої ситуації єдиним порятунком для простору поховань стає створення меморіальних кладовищ. У 1988 р. було закрито для масових поховань Військове кладовище. У 1994 р. Лук'янівське кладовище було перетворено на Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник, а у 1999 р. силами посольства ФРН було проведено символічну реконструкцію та облаштування території кладовища для німецьких військовополонених.

Що стосується власне Бабиного Яру, то 2001 р. частина його у кварталі навколо радянського пам'ятника отримала статус пам'ятки історії національного значення, а 2007 р. верхня частина колишнього яру (до вул. О. Ольжича) разом з невеличкими фрагментами Єврейського та Кирилівського цвинтарів увійшли до складу державного (нині Національного) історико-меморіального заповідника.

Третім виміром існування Бабиного Яру є простір пам'яті. Хоча перший проєкт пам'ятника жертвам нацистів з'явився ще 1943 р., першим реальним об'єктом став поставлений наприкінці 1966 р. пам'ятний камінь в ознаку майбутнього спорудження пам'ятника радянським людям – жертвам злодіянь фашизму. Сам пам'ятник було зведено ще за десять років, влітку 1976 р., і присвячений він був «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру». З того часу виникло вже майже 50 меморіальних об'єктів, останнім з яких (станом на жовтень 2021 р.) стала т.зв. «Стіна

плачу». При цьому частину об'єктів (насамперед, закладних камінів) вже знято, частина зазнала суттєвих змін у смисловому навантаженні.

Основною ознакою меморіального простору від радянських часів і до сьогодення стала жорстка конкуренція різних моделей історичної пам'яті. Наявні меморіальні об'єкти репрезентують такі візії:

– ортодоксальну радянську, радянсько-українську та радянсько-єврейську;
– національні єврейську, українську, ромську та німецьку;
– загально-православну та російсько-православну;
– різні моделі міської пам'яті;
– і лише наостанок українську громадянську пам'ять.

Ця конкуренція спричинилася до того, що сьогодні Бабин Яр як меморіальний простір є хаосом десятків пам'ятників та меморіальних споруд, які не становлять ані архітектурної, ані символічної єдності.

За своїм розташуванням меморіальні об'єкти* умовно розподілені між трьома зонами:

– на території Бабиного Яру розташовано 22 об'єкти;
– на території навколишніх кладовищ – 14 об'єктів;
– в інших локаціях – 13 об'єктів.

За художнім рішенням їх можна розподілити так:

– скульптури та скульптурні групи – 5 об'єктів;
– художні композиції – 15 об'єктів;
– хрести – 8 об'єктів;
– пам'ятні камені та дошки – 12 об'єктів;
– просторові рішення – 10 об'єктів;
– інформаційні стенди – 4 об'єкти.

З погляду об'єкту вшанування їх можна розділити так:

– персональні пам'ятники** – 8 об'єктів;
– персоналізовані групові пам'ятники – 3 об'єкти;
– пам'ятники групам жертв нацистів – 15 об'єктів;
– пам'ятники рятівникам – 2 об'єкти;
– пам'ятники жертвам радянського режиму – 7 об'єктів;
– пам'ятні місця – 16 об'єктів;
– закладні камені – 5 об'єктів.

Основним викликом існування Бабиного Яру як міського простору є жорстке суперництво між усіма його вимірами: простором поховань, простором повсякденного

---

* Тут і далі йдеться як про поодинокі об'єкти так і про їхні групи, у т.ч. розташовані у різних місцях, як-от інформаційні стенди. Сумарна кількість об'єктів за різними класифікаціями може не збігатися, адже, по-перше, певні об'єкти можуть одночасно належати до різних категорій, а по-друге, певні об'єкти інколи варто розглядати як єдину групу, а інколи окремо.

** Під «пам'ятниками» тут і далі розуміються не лише пам'ятники як такі, а й вулиці, названі на честь певних історичних діячів, пам'ятні дошки, меморіальні споруди тощо.

життя та простором пам'яті. Адже, від 2000 р. раз у раз стали з'являтися масштабні меморіальні проєкти, що мають на меті подальшу забудову зруйнованих поховань.

Розв'язання цієї проблеми лежить на шляху створення на всій території колишнього яру та прилеглих кладовищ меморіального ландшафтного парку, який перетворив би Бабин Яр на зону одночасно меморіальну та рекреативну при убезпеченні поховань від подальшої руйнації. Але таке рішення потребує серйозних свідомих зусиль не лише від державної влади, а й від міської громади, яка лише починає своє справжнє відродження. Зусиль, спрямованих не лише на пошук вдалого архітектурного рішення, а й на формування сучасної інклюзивної історичної пам'яті.

Література

1. Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. – Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – К.: Внешторгиздат, 2004. – 597 с.: ил.: карты.
2. Бабин Яр: історія і пам'ять / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Маґочія. – Київ: Дух і Літера, 2016. – 352 с.
3. Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру / Упор. В. Нахманович. – К.: Laurus, 2017. – 252 с.: іл.
4. Каталог охоронних та інформаційних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 червня 2017 р.) / Упор. В. Нахманович // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: Матер. міжнар. наук. конф. 24–25 жовт. 2011 р., м. Київ. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2017. – С. 245–280.
5. Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Ред. 2-га, випр. та допов. / Авт. кол.: Г. Боряк (голова), О. Лисенко, В. Нахманович, А. Подольський, (заступники голови), Т. Пастушенко (секретар) [та ін.]. – К.: Інститут історії України, 2021. – 200 с.: іл. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/item/0015711]
6. Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 403–410.
7. *Нахманович В.Р.* Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.) // Український історичний журнал. – 2011. – № 6. – С. 105–121.
8. *Проценко Л.А.* Історія Київського некрополя. – К.: Укрбланквидав, 1995. – 414 с.
9. *Четверіков Б.* Встановлення історичних меж урочища Бабин Яр на основі архівних картографічних матеріалів // Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. – 2010. – Вип. II (20). – С. 160–166. [Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00085.html

Vitaliy Nakhmanovych,
Leading Researcher
Kyiv of the Period of Modern History department
Museum of Kyiv History
Kyiv
vrn@kby.kiev.ua

BABYN YAR: PROBLEMS OF URBAN SPACE FORMATION

The article proposes approaches to the systematic coverage of the following issues: the levels of existence of Babyn Yar in the urban space; chronology of formation and change of functional urban planning load of Babyn Yar district; measurements of the memorial space of Babyn Yar. At the level of the urban planning Babyn Yar exists as a space of burials, a space of everyday life and a space of memory. The biggest problem of the Babyn Yar memorial space is the multiplicity of competing models of historical memory. The main challenge for the existence of Babyn Yar as an integral urban space is the fierce rivalry between the space of burials, the space of everyday life and the space of memory. The solution to this problem lies in the creation of a memorial landscape park throughout the former ravine and adjacent cemeteries, which would turn Babyn Yar into both a memorial and recreational area while protecting burials from further destruction. This requires not only a successful architectural solution, but also the formation of a modern inclusive historical memory.

Keywords: Babyn Yar, cemetery, monument, urban space

Володимир Студінський,
доктор історичних наук,
Український гуманітарний ліцей
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ
waskneufisit@ukr.net

Олександра Хало,
ліцеїстка Українського гуманітарного ліцею
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київ
sasha.khalo@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КИЄВА У ТВОРЧОСТІ ЮРКА ГУДЗЯ

В житті одного із найцікавіших та найбільш суперечливих українських письменників останньої чверті XX – початку XXI століття Юрка Гудзя столиця України відіграла визначну роль. Тут він закінчив геолого-мінералогічний технікум, а після завершення строкової військової служби, він повертається до Києва, де вчиться на історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова). У багатьох творах письменника Київ присутній не просто як географічна точка на мапі чи населений пункт, але як певний образ. Цей образ зазнає певних соціально-історичних трансформацій: від лірично-інтимного образу, що асоціюється з коханням і романтичними ілюзіями, до міста-Вія, який знищує особистість у своєму безмежному просторі і перетворює на елементарну частинку фізичного простору.

Ключові слова: Юрко Гудзь, Київ, образ, місто, трансформація.

Київ у житті Юрка Гудзя – відомого українського письменника останньої чверті XX – початку XXI століття, відіграє особливу роль. Тут він навчався у геолого-розвідувальному технікумі, а після завершення строкової армійської служби, він повертається до української столиці і продовжує навчання в Київському державному педагогічному інституті імені О.М. Горького (нині – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова). Саме у своїх щоденникових записах, які він робив під час армійської служби, перебуваючи в лісах Білорусі, Київ у нього виникає в образі світлого міста. Тут він згадує своє навчання в технікумі і наївні почуття до дівчат із академічної групи та милується красою киянок, часто порівнюючи її з обрисами і краєвидами Києва.

На сьогодні щоденникові записи Юрка Гудзя є практично недоступними до широкого читача, оскільки вони ще не оброблені і вивчаються окремими дослідниками у розрізі різноманітної тематики [4].

Проте, у подальших своїх творах письменник змальовує свій юнацький Київ у теплих і ліричних тонах. Так, у невеличкому вірші «Літо» він пише: «Сиджу на бруківці // Боричевого узвозу // і ловлю в кулак, // як муху, // жіночий каблучок» [3, с. 61].

Та з часом ставлення до цього світлого образу міста молодості і любові у Юрка Гуздя змінюється на сірі, а то й чорні фарби. І відбувається це в період Чорнобильської катастрофи. Він розуміє, що наслідки цієї найбільшої техногенної катастрофи в історії людства перетворює Київ у привид. Ставить під загрозу життя його мешканців, робить його токсичним. Ставить на межу майбутнє Києва. В одній із поезій, яка увійшла до збірки «Post Scriptum до мовчання», Юрко Гудзь пише: « Ми пробивались до Софії // Крізь спеку, непорушні вії // Німого міста, чад асфальту – // А потім перейшло на смальту // Вечірнє світло, наші тіні…» [3, с. 64].

Колись говірке, святе і живе місто перетворювалося на німе, спалене і ставало тінню. Людина і місто вже не могло здійснити гармонійного цілого простору і не являло собою, як зауважував часто Юрко Гудзі із інших приводів, «нерозірваний текст» [3, с. 8]. По суті, це вже було чуже життя міста.

Доволі цікавий, у цьому контексті, можна згадати розлогий роздум письменника у публікації «Великий міст і розірваний простір»: «Людина живе нелегко і самотньо, ось вона й починає, щоб знайти якийсь порятунок, рухатись вглиб власного існування. Той рух починається повільно, майже непомітно, з окремих здавалося б відсторонених, але не другорядних деталей: Ось падає сніг, а біля головпошти в пластмасовім шапличку продають яблука, мокрі, потовчені, але вони можуть «сліпучі в своїй наготі… Рушає повільно у напрямку Печерська двадцять четвертий тролейбус, неподалік від тебе сидить розтріпана жінка з собачкою за пазухою, собачку звати Леся, і далі, до самої Лаври, до місця постійної роботи декоратора учбової кіностудії, де поряд із забудованою для студентів з Сирії сільською в'язницею інколи можна спостерігати нещоденне чудо народження білого гриба; «Серед запорошених меблів та всякої бутафорії раптом під ногами тріскається дубовий паркет, ще монастирський – земля, розтуливши лоно, виштовхує свій плід, слизький, тугий. Ось ненадокучливо, не поспіхом вас вводять в потік чужого життя…» [2, с. 117–118]. Київ змінювався і починав «непомітно» жити «чужим життям».

Місто врешті, якимось чином, пожирає власне саму людину. Вона втрачає свій первісний сенс, свою свободу. У поемі «Барикади на Хресті» проводиться письменником якийсь тонкий зв'язок між владою і містом через людину: «...вожді, засліплені // міражами влади, // влада, засліплена // міражами держави, // держава, засліплена // міражами вождів...

Засліплені розпинають // людину, // Засліплені розпинають // людину...

Повстаньте, мешканці штанів! // Повстаньте, жителі змертвілих // Воскресенок! // Повстаньте, поки ще живі! // Хоч раз отут, усі разом, // на цім затоптанім Хресті, // упоперек всієї Курваштрассе, // у цій задовбаній столиці // спорудимо весняну // барикаду! // – з громів, димів, // миттєвих спалахів пронизливого щастя, // коли навиліт куля б'є // крізь дощ простягнуту // долоню...

Не бійтеся загинуть // молодими!// Страшніше – прижиттєво вмерти // У місті, де володар Вій // Вже сотню літ не опускає // вії...» [1, с. 235–237].

Проблематика історико-соціальних трансформацій є характерною рисою творчості Юрка Гудзя. Йому дивовижно тонко і вірно вдається постежити весь психологізм трансформації людини в історичному часопросторі, весь драматизм зміги образів та побачити майбутнє, яке народжується лише у боротьбі історичного часу і соціального простору.

Література

1. *Гудзь Ю.* Барикади на Хресті / Юрко Гудзь. – Тернопіль: Джура, 2009. – 248 с.
2. *Гудзь Ю.* Набережна під скелями / Юрко Гудзь. – Житомир: Рута, 2012. – 252 с.
3. *Гудзь Ю.* Post Scriptum до мовчання / Юрко Гудзь. – Торонто: Бескид, 1990. – 88 с.
4. *Студінський В.А.* Сторінками щоденникових записів Юрка Гудзя: армія і … ліс // Матеріали VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. Збірник матеріалів. – Житомир: ДУ, 2015. – С.157–162.

Volodymyr Studinski
Doctor of Historical Sciences,
Ukrainian Humanities Lyceum of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kyiv
waskneufisit@ukr.net

Alexandra Halo
Lyceum student, Ukrainian Humanitarian Lyceum of Kyiv National Taras Shevchenko University
Kyiv
Sasha.khalo@gmail.com

SOCIO-HISTORICAL TRANSFORMATION OF KYIV IN THE WORKS OF YURK HUDZ

In the life of one of the most interesting and most controversial Ukrainian writers of the last quarter of the XX – beginning of the XXI century Yurko Hudz, the capital of Ukraine played a significant role. Here he graduated from the Geological and Mineralogical College, and after completing military service, he returned to Kiev, where he studied at the Faculty of History of the Kyiv State Pedagogical Institute named after Gorky (now – Drahomanov National Pedagogical University). In many of the writer's works, Kyiv is present not just as a geographical point on a map or a settlement, but as a certain image. This image undergoes certain socio-historical transformations: from the lyrical-intimate image associated with love and romantic illusions, to the city of Via, which destroys the individual in its boundless space and turns it into an elementary particle of physical space.

Key words: Yurko Hudz, Kyiv, image, city, transformation.

Андрій Сорокін,
аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України
Київ
andrijsorokin1996@gmail.com

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В ДОКУМЕНТАХ ПРЕЗИДІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ м. КИЄВА І (XXI) СКЛИКАННЯ

Доповідь присвячена дослідженню відображення пам'яткоохоронної проблематики у документах президії Подільської районної Ради народних депутатів м. Києва І (XXI) скликання. Виявлено, що в діяльності названого органу впродовж 1990 р. важливу роль відігравали питання, пов'язані зі збереженням історичного середовища Подільського району м. Києва.

Ключові слова: президія, документи, рішення, пам'яткоохоронна проблематика, історичне середовище.

В контексті дослідження історії охорони історичного середовища м. Києва надзвичайно цінними є документи органів місцевого самоврядування та утворених ними органів. Це, зокрема, стосується матеріалів районних в м. Києві рад, в підпорядкуванні яких перебували території з наявністю пам'яток історії та культури[1], в тому числі Подільської районної Ради народних депутатів І (XXI) скликання.

Слід зауважити, що наразі документи вказаних рад стосовно збереження історичного середовища і загалом їхня пам'яткоохоронна діяльність характеризуються слабкою вивченістю. Прикладом праць із висвітленням останньої без наведення документальних свідчень слугують праці Р. Захарченка стосовно відновлення Храму Життєдайного Джерела зусиллями Ленінградської райради м. Києва І (XXI) скликання[2] та відбудови церкви Богородиці Пирогощої за сприяння керівництва Подільської райради того ж скликання[3]. Ще слабшим залишається вивчення документів райрад столиці України для висвітлення їхньої участі у політиці пам'яті загалом[4], прикладом якого стосовно райрад м. Києва І (XXI) скликання слугує попередня доповідь автора тез стосовно встановлення пострадянських гербів Подільського та

[1] *Вечерський В. В. (ред.).* Історико-містобудівні дослідження Києва. Київ, 2011. С. 203–204.

[2] *Захарченко Р.* Борщагівська святиня: нарис історії храму Ікони Божої Матері «Живоносне джерело». Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського патріархату, 2006. С. 82; *Захарченко Р.* Оберіг нашого краю. Про землю і про людей Святошинських: Колективне дослідження. Київ, 2008. С. 302.

[3] *Толочко Л. П.* Подільські храми Києва. Київ : Техніка, 2003. С. 33–35.

[4] *Касьянов Г.* Past continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus-Логос-Фільм, 2018. С. 152–153.

Старокиївського районів столиці України[5], що підштовхує до вивчення пам'яткоохоронної діяльності президії Подільської райради означеного скликання як структурного підрозділу останньої до початку 1991 р.[6]

Мета доповіді – висвітлити відображення пам'яткоохоронної проблематики в документах президії Подільської райради I (XXI) скликання.

Президія означеної райради була утворена на пленарному засіданні I сесії останньої 2 квітня 1990 р.[7] у складі голови райради І. Салія та його заступниці Л. Дюбенко[8], голови комітету народного контролю Подільського району Б. Цибуліна[9], голови виконавчого комітету Пуща-Водицької селищної Ради народних депутатів А. Ятеля[10] і голів постійних комісій[11].

Перше засідання названого органу відбулося вже через 2 тижні 16 квітня 1990 р.[12], проте на ньому напряму ще не порушувалася проблематика охорони історичного середовища Подільського району[13]. Попри те, побіжно її стосувалося питання щодо проведення суботника[14], під час обговорення якого серед об'єктів робіт були названі схили Старокиївських гір та цвинтарі на Куренівці і в Пуща-Водиці[15], а також питання стосовно святкування 1 Травня та 9 Травня[16], обговорення яких[17] поряд з ухваленням відповідних позитивних рішень[18] актуалізувало проблематику збереження і відновлення історико-культурної спадщини Подільського району.

Пам'яткоохоронна проблематика активно порушувалася на четвертому засіданні президії Подільської райради 21 травня 1990 р.[19], де, зокрема, розглядалися питання стосовно роботи райвиконкому[20], розподілу обов'язків між його членами[21], затвердження плану роботи Подільської райради та президії на II півріччя 1990 р.[22] У звіті Подільського райвиконкому[23] серед іншого йшлося про історичне середовище району: «Вважаємо, що відбудова історико-культурного потенціалу Подолу, комплексна капітальна забудова йде незадовільно. Сьогодні не[]має остаточного рішення по урочищу Гончари-Кожум'яки, багато питань по розпочатку й закінченню

[5] *Сорокін А.* Перші спроби затвердження пострадянських гербів районів м. Києва (вересень 1991 – березень 1992 рр.). Шевченківська весна – 2020 (секція «історія»): Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених м. Київ, 13 березня 2020 року. Київ : Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 38–42.

[6] Там само. С. 38–39.

[7] Державний архів м. Києва. Ф. Р-15. Оп. 7. Спр. 17. Арк. 4, 10–11.

[8] Там само. Арк. 10.

[9] Там само.

[10] Там само. Арк. 11.

[11] Там само. Арк. 7–11.

[12] Там само. Спр. 1. Арк. 1.

[13] Там само. Арк. 1–11.

[14] Там само. Арк. 6–7.

[15] Там само. Арк. 6.

[16] Там само. Арк. 7–8.

[17] Там само. Арк. 6–8.

[18] Там само. Арк. 14–15.

[19] Там само. Спр. 4. Арк. 1.

[20] Там само. Арк. 2–4.

[21] Там само. Арк. 2, 4.

[22] Там само. Арк. 2, 5.

[23] Там само. Арк. 7–13.

будівництва. […] Багато питань по діяльності заповідника «Древній Київ», по взаємовідносинах з арендаторами. Сьогодні розпочата робота по перегляду договорів на аренду»[24]. У документах президії про розподіл обов'язків членів райвиконкому[25] здійснення повноважень стосовно архітектури та благоустрою було покладено на першого заступника його голови В. Єрмака[26] та заступника із житлово-комунальних питань П. Кривоноса[27], а стосовно культури і освіти – на заступника голови райвиконкому В. Міщенка[28]. У плані ж роботи Подільської райради та її президії[29] передбачалося винести на обговорення III сесії питання «Про завдання районної Ради народних депутатів та виконкому райради по прискоренню вирішення житлової проблеми в районі»[30], поряд з чим перед комісією із житлово-комунального господарства ставилися завдання з інвентаризації вільного житла[31], участі в переукладенні угод з орендаторами приміщень і формування списку занедбаних подвір'їв та заповнених водою підвалів[32]. Цікаво, що першим завданням постійної депутатської комісії з будівництва, архітектури та збереження пам'яток було безпосередньо пам'ятоохоронне: «Робота виконкому та Заповідника «Стародавній Київ» по відновленню Подолу»[33], а на засідання президії 17 грудня 1990 р. планувалося винести питання «Перспективи роботи районної Ради народних депутатів та виконкому по відновленню історичної частини Подолу»[34].

На засіданні 23 липня 1990 р. розглядалося[35] і було ухвалене[36] рішення «Про муніципальну власність Подільського району», п. 2 якого оголошував всі будинки нежитлового і житлового фонду власністю Подільського району із винятковими правами Подільської райради щодо їх розподілу і використання[37], а п. 3 містив доручення райвиконкому щодо переукладення угод з розташованими на території району організаціями[38].

На десятому засіданні президії райради 24 вересня 1990 р.[39] було ухвалене рішення стосовно підготовки до проведення III сесії[40], п. 2 якого стосувався збереження та реставрації історичної забудови району: «Підготувати проекти резолюцій з питання прискорення вирішення житлової проблеми в районі про відселення з ветхого житла та залучення усіх трудових колективів Подільського району до участі у збереженні житлового фонду, прискорення його ремонту, реконструкції та реставрації»[41].

---

[24] Там само. Арк. 11–12.
[25] Там само. Арк. 14–20.
[26] Там само. Арк. 15.
[27] Там само. Арк. 19.
[28] Там само. Арк. 18.
[29] Там само. Арк. 26–35.
[30] Там само. Арк. 27.
[31] Там само. Арк. 28.
[32] Там само.
[33] Там само. Арк. 30.
[34] Там само. Арк. 33.
[35] Там само. Спр. 8. Арк. 2, 4.
[36] Там само. Арк. 7.
[37] Там само. Арк. 13.
[38] Там само.
[39] Там само. Спр. 10. Арк. 1–4.
[40] Там само. Арк. 13.
[41] Там само.

На дванадцятому засіданні 19 листопада 1990 р.[42] президія Подільської райради розглядала питання стосовно передання православним та греко-католицькій релігійним громадам 6 сакральних історико-архітектурних пам'яток[43]. Так, на Покровську церкву претендували громади УАПЦ, УПЦ і греко-католики[44], громади УАПЦ та УПЦ прагнули відновити богослужіння у Кирилівській та Андріївській церквах, а також у храмі Миколи Набережного і церкві Св. Олени та Костянтина[45], що доповнювалося прагненням до відновлення діяльності чернецтва Флорівського монастиря[46]. Цікаво, що серед присутніх на засіданні були секретар комісії райвиконкому з дотримання законодавства щодо релігійних культів Н. Соловйова[47], головний архітектор заповідника «Стародавній Київ» Н. Мамонтова, зав. відділом останнього О. Тупчий, зав. відділом пам'ятників архітектори управління культури Київміськвиконкому В. Приходько, протоієрей і головний редактор видавничого центру УПЦ О. Кубеліус, голова установчого комітету УПЦ М. Герасименко, адміністратор установчого відділу УПЦ Р. Вернігор, священник Свято-Покровської церкви М. Тарасенко, секретарка Флорівського монастиря І. Непорожня, а також члени спілки художників СРСР П. Гончар[48], А. Гайдамака та В. Реунов[49]. З приводу означеного питання виступили 8 членів президії[50], яких доповнили 16 запрошених[51]. В підсумку була прийнята спільна постанова президії і райвиконкому[52], в якій за відсутності вказівок стосовно вирішення питання з огляду на відсутність представників УАПЦ і УГКЦ висловлювалася думка про недоцільність негайного передання Андріївської та Кирилівської церков релігійним громадам[53], що мотивувалося наступним: «Потребує додаткового вивчення питання передачі Кирилівської та Андріївської церков релігійним громадам, так як це є музеї світового рівня, в яких знаходяться визначні твори архітектури і монументального живопису; вони служать цілям розвитку науки, освіти і культури. Вилучення цих пам'яток з культурно-освітньої сфери, звуження їх функцій стане незворотною втратою світової культурної спадщини»[54]. Стосовно ж церкви Миколи Набережного ставилося завдання «[…] продумати механізм спільного користування цим приміщенням як релігійною громадою, та[к] і народним хором духовної музики «Почайна»[55]. Також постановою була передбачена можливість передання церкви Св. Олени та Костянтина релігійній громаді УПЦ, якщо її зусиллями буде реставровано будинок на перетині Костянтинівської і Щекавицької вулиць

[42] Там само. Спр. 12. Арк. 1–6.
[43] Там само. Арк. 4.
[44] Там само.
[45] Там само.
[46] Там само.
[47] Там само. Арк. 2.
[48] Там само. Арк. 4.
[49] Там само. Арк. 3.
[50] Там само. Арк. 4.
[51] Там само.
[52] Там само. Арк. 11–12.
[53] Там само. Арк. 11.
[54] Там само.
[55] Там само.

для задоволення потреб школи № 17[56]. Стосовно Покровської церкви керівництво райради передбачило допустимість її передання релігійним громадам в разі відселення з неї українсько–канадського підприємства «Кобза», проте зауважило про необхідність глибшого вивчення процедури передання з огляду на заяви стосовно неї одразу трьох релігійних громад[57]. П. 5 постанови скеровував райвиконком на перегляд реставраційних умов у Притисько–Нікольській церкві та умов її передання громаді УАПЦ з можливістю виділення останній додаткових приміщень за межами пам'ятки[58], а п. 6 передбачав звернення керівництва райвиконкому та заповідника «Стародавній Київ» з пропозицією передання додаткової території виробничому об'єднанню «Юність» для звільнення зайнятих його підрозділами приміщень Флорівського монастиря[59]. Прикметно, що розрахунок розсилки постанови містив 18 адресатів[60].

Таким чином, документи президії Подільської райради I (XXI) скликання відобразили вплив підпорядкованої останній території на пожвавлення пам'яткоохоронної діяльності названого органу, що виявилося в ухваленні як відповідних організаційних рішень, так і рішень, що стосувалися безпосередніх ситуацій щодо збереження, реставрації та експлуатації історичної забудови Подільського району м. Києва, зокрема сакральних історико-архітектурних пам'яток. Надалі актуальним є вивчення аналогічних документів структурних підрозділів інших райрад м. Києва як в синхронному, так і в діахронному аспектах.

Andrii Sorokin,
Postgraduate student,
Department of International Relations and Social Sciences,
Faculty of Humanities and Pedagogy,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
Kyiv
andrijsorokin1996@gmail.com

PROTECTION OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS IN DOCUMENTS OF PRESIDIUM OF THE PODIL'S'KY KYIV CITY DISTRICT COUNCIL OF THE 1ST (21ST) CONVOCATION

The report is dedicated to research of displaying problems of the preservation of historical and cultural heritage in documents of presidium of the Podil's'ky Kyiv City Council of the 1st (21st) convocation. It's found that questions related to the preservation of the historical environment of the Podil's'ky Kyiv City District has a strong impact on the activities of the called body during 1990.

Keywords: the presidium, documents, decisions, problems of the preservation of monuments, historical environment.

---

56 Там само. Арк. 11–12.
57 Там само. Арк. 12.
58 Там само.
59 Там само.
60 Там само. Арк. 8.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ КИЄВА

КИЇВСЬКІ ПОСТАТІ

Літератори

Митці

Науковці

Релігійні діячі

МУЗЕОЛОГІЯ

Музейна практика

Музейна колекція

ТРАНСФОРМАЦІЇ КИЇВСЬКОГО СОЦІУМУ

КИЇВСЬКА ОСВІТА

ЗМІНИ КИЇВСЬКИХ ПРОСТОРІВ

Підписано до друку 14.02.2021 р.
Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 54,9. Обл. вид. арк. 49,7.
Тираж 300 прим. Зам. 35. 2021.

Редакційно-видавничий відділ
Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ №13744-2718 ПР від 28.02.2008 р.

